

Леонід Хінкулов

УКРАЇНА

В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ

М. ГОРЬКОГО

Леонід Хінкулов

УКРАЇНА⁰⁰
В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ
М. ГОРЬКОГО

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ — 1963

8 P2
X 47

Автор цієї книги на основі маловідомих і архівних матеріалів детально висвітлює тему України в житті і творчості Максима Горького, а також ставлення великого пролетарського письменника до українського театру, до літератури і культури українського народу.

ГОРЬКИЙ І НАРОДИ СРСР

Життя і творча спадщина великого російського письменника Олексія Максимовича Горького належить не тільки історії російської літератури. В розвитку національних літератур народів Росії твори Горького, вся його діяльність відіграли видатну роль.

Горький був глашатаєм пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, борцем проти буржуазного націоналізму і колоніального гніту, натхненником трудящих у завоюванні ними соціального і національного визволення.

Ідеями інтернаціоналізму і дружби народів Горький був зобов'язаний марксистсько-ленінській партії. Сам письменник стверджував, що задовго до перемоги Жовтня він справжню революційність відчув саме в Комуністичній партії, в статтях Леніна, в промовах і роботі інтелігентів, які йшли за ним.

В становленні і розвитку соціалістичного, комуністичного світогляду Горького, тобто також і його інтернаціоналізму, визначальну і вирішальну роль відіграла ідеологія марксизму-ленінізму.

Багатючий життєвий досвід Горького знаходив у теоретичних працях вчителів революційного пролетаріату пояснення і ствердження власним спостереженням. Науковий соціалізм допоміг пролетарському письменникові зрозуміти і глибоко відтворити в своїх творах все, бачене ним протягом десятків років.

Адже Горький знав колишню «тюрму народів»— Росію в усіх її соціальних відтінках, «спостерігав усі її

класи, всі верстви — від нічліжок і до літературних салонів»,—як він писав в одному з неопублікованих листів.

Великий життєвий досвід, багаті спостереження ще в дожовтневу епоху нашоувхували Горького на думку про необхідність об'єднати визвольну революційну боротьбу трудящих всіх національностей Росії. Зокрема, він писав: «Російську землю населяють понад сто різномовних, різновірних народностей... Чи не ясно, що нашим культурним гаслом має бути гасло — свобода і єдність?» («Статьи», 1918, стор. 169).

Величезною увагою і повагою до всіх народностей, що населяють нашу багатонаціональну Батьківщину, пройнята вся творчість Горького, вся його суспільно-літературна діяльність.

Письменник, який протягом років знайомився з побутом, звичаями, фольклором великоросів і татар, циган і молдаван, українців і грузинів, башкирів і фіннів, білоросів і азербайджанців, євреїв і вірменів, — умів бачити в кожній нації, в кожному з численних племен Росії зародки майбутнього могутнього розквіту їхніх демократичних сил, демократичної культури.

В розвитку національних культур Горький в дореволюційний час бачив запоруку могутності народів Росії, їхню здатність боротися за свої не тільки національні, але і соціальні права. Письменник не раз підкреслював: «Ворог у нас один, його обличчя добре відоме нам, спосіб його політики з давніх-давен знайомий: розділяючи, володарюй!»

Цим загальним ворогом всіх націй і народностей був царизм, поміщицько-капіталістичний лад.

Горький завжди послідовно викривав не тільки царську «тюрму народів», але і расизм, імперіалізм найбільш розвинених буржуазних держав, в першу чергу — заокеанську монополістичну псевдодемократію Сполучених Штатів Америки.

Боротьбу проти диктатури агресивних, загарбницьких устремлінь сучасного імперіалізму, боротьбу за національний суверенітет колоніальних і залежних народів Горький поєднував з боротьбою проти реакційних, фашистських «теорій» расизму, націоналізму — у всіх їхніх формах.

Ідеям національної винятковості, месіанізму і шовінізму Горький постійно протиставляв ідеї дружби і со-

лідарності трудящих всіх націй. Протягом всього життя він послідовно викривав «теорію расового розчленування народів, теорію шкідливості схрещення рас, що так переконливо відкинута віковою житейською практикою».

Боротьба народів Росії за свої національні права завжди зустрічала підтримку у Горького. В статті «Про письменників-самоучок» (1911 р.) він писав: «Саме зараз, після 1905 року, інтелігент повинен би з великою і особливою увагою придивлятися до росту нових ідей, нових сил в масі «потривоженого» народу». І тут же додавав як аргумент: «Я звертаю увагу скептиків на молоду літературу білорусів — найбільш затурканого народу в Росії».

Горький тут вперше звернув увагу читачів на білоруського народного поета Янку Купалу (1882—1942), який виступив у пресі в 1905 році, і навіть повністю його вірш:

А кто там идег по болотам и лесам
Огромной такою толпой?

Белоруссы.

А что они несут на худых плечах,
Что подняли они на худых руках?
Свою кривду...

В характерній підрядковій примітці Горький з глибокою повагою до молодого поета застерігає: «Прошу Янку Купалу пробачити мені поганий переклад його красномовної і суворої пісні». Закликаючи «усвідомити глибоку думку цієї пісні,— яка, можливо, на певний час стане народним гімном білорусів», він далі пояснив своє ставлення до паростків національних літератур:

«Вкажу також на швидке зростання татарської преси і літератури в Росії, культурну роботу... в Казані, Сімферополі, Уфі, Баку... Чи не є це рухом народу назустріч культурі?.. Народ вимагає поваги до нього, уваги до його пошуків, до роботи його збудженої думки».

Досить показовою є велика кількість різних національно-побутових, етнографічних, фольклорних елементів, використаних Горьким в його художніх творах. Починаючи з перших своїх оповідань, віршів, п'єс, він широким потоком вливає в російську літературу народно-поетичні образи, своєрідний аромат і неповторну барвистість різних національних стихій. Тут і старий циган Макар Чудра, який розповідає про мандри по Галичині

і Буковині, і фантастичні персонажі валаських переказів над хвилями Дунаю, і суворий грузин Максим Буадзе, що мріяв помститись вбивці за свого сина, і тіні гордовитого Ларри і самовідданого Данко в степах Бессарабії...

В ранніх драматичних творах Горького — теж немало представників різних народностей. Досить згадати зігрітий справжньою людяністю образ татарина в п'єсі «На дні»,— йому глибоко притаманне розуміння того, що жити на світі «треба чесно», що найголовніше, якби людина «закон душі мала», бо «хто закон душі має — хороший! Хто закон згубив — пропав!..» При цьому горьківський татарин чудово знає — яким має бути цей закон:

— Не ображай людину — ось закон!

Ще в 90-х роках минулого століття почалась гаряча, переконлива боротьба Горького проти антисемітизму, якій він присвятив не один яскравий виступ. В 1905 році він публікує революційну прокламацію-памфлет, спрямовану проти розпалюваної царизмом вірмено-азербайджанської ворожнечі.

Глибокий інтернаціоналіст, великий пролетарський письменник, вихований Комуністичною партією в душі високих ідей марксизму-ленінізму, Олексій Максимович Горький бачив в буржуазному націоналізмі страшного ворога передової ідеології, ворога всіх трудящих. Ось чому він з таким гарячим гнівом виступав проти царської тюрми народів, на захист інтересів всіх національностей; ось чому Горький боровся проти колоніалізму і національного гніту.

В дореволюційний час Горький багато енергії віддав на те, щоб скласти і видати збірники національних літератур в російських перекладах.

Коли в 1912 році в Москві на товариських засадах створилось «Книгоиздательство писателей» і В. В. Вересаєв звернувся до Горького з пропозицією вступити до нього пайовиком, той перш за все зацікавився, які саме книжки воно збирається видавати, і вніс свої пропозиції.

«Буду дуже вдячний, — писав Горький Вересаєву 9 серпня 1912 року, — якщо познайомите мене з характером гаданих Вами збірників. Хотів би знати, як поставитесь Ви і Ваші товариші до видання збірників іноплемінної і обласної літератури?»

Тут же Горький зовсім по-діловому відзначає, що необхідно видати збірники сибірських, білоруських, українських письменників; збірники латиський, казанських татар; потім збірники грузинський, вірменський, польський, фінський і т. д.

«Думаю,— аргументує Горький свою ідею, — що це цілком своєчасно в наші націоналістичні дні і *було б дуже важливо, якби за цю справу ознайомлення Росії з самою собою* взялась не видавнича фірма, з міркувань комерційних, а — товариство великоруських письменників».

З властивою йому конкретністю і діловитістю Горький в цьому листі дає і приблизний план видання збірників: «Збірники повинні редагуватися колективно, на місцях, і до кожного має бути доданий невеликий нарис з історії культури даного племені. Якщо Вас зацікавить цей проект, я можу розвинути його більш детально, а також повідомлю Вам імена і адреси зацікавлених цією ідеєю іноплемянних літераторів, щоб Ви списалися з ними безпосередньо».

Розробляючи пізніше загальну програму діяльності заново створеного прогресивного видавництва «Парус» (влітку 1915 року), Горький особливу увагу приділив цьому питанню, вносячи обов'язковим пунктом в план видань «Збірники літератур народів Росії».

Горькому вдалося випустити за своєю редакцією у виданні «Паруса»—«Збірник вірменської літератури», «Збірник фінляндської літератури» і «Збірник латиської літератури». Не встигли вийти — «Збірник литовської літератури», «Збірник грузинської літератури», «Збірник єврейської літератури», «Збірник татарської літератури», «Збірник української літератури», що готувалися також до видання.

У першому з них повідомлялось: «Збірник вірменської літератури» є першим, за чергою, в ряду збірників, присвячених огляду літературної творчості племен, які живуть з нами, росіянами. В найближчому майбутньому книговидавництво «Парус» видасть збірники з літератур латиської, фінської, татарської, єврейської, української та ін.».

Величезна робота велася Горьким по добору і об'єднанню кадрів перекладачів і упорядників, по добору і редагуванню перекладів.

Передова громадськість гаряче підтримала починання Горького. Співчутливо поставились до цієї ініціативи і більшовики. Степан Шаумян, видатний діяч Комуністичної партії, відгукуючись на вихід «Збірника вірменської літератури», писав:

«У М. Горького давно визріла чудова думка — познайомити російське суспільство з літературою малих народів, які живуть разом з ним єдиним політичним життям. За цим вірменським збірником підуть латиський, фінський, єврейський, український та інші».

Самого Горького Шаумян називає так: «Прапороносець чистих інтернаціональних почуттів і устремлінь». (С. Шаумян — «Литературно-критические статьи», вид. 2, М., 1955, стор. 64 і 70).

В 1915 році, починаючи видавати демократичний журнал «Летопись», Горький перш за все підкреслює як основний його напрямок — інтернаціоналізм (лист до В. С. Войтинського від 19 листопада 1915 року). І потім намагається йти за цим напрямком, наскільки дозволяли обставини.

Горький писав у 1912 році в статті «Издадека», що «проповідь централізму в країні з населенням в 173 мільйони, яке говорить 53 мовами,— це найочевидніша провокація культурного розкладу країни». Він з однаковою непримиренністю викривав, поряд з великодержавним шовінізмом, також вияви войовничого місцевого буржуазного націоналізму.

Напередодні першої світової війни, відчуваючи зростання буржуазно-націоналістичних тенденцій в журналістиці, Горький писав В. І. Леніну про позицію ряду журналів («Живое слово», «Жизнь для всех» та ін.):

«Незабаром можна чекати, що ці журнальчики почнуть проповідь «націоналізму», деякі вже і зараз дуже близькі до цього. Дивно, що на розвиток націоналістичного шовінізму наші журнали не звертають належної уваги: недавно я писав «Современному миру», щоб вони придивились до «Украинской жизни», «Мира Ислама», «Мусульманина», до статей Жаботинського,— відповідають, що «не треба підливати масла у вогонь». Це цікаво! А в Москві на лекції націоналістів збираються по дві тисячі чоловік і більше...» (Зб. «В. И. Ленин и А. М. Горький», 2 вид., М., 1961, стор. 74).

Мова йде тут про органи буржуазних націоналістів: «Украинская жизнь» виходила в Москві, «Мир Ислама» — в Петербурзі, «Мусульманин» — в Парижі. Всі вони розвивали «теорії» націоналізму і племінної ворожнечі, пропагували ідеї «месіанізму» і «виключності» окремих «добірних» націй.

Згаданий при цьому реакційний поет і журналіст В. Є. Жаботинський був запеклим єврейським буржуазним націоналістом і сіоністом (після Жовтневої революції—білоемігрант). Він виступив після революції 1905—1907 рр. з огульним обвинуваченням всієї російської інтелігенції в антисемітизмі. Висловлюючи свою ненависть до всієї російської культури, цей сіоніст писав: «Один малюк, що балакає по-древнееврейськи, нам дорожче всього того, чим живуть ваші хазяї від Аахена до Москви» («Современные мысли», 1909, № 46).

Всяка подібна проповідь національного антагонізму і національної виключності викликала з боку Горького обурення і різку відсіч. В лютому 1916 року він виступив у пресі з «Відкритим листом», зверненим до сіоніста Баал-Махшовеса; Горький гостро заперечував проти буржуазно-націоналістичних тверджень єврейського публіциста, закликаючи всі народи до єднання, до боротьби за національні права в нерозривному зв'язку з правами соціально-політичними.

Як відомо, після Великої Жовтневої революції буржуазно-націоналістичне охвістя всіх мастей опинилося в таборі білоемігрантської контрреволюції. В один голос белькотіли проти Радянської влади і сіоністи, і петлюрівці, і ісламісти.

Горький, що змальовував представників різних народностей Росії з постійною симпатією і доброзичливістю, що активно захищав соціальні і національні права всіх без винятку народів, разом з тим завжди підкреслював своє захоплення російським народом. Він непохитно вірив у його талант і світле майбутнє, причому ніколи не протиставляв інтереси російського народу інтересам інших народів Росії.

Горький у післямові до своєї книги «Нотатки із щоденника. Спогади» писав: «Зовсім далекий від націоналізму, ... я бачу російський народ виключно, фантастично талановитим, своєрідним... Я певен, що... російський народ — найвдячніший матеріал для художника.

Я думаю, що, коли цей чудовий народ відмучиться від усього, ...він житиме казково героїчним життям і багато чого навчить цей і стомлений і знівиснілий від злочинів світ...»

* * *

Глибоким розумінням національного питання, як і всім ідеологічним своїм загартуванням, Горький був зобов'язаний марксистсько-ленінській партії, більшовикам, особисто В. І. Леніну, який постійно допомагав письменникові порадами і вказівками на кожному важкому історичному повороті.

«Його ставлення до мене, — згадував Горький про Леніна, — було ставленням строгого вчителя і доброго, дбайливого друга».

Відомо, що Ленін в епоху між двома революціями допоміг Горькому визволитися від глибоко помилкових ідей «богоискательства» і «богостроительства». В національному питанні Горький зрідка також допускав помилки, ставав на неправильну, непартійну точку зору.

Так, на початку першої світової війни, у вересні 1914 року, Горький брав участь у ліберальній відозві «Від письменників, художників і артистів», написаній І. О. Буніним і опублікованій в органі правих кадетів «Русские ведомости». Ця відозва відображала посилення шовіністичних настроїв буржуазної інтелігенції і зустріла суворий осуд з боку більшовиків.

В. І. Ленін писав О. Г. Шляпникову 31 (18) жовтня 1914 року про помилковий виступ Горького: «Бідний Горький! Як жаль, що він осоромився, підписавши поганий папірець нікчемних російських лібералів. До них же скотився і Мешковський і Плеханов і т. д. (Маслов і Смирнов у тому числі)». (Том 35, стор. 129).

Горький визнав свою помилку і в листі до В. С. Войтинського (в цьому листі, правда, є і ряд окремих плутаних тверджень) незабаром писав, що названий протест «підписав похапцем, і це мене дуже мучить».

Проте Горький в цей час ще не звільнився повністю від своїх помилок, не порвав остаточно з буржуазною інтелігенцією, що була отруєна шовінізмом. Він продовжував і в 1915 році брати найближчу участь в журналі «Современник», в якому все більше і більше задавали тон шовіністичні елементи.

Аналізуючи ставлення партії більшовиків до буржуазних шовіністичних опозиційних антиурядових елементів, В. І. Ленін писав у 1915 році:

«Наше ставлення до революціонерів-шовіністів (як от Керенський і частина есдеків-ліквідаторів або патріотів), на мою думку, не може бути виражене формулою: «підтримка»... Ми повинні *використати* всякий протест (навіть несміливий і плутаний, а la Горький)... Відносини повинні бути *прямі, ясні*: ви хочете повалити царизм для перемоги над Німеччиною, ми для інтернаціональної революції пролетаріату» (том 36, стор. 308—309).

І саме в цей час, в 1915 році, Горький, розходячись зі всілякими тимчасовими «союзниками», на зразок «Современника», починає мріяти про створення «інтернаціоналістичної і пораженьської газети» (див. «Летопись...»¹, том 2, стор. 502), тобто приходить до визнання правильності більшовицької, ленінської позиції в цьому питанні.

В 1917—1918 рр. у виступах Горького в газеті «Новая жизнь», зокрема в серії його статей «Несвоечасні думки», також виявилось невірне розуміння ряду культурно-національних проблем. Він, недооцінюючи російське селянство і організуючу силу революційного робітничого класу, керованого Комуністичною партією, твердив, що «російський народ,— в силу умов свого історичного розвитку,— величезне кволе тіло, позбавлене смаку до державного будівництва і майже недоступне впливу ідей, здатних облагородити вольові акти...» («Несвоевременные мысли», стор. 82).

Найбільш помилковою була позиція Горького у другій половині 1917 і на початку 1918 рр.; але весною 1918 р. в його статтях накреслюється перелом в оцінці революційної дійсності. 17 травня 1918 року він пише: «Тепер російський народ весь бере участь в творенні своєї історії — це подія величезної ваги, і звідси треба виходити в оцінці всього поганого і доброго, що мучить і радує нас». (Див. газ. «Новая жизнь», 1918, № 92).

Горький все правильніше розуміє роль Комуністичної партії в розвитку політичної свідомості трудящих: «Більшовики,— пише він,— вже зробили російському наро-

¹ Летопись жизни и творчества А. М. Горького, Изд-во АН СССР, М., тт. 1—4, 1958—1960. (Далі це видання позначатиметься скорочено: «Летопись...»).

дові величезну послугу, зрушивши всю його масу з мертвої точки і пробудивши у всій масі активне ставлення до дійсності, ставлення, без якого наша країна загинула б. Вона не загине тепер, бо народ — ожив, і в ньому зріють нові сили...» (Газ. «Новая жизнь», 1918, 26.V).

Ще влітку 1917 року оскаженіла шовіністична буржуазія обвинуватила Горького в «зраді батьківщини» за те, що письменник виступив проти розпалювання племінної ворожнечі, проти націоналістичної пропаганди. Київські робітники опублікували в газеті «Голос пролетарія» (27 липня 1917 р.) протест проти цього наклепу на Горького, взяли пролетарського письменника під захист.

І коли Горький допустив помилкові виступи,— революційний пролетаріат, більшовики гостро його критикували, але в той же час— вірили, що він подолає помилки, займе своє місце серед бійців революції.

В січні 1918 року, після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, в «Правде» була опублікована стаття «Соціальна революція і М. Горький». В цій статті говорилось: «Він був буревісником повстання не тільки для Росії, але і для Європи і для Америки, в яких він затаврував реакційне насильство і зухвалу жадобу панівного багатого класу. Дуже дорогий Горький соціальної революції нашій, щоб не вірити, що він швидко стане в ряди її ідейних вождів на місце, яке давно належить йому як буревіснику всесвітньої соціальної революції». (Газ. «Правда», 1918, № 5, від 7 січня).

Партія, особисто В. І. Ленін все робили для того, щоб швидше повернути Горького в ряди «ідейних вождів» соціалістичної революції.

В 1917—1918 рр. Горького неодноразово відвідували, наприклад, комуністи — члени Виборзької райради м. Петрограда; один з них, І. Гордієнко, згадує, що вони «не раз запитували один одного: «Невже О. М. Горький зовсім відійшов від нас?»

І. Гордієнко розповідає, що одного разу про ідейно-політичну позицію Горького вони запитали В. І. Леніна. «Ні,— сказав Володимир Ілліч,— Горький не може піти від нас, все це у нього тимчасове, чуже, наносне, і він обов'язково буде з нами». Ми вирішили піти до Горького і поговорити з ним. Порадись про це з Леніним. «І добре зробіть...»—відповів Володимир Ілліч». (И. Гордиенко — «Из боевого прошлого», М., 1957, стор. 96—97).

В своїх автобіографічних нотатках, написаних в 30-х рр. і тільки недавно вперше опублікованих, О. М. Горький писав: «З 1903 р. я вважаю себе більшовиком, тобто щирим другом пролетаріату, і до Жовтня 1917 р. в міру сил допомагав російським робітникам всім, чим міг... З 1918 року... я знову відчув себе «більшовиком»...» (Зб. «В. І. Ленін і А. М. Горький», стор. 316—317).

В 1919 році Ленін написав Горькому великий, дружній, справді партійний лист, в якому терпляче і переконливо пояснив причини його неправильної точки зору на народ і інтелігенцію, причини його серйозних помилок.

«Ви,— писав Ленін Горькому,— поставили себе в становище, в якому безпосередньо спостерігати нове в житті робітників і селян, тобто 9/10 населення Росії, Ви *не можете*; в якому Ви змушені спостерігати обривки життя колишньої столиці, що з неї цвіт робітників пішов на фронті і в село і де залишилось непропорціонально багато інтелігенції без місця і без роботи, інтелігенції, яка *спеціально* на Вас *«напосідає»* (Том. 35, стор. 349).

Як бачимо, В. І. Ленін допомагав Горькому розібратися в політичній обстановці, допомагав активно включитися в радянське культурне будівництво.

Дружина Горького, Катерина Павлівна Пешкова, згадує, як одного разу, восени 1920 року, В. І. Ленін особисто відвідав Горького вдома, в Машковому завулку, де той жив із своєю сім'єю. «Олексій Максимович,— розповідає вона про розмову Горького з Леніним,— гаряче наполягав на необхідності підтримувати початкуючих письменників з народу і письменників різних народностей, вказуючи на видатних письменників України, талановитих письменників Татарії...» (Зб. «В. І. Ленін і А. М. Горький», стор. 350).

Максим Горький бачив у Радянській країні швидке і послідовне здійснення заходів партії і уряду щодо розвитку національних культур, соціалістичних за своїм ідейним змістом. Будучи вірним помічником партії, він систематично організовував конкретну допомогу національним літературам, культурний взаємообмін народів СРСР.

Всіляко сприяючи розвитку соціалістичної багатонаціональної культури, Радянська влада викривала антинародну і антинаціональну суть «культури» буржуазної,

націоналістичної, глашатаї якої окопалися на емігрантських смітниках. Проти буржуазно-націоналістичного охвістя боровся і Горький. Звертаючись до братніх народів СРСР, він говорить:

«За кордоном у кожної національності є «рятівники батьківщини». Всі вони охоплені жадою інтервенції і зводять наклепи на те, що у вас тут робиться... Тому висвітленню життя радянських республік, яке дають в закордонній пресі емігранти, треба протиставити правдиву інформацію, що йде безпосередньо з національних республік і областей». (Зб. «Горький в Татарстані», Казань, 1932, стор. 50).

Горький бачив, що націоналістична і «космополітична» буржуазія, володар світу грошей і експлуатації, будучи лютим ворогом трудового народу, штовхає світову культуру в тенета мракобісся і фашизму. Ось чому він нещадно викривав і расистів, що подвизалися в Сполучених Штатах, і гітлерівських злочинних проповідників міжнаціональної ворожнечі і геноциду.

Боротьбу проти расизму і фашизму у всіх його формах Горький неухильно вів протягом всього свого життя. У зверненні до китайських письменників (1934р.) він, закликаючи «до інтернаціональної соціалістичної єдності робітничої енергії, яка творить нову історію», говорив про тих, хто є справжніми революціонерами, марксистами-ленінцями:

«Не відмовляючись від роботи по розвитку культури нації своєї, він — інтернаціоналіст, і, якщо мова — слово — дозволяє йому, він у всіх іншомовних країнах служить одній і тій же історичній справі революційного пролетаріату».

При цьому Горький повторював, що треба викривати гнилий і брехливий зміст фашизму,—«теорію расового розчленування народів, теорію шкідливості схрещування рас, так переконливо спростовану віковою життєвою практикою».

Інтернаціоналізм — проти націоналізму, дружба і співробітництво народів — проти расизму і фашизму,— таким був весь напрямок ідейної боротьби Горького. В ім'я цього напрямку письменник активно підтримував братерство радянських соціалістичних націй, незмінно сприяв культурним зв'язкам у міжнародному масштабі.

Боротьба за мир і дружбу між народами всіх країн

була завжди невіддільна в діяльності Горького від боротьби за побудову соціалізму, за торжество комуністичних ідей в житті країни Рад.

У дні Першого з'їзду письменників, влітку 1934 року, Горький приймав у себе на дачі делегатів з'їзду — письменників союзних республік і областей. Про це розповідає Л. Сейфулліна:

«Згадую, ми приїхали з письменницького з'їзду на автомобілях, було багато народу. До восьмої вечора йшло засідання на відкритій терасі замиського дому, де жив Олексій Максимович зі своєю сім'єю. Горький поставив питання про необхідність посилити увагу до національних літератур, взагалі до мистецтва кожної національної республіки, що входить в СРСР. Ухвалено було видавати журнал з перекладами кращих творів на російську мову, організувати показ національних драматичних, оперних, балетних труп у Москві і т. д.» (Зб. «М. Горький в воспоминаниях современников», стор. 589).

Так дістало дальший розвиток важливе починання в галузі культурного обміну між народами СРСР, яке виникло в перші роки Радянської влади і вилилось в національні декади літератури та мистецтва з участю найширшого кола письменників, артистів і громадськості.

За життя Горького така декада в Москві була проведена в березні 1936 року; це була декада української літератури і мистецтва, що перетворилася в чудовий огляд досягнень національної культури. В декаді брали участь чотири музично-хорові і хореографічні колективи, Київський театр опери та балету; були відкриті виставки живопису, скульптури і графіки; виступали зі своїми творами прозаїки і поети,— ці твори піддавались дружньому, але серйозному, діловому обговоренню в письменницькій організації Москви.

Широкому взаємообміну культурними цінностями між національностями Радянського Союзу Горький завжди надавав величезного значення: «Ми, як і раніше, погано знаємо один одного... Треба видати ряд брошур в чотири-п'ять аркушів про історичний розвиток і сучасний стан народів, що населяють Союз республік». (Зб. «Горький в Татарстане», стор. 46).

Ці задуми Горького в найширшому масштабі, неможливому в жодній країні, здійснилися в СРСР. Таким чином, можна було вже мріяти про створення єдиної,

загальнорадянської, справді народної культури, здатної ввібрати в себе все краще, що було створено багатьма національностями Радянської Вітчизни.

«Ідеально було б,— писав Горький в 1934 році Г. Мамедлі, редактору республіканської азербайджанської газети,— коли б кожний твір кожної народності, що входить в Союз, перекладався на мови всіх інших народностей Союзу. В цьому випадку ми всі швидше навчилися би розуміти національно-культурні властивості і особливості один одного, а це розуміння, певна річ, дуже прискорило б процес створення тієї єдиної соціалістичної культури, яка, не стираючи індивідуальних рис обличчя всіх племен, створила б єдину, величну, грізну, що оновлює весь світ, соціалістичну культуру.

Ось ідеал, ось мета наша, ось куди ми повинні прямувати».

* *

27 травня 1928 року Горький знову повернувся в Радянський Союз із закордону, де був за вимогою В. І. Леніна на лікуванні з жовтня 1921 року. Він їхав з Берліна через станцію Негорелое і на цей раз пробув в СРСР до 12 жовтня цього ж року.

За чотири з половиною місяці Горький побував у багатьох національних республіках і областях: він проїздом був у Білорусії (виступав з промовою на мітингу в Мінську); потім їздив на Україну (Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя), в Крим і на Кавказ (Баку, Тифліс, Єреван, Кіровкакан, Владикавказ), побував на Поволжі, відвідав Татарію (Казань).

Ці поїздки збагатили живі уявлення письменника про розквіт національних культур в СРСР. Горький особисто зустрічався з десятками російських, українських, грузинських, вірменських, азербайджанських, татарських літераторів і діячів мистецтв, робкорів і сількорів, з рядовими робітниками, селянами, працівниками культурного фронту країни.

Крім того, Горький під час перебування в Москві неодноразово спілкувався — і особисто і письмово — з багатьма діячами літератури і культури різних народів Радянського Союзу. Так, в червні 1928 року відбулась зустріч Горького з активом національних письменників

при «Кузнице»; розмовляючи про літературу національних республік, письменник ділився і своїми враженнями про життя за рубежем і в СРСР.

Зустрівшись з мордовським письменником Д. І. Морським (Малишевим), Горький також вів розмову про розвиток національних літератур, про добір творів для серії «Література народів СРСР».

В серпні 1928 року Горький одержав до двох десятків листів від сількорів з різних областей Росії, України, Білорусії, Бурят-Монголії і Марійської автономної області. Відповідь письменника на ці листи була тоді видана окремою брошурою.

В статтях і публічних виступах Горького (що тоді друкувались в центральній і місцевій пресі) широко ставилось питання про розвиток національної культури, про підняття культурного рівня республік і областей.

«В Союзі Рад,— писав Горький у статті «З приводу однієї легенди»,— з надзвичайною швидкістю розвивається процес культурного відродження робітничо-селянської маси, крайнє строкатої за своїм національним складом. Неможливо було чекати, що процес цей піде так швидко і успішно, що навіть кочові племена середньоазіатських степів вільно і охоче увіллються в цей грандіозний процес».

Характерно, що Горький, який дуже цінував близьке, безпосереднє спілкування з найширшими колами робітників і селян, молоді, не задовольнявся одними тільки «офіціальними» і «організованими» зустрічами з народом — на мітингах і прийомах.

Приїхавши в Радянський Союз, Горький неодноразово відправлявся ходити серед народу — в гримі, з наклеєною бородою — і розмовляв з простими людьми в чайних, на вокзалах, щоб послухати повсякденні розмови, дізнатись про насущні народні турботи.

Все це разом узятє дало Горькому виключний і неповторно цінний матеріал для судження про справжнє внутрішнє становище Радянської країни, про величезну роботу, проведену Комуністичною партією і Радянською владою за десять років, що минули після Жовтня.

І не випадково саме в цей час Горький остаточно — на новому етапі — вирішує важливе питання про свою приналежність до Комуністичної партії. Про це нерідко запитують його і учасники різних зустрічей, мітингів,

нарад, на яких йому доводиться виступати. Відповідь, заявляє Горький, може бути тільки одна: він — з партією, він ідейно і організаційно належить її генеральній лінії. Що ж до членства в партії, то Горький відповідав здебільшого так:

«Коли б мені сказали: іди в партію, то я вважав би це для себе, скажу одверто, великою честю, але я думаю, що об'єктивно більш корисно, щоб я залишався коло партії, як якийсь партизан, тому що в цьому становищі мене слухають і інші люди — і досить уважно». (Заключне слово Горького на зустрічі з московськими робітниками, 6 червня 1928 року, — «Летопись...», том 3, стор. 626).

Під час другого (травень—жовтень 1929 року), третього (травень—жовтень 1931 року) і четвертого (квітень — жовтень 1932 року) приїздів у СРСР Горький продовжує широко спілкуватися з національними республіками і активно допомагати їхньому культурному розвитку.

Він побував у Білорусії, Грузії, Абхазії, Північній Осетії. А в травні 1933 року Горький — через Чорне море, Одесу, Київ — приїздить у Москву з тим, щоб вже більше не повертатися за кордон.

Ставши на чолі створеної за ініціативою партії Спільки радянських письменників, практично керуючи її повсякденною організаційною і творчою роботою і Першим всесоюзним з'їздом письменників, Горький воістину увібрав в себе єдність багатонаціональних сил радянської літератури.

В радянській, соціалістичній дружбі народів побачив Горький здійснення союзу націй, «основаного на поважанні їхніх законних вимог свободи, самовизначення. Сильний тільки союз вільних», — говорив Горький.

Письменник проводить в життя широкі плани взаємного ознайомлення радянських людей з культурою, історією кожного з членів великої братньої сім'ї народів СРСР. Ідеєю дружби, єдності радянських націй перейняті створені за ініціативою Горького видання — «Творчество народов», «Советская страна» («Дружба народов»), «Наши достижения», «Литературная учеба».

Застерігаючи від національної обмеженості, Горький неодноразово нагадує: «Неодмінно тримайтеся всі разом, товариші! Це — найголовніше».

Великий радянський патріот, Горький був і залишається найвеличнішим творцем нової, соціалістичної культури нового, соціалістичного суспільства.

Друг народів, невтомний борець за мир і братерство націй, глашатай найпередовішої правди людства — правди ленінської, Комуністичної партії,— Горький входить разом з нами в комунізм як наш бойовий соратник і сучасник.

Г Л А В А I

ГОРЬКИЙ НА УКРАЇНІ

Щирий друг всіх народів, всіх націй і племен, Горький і біографією, і творчістю, і багатьма своїми висловлюваннями тісно був пов'язаний з Україною, її народом і культурою.

Справедливо сказав про Горького видатний український поет-академік Павло Григорович Тичина у своєму вірші «Горький» (1937):

Розкорінюється дуб та на всі боки,
а вгорі гілля його як тая стеля.
Корінь Горького — у кожному народі,
в українській він землі аж переплівся.

Гей, з Мануйлівки встають легенди бурі;
над Голтвою пісня радість колисає;
а в Чернігові садки тремтять і досі:
лист із Капрі проказав їм Коцюбинський...

Горький з молодих років добре знав Україну: не по книгах і розповідях, а за власними спостереженнями і враженнями,— він немало поблукав її просторими шляхами і польовими дорогами, немало побачив людей, слухав народні пісні і казки, чудово розумів українську мову...

Пізніше, в 1934 році, відповідаючи на запит українського письменника І. Ю. Кулика, Горький повідомляв: «Мої симпатії до народності української виникли ще в

1891 р., коли я ходив по Україні, зміцніли в 1897—98 [1900], коли жив у Полтавській губернії»¹.

29 квітня 1891 року Олексій Пешков, письменник, присяжного повіреного О. І. Ланіна, йде з Нижнього Новгорода мандрувати по містах і селах Русі, дивитись, як живуть на ній люди.

«Я пішов з міста,— згадував потім Горький в оповіданні «Про перше кохання»,— і майже два роки блукав по дорогах Росії, як те перекотиполе. Обійшов Поволжя, Дон, Україну, Крим, Кавказ, пережив без ліку багато різних вражень...»

Травень і першу половину червня Горький проводить в мандрозі по маршруту: Нижній — Казань — Царицин (Волгоград) — станція Філоново (між Царицином і Борисоглебськом) — на північ доходить до Мурома — знову повертається на південь: Тамбов — Борисоглебськ, більше п'ятисот верст робить пішки від Борисоглебська до Ростова-на-Дону, куди приходить в середині червня.

В Ростові-на-Дону молодий Горький працював деякий час вантажником у порту. Наступного місяця (до середини липня) він вперше побував на Україні: спочатку прийшов у Харків, звідтіля на кілька днів пішов — через Курськ — у Воронеж, Задонськ; потім знову повернувся у Харків.

Під Харковом Горький відвідав Куряжський (Рижовський) монастир, де зустрівся і розмовляв з відомим на той час проповідником Іоанном Кронштадтським (Сергієвим) — мракобісом, який прославився погромним цькуванням неруських національностей.

Розмова, однак, закінчилася для Горького не зовсім вдало: з'ясувавши, що молодий чоловік краще за нього самого знається в питаннях філософського розуміння життя, Іоанн викликав прислужника і наказав вивести цього єретика і богохульника за огорожу монастиря і більше його сюди не впускати!

Цей епізод розповів Горький при відвіданні в 1928 році в Куряжі колонії колишніх безпритульних, що була

¹ Автограф листа Горького до Кулика не зберігся; всі існуючі публікації цього важливого документа мають більш або менш значні помилки і пропуски; тут і надалі цитую лист з копії, яка знята в свій час безпосередньо з автографа. Лист вперше було оголошено в доповіді І. Кулика 18 червня 1934 року і тоді ж надруковано в ряді газет і журналів.

заснована А. С. Макаренком¹ і носила ще з 1921 року ім'я О. М. Горького. (Див. спогади: М. Фере, Мой учитель,— журнал «Новый мир», 1953, № 5, стор. 173).

В Задонському монастирі побував у знаменитого «схимника» Тихона Задонського (змальований в оповіданні «У схимника» — в «Самарской газете», 1896, 18 лютого; в зібрання творів не включене).

Повернувшись у Харків, Горький відправився в Люботин, де гостював у своїх друзів — Метліних. На початку наступного, 1892 року, вже з Тифліса, Горький писав своєму близькому другові, студенту Казанського університету, учаснику марксистського гуртка М. Є. Федосєєва — Гурію Плетньову: «Всякі подробиці про мене можеш узнати у В. І. Метліна, Харків, Управління Харківсько-Миколаївської залізниці».

З сім'єю Метліних (Василь та Іван Івановичі — брати, колишні студенти Московського університету, юристи) Горький здружився в 1889 році в Нижньому Новгороді, куди вони були заслані з Москви в 1884 р. після виключення з університету за участь в демонстрації проти реакційної газети «Московские ведомости».

В 1891 році брати Метліни, разом з матір'ю, переїхали на станцію Люботин, під Харковом; Василь Іванович служив у цей час на залізниці. Брат його, І. І. Метлін, залишив цікаві спогади (неопубліковані), в яких розповідається про відвідання Горьким Люботина:

«[Олексій] М[аксимович] з'явився у нас в сильно обшарпаному вигляді, в порваному поганенькому пальті, в лаптях, з довгим волоссям, з палкою в руках, з торбою за плечима і без копійки грошей.

Він жив у нас місяць². Мати моя клопоталася біля нього і, перед тим як він пішов, подарувала йому синю довгу сорочку, яку вона пошила із занавісок.

[Олексій] М[аксимович] пройшов тоді від Нижнього до Харкова. Видно було, що нові враження, нові думки і образи оволоділи ним, але про те, що він збирає думки і матеріали для писання,— нічого не говорив» (Зб. «Велика дружба», Київ, 1959, стор. 491).

З Харкова Горький вирушає в Полтаву; на Полтав-

¹ Колонія була створена в 1920 році під Полтавою, а весною 1926 року переїхала в Куряж, на територію колишнього монастиря, в цей час ліквідованого.

² Мабуть, набагато менше.— Л. Х.

щині побував у Миргороді, Великих Сорочинцях, в Лубнах і Кременчуці. Побував у Чернігові, Ніжині і Прилуках. В першій половині липня вперше прибув у Київ.

Треба тут відзначити, що і зараз точні строки і місця перебування Горького на Україні, визначені біографами, не досить вірогідні. Окремі дослідники просто вигадували і дати, і удавані зустрічі Горького...

Проте навіть у такій фундаментальній праці, як чотиритомна «Летопись жизни и творчества А. М. Горького», що видана Академією наук СРСР, мандрування 1891 року по Україні окреслено далеко не точно. Так, на стор. 79 першого тома малюється зовсім неправдоподібний маршрут походу Горького з Чернігова на Херсонщину: «Спускається по ріці Десні до Переяслава», — але ж Переяслав (нині Переяслав-Хмельницький) розташований на Дніпрі на 122 кілометри нижче гирла Десни! Після Переяслава Горький «вперше відвідує Київ», — насправді Київ стоїть на 113 кілометрів вище Переяслава.

Далі, між Києвом (або Переяславом?) і Каневом (за яким іде в цьому переліку Умань і Кременчук) Горький «проводить ніч на березі Дніпра проти острова Хортиця». А між тим острів Хортиця знаходиться біля міста Запоріжжя, тобто за течією Дніпра майже на 600 кілометрів нижче Києва, на 500 кілометрів нижче Переяслава, нижче Кременчука і навіть Дніпропетровська...

Таким чином, якщо Горький і відвідав всі названі в «Летописи...» пункти, то зовсім не в указаній тут послідовності. Перебування Горького в Києві особливо мало вивчене в літературі; до цього часу навіть розходяться твердження біографів відносно того — скільки разів відвідав Горький нинішню столицю України.

В газеті «Вечірній Київ» (18 червня 1953 року) І. Скуленко помістив статтю «Горьківські місця в Києві», в якій твердив: «Восени 1916 року, в третій свій приїзд [в Київ], він [Горький] прожив у нашому місті близько двох місяців».

Ніяких даних про двомісячне перебування Горького в Києві в 1916 році (після двох приїздів — в 1891 і 1914 рр.) немає; вересень, жовтень і листопад Горький провів у Петербурзі, інколи виїжджаючи ненадовго в Фінляндію або Москву.

В статті І. Скуленка міститься і твердження, немовби «в 1928 році О. М. Горький, повертаючись з Італії до

Радянського Союзу, проїжджав через Київ». Насправді в 1928 році Горький, як відомо, їхав з Італії в Москву через Берлін — станцію Негорелое—Мінськ—Смоленськ—Можайськ і в Києві зовсім не був.

Під час першого відвідання Горьким Києва, в 1891 році, це було одне з найбільших міст Росії; з 1888 року в Києві існував телефон, в 1890 році була споруджена перша електростанція з механічною потужністю на 100 кінських сил, літом того ж року почала діяти міська залізниця — «конка».

В 1890 році в Києві нараховувалось вже 98 фабрик і заводів, на яких працювало понад шість тисяч промислових робітників.

В Києві, як і по всій Росії, в результаті промислової кризи 80-х рр., росло безробіття, а разом з ним і страйкова боротьба пролетаріату. В 1889 році відбулися заворушення і страйки на Київському механічно-столярному заводі Зелінгера на Шулявці; робітників на заводі арештовували і судили за «опір властям».

Одночасно на Україні — в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі (нині Дніпропетровськ) — виникали соціал-демократичні гуртки. В кінці 80-х років у Харкові розгорнув пропагандистську і освітню діяльність гурток В. Перадича і Ю. Мельникова, а в Києві виник ряд гуртків, які вивчали марксистську літературу, серед них гурток, в якому брав участь А. В. Луначарський.

З 1891 року в Києві вже діяло кілька соціал-демократичних гуртків, які вели марксистську пропаганду серед робітників і студентів.

Українське селянство в кінці 80-х і на початку 90-х рр. теж нерідко піднімалось на захист своїх інтересів в зв'язку з розмежуванням поміщицьких і селянських земель, з орендою землі і особливо — з заснуванням в 1888 році інституту земських начальників, яким були надані найширші і безконтрольні права.

Разом з тим на Україні серед інтелігенції і заможних селян ширилася ліберальна, буржуазно-націоналістична течія, що намагалася відволікти українських трудящих від соціально-політичних проблем до питань національно-культурних; множились всюди «громади»; в 1889 році в Києві була створена буржуазно-націоналістична «Українська просвіта» на чолі з активним членом «київської громади» — Володимиром Науменком.

Роль «просвіт» і «громад» в ці роки була сугубо негативною, незважаючи на видимість «опозиції» по відношенню до самодержавно-поліцейського режиму. Згодом «діячі» буржуазно-націоналістичного фронту відкрито перейшли в табір ворогів революції і трудящих мас.

Такою була обстановка на Україні в той час, коли ще нікому невідомий Олексій Пешков, майбутній прославлений письменник Максим Горький, здійснював тисячовертні переходи на її широких просторах, працював вантажником і дроворубом, зустрічався і розмовляв з сотнями найрізноманітніших представників нижчих (переважно) класів населення.

В багатьох творах, листах, пізніших виступах Горького відбилися його враження про Україну, що відносяться саме до цього, першого його перебування тут.

В першій половині липня 1891 року, прямуючи від Києва по Дніпру, Горький побував у Каневі, де спочиває прах великого поета України — Тараса Шевченка.

Є підстави думати, що в книзі записів відвідувачів могили Т. Г. Шевченка Горьким був зроблений запис; пошуки цього запису ведуться працівниками музею Т. Г. Шевченка в Києві, де зараз зберігаються книги записів відвідувачів Шевченкової гори в Каневі.

Просуваючись далі на південь, верстах в тридцяти від Миколаєва, Горький був не тільки свідком, але і учасником епізоду, описаного ним у невеликому оповіданні «Вивід» (1895).

В селі Кандибіно¹ Миколаївського повіту Херсонської губернії Горький 15 липня 1891 року побачив таку сцену:

«Сільською вулицею, серед білих мазанок, з диким виттям суне дивна процесія.

Іде юрба народу, йде густо, повільно й шумливо, — рухається, наче велика хвиля, а попереду неї виступає шершава конячинка, понуро опустивши голову. Підносячи одну з передніх ніг, вона так дивно стріпує головою, немов хоче ткнутись шорсткою мордою у дорожній порох, а коли вона переставляє задню ногу, її круп весь осідає до землі, і здається, що вона зараз упаде.

До передка воза прив'язано вірьовкою за руки маленьку, зовсім голу жінку, майже дівчинку. Вона йде

¹ У Горького — Кандибівка.

якось дивно — боком, ноги її тремтять, підгинаються, її голова, у скуйовдженому темно-русому волоссі, підведена догори й трохи відкинута назад, очі широко розкриті, дивляться вдалину тупим поглядом, в якому нема нічого людського. Усе тіло її в синіх і криваво-червоних плямах, круглих і довгастих, ліва пружна дівоча грудь розсічена, і з неї сочиться кров... І, мабуть, по животу жінки довго били поліном, а може, топтали його ногами в чоботях — живіт жахливо спух і страшенно посинів...

А на возі стоїть великий мужик, у білій сорочці, у чорній смушквій шапці, з-під якої, перерізуючи йому лоба, звислося пасмо яскраво-рудого волосся; в одній руці він тримає віжки, в другій — батога і методично стьобає ним раз по раз по спині коняки і раз по тілу маленької жінки, і без того вже добитої до втрати людської подобі. Очі рудого мужика налиті кров'ю і виблискують злим торжеством...

Позаду воза й жінки, прив'язаної до нього, хмарою суне юрба і теж кричить, виє, свище, сміється, тюкає, підохочує... Ідуть жінки із збудженими обличчями, виблискуючи від втіхи очима. Ідуть чоловіки, кричать щось бридке тому, що стоїть на возі...

... І жалюгідна коняка, поволі плентаючи, усе мотає своєю шершавою головою, ніби хоче сказати:

«От яка підлість бути худобою! В усякій мерзоті люди примушують брати участь...»

А небо, південне небо, все чисте,— жодної хмаринки, сонце щедро лле палюче проміння...»

Це був так званий «вивід»— варварський звичай карати «зраду» дружини. «Все це,— писав Горький,— можливе в середовищі людей неписьменних, безсовісних, здичавілих від вовчого життя в заздроссах і пожадливості».

Молодий Горький, звичайно, не міг спокійно дивитися на це дике видовище; він кинувся на захист жінки, яку по-звірячому мучили (то була дружина заможного селянина Сильвестра Гайченка — Горпина); за це його мало не до смерті мужики побили, в непритомному стані відтягли подалі від села і кинули в зарості кущів, в брудну калюжу...

Ця природна «примочка» врятувала життя майбутньому письменникові. Якийсь шарманщик, що їхав з

сільського ярмарку, підібрав молодого чоловіка і відвіз його в місто Миколаїв, у лікарню.

Саме в міській лікарні в Миколаєві, де Горький відлежувався після кандибінської сутички, він зустрівся з оригінальним типом злодія:

«Здивований був я беззлобною глузливістю одеського босяка, який розповів мені випадок, описаний мною в оповіданні «Челкаш». З цією людиною я лежав у лікарні міста Миколаєва (Херсонського). Добре пам'ятаю його посмішку, що оголяла його чудові білі зуби,— посмішку, якою він завершив свою повість про зрадницький вчинок хлопця, найнятого ним на роботу: «Так і пустив я його з грішми; іди, дурень, їж кашу!»

Далі Горький розповідає про цього прототипа свого Челкаша:

«Він мені нагадав «благородних» героїв Дюма. З лікарні ми вийшли разом, і, сидячи зі мною в люнетах табору за містом, часгуючи мене динею, він запропонував:

— Може — займешся зі мною хорошим ділом? З тебе, гадаю, люди будуть.

Мене дуже втішила ця пропозиція, але на той час я вже знав, що є діло більш корисне, ніж контрабанда та злодійство».

У другій половині липня і в першій половині серпня 1891 року Горький побував у Очакові, Одесі, Акермані (нині Білгород-Дністровський), пройшов через Південну Бессарабію (нині входить до складу Одеської області)— до самого Дунаю.

Він працював на виноградниках, беручи участь в збиранні винограду, працював вантажником, чорноробом.

В Південній Бессарабії Горький зустрічав багато циган, молдаван, валахів; слухав пісні і легенди; багато записував.

Судячи по численних свідченнях і самого Горького, і його знайомих, він з молодих років систематично занотовував твори усної народної творчості, і цих нотаток вже в 90-х роках у нього було кілька товстих зошитів. Значить, і в мандрах по Україні Горький постійно вів фольклорні записи. Він повідомив у 1933 році І. О. Груздеву:

«Мною в 90-х роках були записані десятки пісень, безсумнівно справді народних, вони загинули в жандар-

[мському] упр[авлінні], а раніше — я втопив цілий зошит записів у Керченській протоці. По цей день шкодую: пісень цих немає ніде у збирачів». (И. Груздев — Горький и его время, вид. 3, М., 1962, стор. 388).

В Керчі Горький був в середині вересня 1891 року. Він пройшов за один місяць від Одеси — через Миколаїв, Херсон, Сімферополь, Бахчисарай, Севастополь, Ялту, Алушту, Судак, Феодосію — до Керчі, звідки через протоку переправився в Тамань і пішов пішки на Кубань.

Переправу вночі через Керченську протоку на вкраденому у митної варті човні Горький детально описав в оповіданні «Мій супутник»: човен в бурю перекинувся, всі речі, зрозуміло, потонули.

Мабуть, зошит, що загинув при цьому, містив, головним чином, матеріали з українського фольклору, зібрані влітку 1891 року.

Проте далеко не всі записи цього часу були Горьким загублені. Про це можна судити вже з численних ремінісценцій і прямих цитат з української народної творчості в творах Горького: в ряді випадків, цілком очевидно, письменник використовує фольклор не з літературних джерел, а з власних матеріалів.

В оповіданні «На Чангулі» є цікава деталь: коли дівчина співає валаську пісню — рідною мовою, — оповідач (Горький) просить парубка, що працював тут же, на млині, перекласти йому незрозумілий текст:

«Треба було довго просити його, щоб він переклав слова пісні, він згодився на це тільки тоді, коли я обіцяв подарувати йому сорочку».

Як бачимо, пристрасть молодого Горького до збирання творів усної народної поезії була такою, що він не зупинявся навіть перед тим, щоб віддати випадковому перекладачеві свою останню сорочку!

Зошити з фольклорними матеріалами бачила у Горького в 1892 році, коли він жив у Тифлісі, Ольга Данько — дружина революціонера-народника Я. О. Данька, який повернувся із заслання. Вона розповідає:

«В кінці 1891 чи на початку 1892 р. товариш мого чоловіка М. Я. Началов¹ привів до нас високого юнака. Пам'ятаю вишитий комір російської сорочки, крислий

¹ Началов Мих. Як. (1856—1925), революціонер-народник, який повернувся в цей час із заслання. Насправді привів Горького до Данька інший революціонер-народник, О. М. Калужний.

чорний капелюх, зсунутий на потилицю, і чарівність сили і здоров'я, що йшла від високого на зріст гостя... Ол[ексій] Макс[имович] перебрався до нас зі всім своїм майном — двома пакунками книг і зошитів... На його вікнах високими купками лежали зошити в товстих, сильно потертих палітурках з строкатої папки. Мабуть, він з ними не розлучався». (И. Груздев—Горький и его время, стор. 666).

До відображення українського фольклору в творчості Горького ми ще повернемося далі. Але важливо підкреслити, наскільки серйозно ставився молодий Горький, який ще не вступив у літературу, до збирання, записування і зберігання пам'яток усної народної поезії.

Повертаючись з Бессарабії, Горький в середині серпня 1891 року познайомився в Одесі з молодим грузином, описаним потім в оповіданні «Мій супутник»:

«Зустрів я його в Одеській гавані. Днів три підряд мою увагу привертала ця приземкувата, кремезна постать і обличчя східного типу, обрамлене красивою борідкою. Він раз у раз мелькав передо мною: я бачив, як він годинами стояв на граніті молу, засунувши в рот набалдашник тростини і тужливо розглядаючи каламутну воду гавані чорними мигдалевидними очима; десять разів на день він проходив повз мене ходою безтурботної людини. Хто він?.. Я почав стежити за ним. А він, ніби навмисне піддразнюючи мене, дедалі частіше наvertsався мені на очі і, нарешті, я звик розрізняти здалеку його модний, картатий, світлий костюм і чорний капелюх, його лівину ходу і тупий, нудний погляд».

В Одеському порту Олексій Пешков працював тоді вантажником. Розговорившись з молодим грузином, він узнав, що це був дев'ятнадцятилітній князь Шакро Птадзе, син багатого кутаїського поміщика. Його обікрвав якийсь приятель, якого він і розшукував по всіх портах Чорномор'я...

Без копійки грошей і з чужим паспортом в кишені Шакро опинився в Одесі і вже кілька днів голодував, бо працювати юний князь не вмів і не бажав.

Горький взяв на себе піклування про юнака: годував його із свого бідного заробітку — 80 копійок в день («зголоднілий Шакро їв за трьох і більше»), а потім вирушив з ним в подорожування по Криму. «Почалося щось на диво безглузде,— згадує Горький.— Я працював, а він,

відмовляючись під усякими приводами від роботи, їв, спав і підганяв мене».

Трохи не потонувши при переправі через Керченську протоку, Горький з Шахро пішки дійшли до Тифліса, і тут юнак князівської крові підло кинув свого дбайливого друга прямо на вулиці без копійки грошей і майже без одяжі.

Коли оповідання «Мій супутник», опубліковане спочатку (в грудні 1894 року) в «Самарской газете», було передруковане в книзі Горького «Очерки и рассказы» (том III, Спб., 1899), що виходила потім кілька разів повторними виданнями,— колишній супутник Горького надіслав письменникові листа, переданого ним потім К. П. П'ятницькому.

«Надсилаю дуже цікавий документ,— писав Горький П'ятницькому 26 жовтня 1903 року,— одержаний мною сьогодні, 26-го жовтня, в день одинадцятої річниці мого письменництва¹. Пише — Шахро, «Мій супутник». Збережіть цей лист — він все ж підтверджує той факт, що я не дуже багато брешу».

Залізничний кондуктор Цулуکیدзе, який впізнав себе в оповіданні Горького в образі Шахро Птадзе, виступив в цей час в пресі зі своєю версією знайомства з майбутнім письменником; його повідомлення було з грузинської газети «Цнобіс-Пурцелі» передруковане російськими газетами («Новости дня» від 2 жовтня 1903 року; «Новости» від 13 жовтня 1903 року). Підписався Цулуکیدзе так: «С-дзе».

Залізничник Цулуکیدзе, що видавав себе серед бродяг за грузинського князя, був тільки одним з багаточисельних представників суспільного «дна», які зустрічалися Горькому в його мандрах 1891 року по Україні, Криму, а потім на Північному Кавказі і в Закавказзі.

Треба пам'ятати, що саме влітку 1891 року в Росії почався великий голод. Причина його полягала не в тому, що був неврожай того року, а в усій системі неспра-

¹ Як відомо, перший друкований твір Горького — оповідання «Макар Чудра» — з'явилося в тифліській газеті «Кавказ» 12 (24) вересня 1892 року. Однак сам Горький якось згадав в листі до М. С. Королицького від 21 вересня 1926 року, що ще до опублікування оповідання «Макар Чудра» помістив один якийсь свій вірш в журналі «Стрекоза» чи «Будильник» («Летопись...», том. 3, стор. 478). Отже, питання про перший виступ Горького в пресі не може вважатися остаточно вирішеним.

ведливого експлуаторського ладу. Ось чому В. І. Ленін в статті «Ознаки банкрутства» (1902 р.) писав:

«Так, банкрутство самодержавства безперечно... Уже помимо волі уряду виясняється банкрутство його *економічної* політики. Хижацьке хазяйнування самодержавства трималося на жахливій експлуатації селянства... З 1891 року голодовки стали гігантськими щодо кількості жертв...» (Том 6, стор. 62—63).

В пошуках роботи і хліба на Україну, в Крим, на Кубань ішли тисячі голодуючих з різних місцевостей Росії. «Жахливо багато було людей, які шукали шматка хліба в цей тяжкий рік»,— згадує Горький в оповіданні «Мій супутник».

Коли Горький прийшов із своїм супутником у Феодосію, де йшло велике будівництво — споруджувався новий мол (це будівництво, як відомо, яскраво змальоване в оповіданні «Коновалов»),— «там було близько чотирьохсот чоловік, що, як і ми, сподівались знайти роботу... Працювали турки, греки, грузини, смоленці, полтавчани. Скрізь — і в місті, і навколо нього — блукали групами сірі, пригнічені фігури голодуючих і никали вовчою риссю азовські і таврійські босяки».

Цей потік різнобарвного і різноплеменного люду, з яким довелося стикатися Олексію Пешкову на півдні країни влітку і восени 1891 року, дав неоціненної важливості матеріал для творчості Максима Горького в найближче десятиліття його літературної роботи.

Саме зустрічі, враження, типи, стосунки, конфлікти, долі, що ввійшли в свідомість молодого людини в цьому пам'ятному році, багато в чому визначили напрямок, ідейний смисл і конкретно-образний зміст перших творів автора «Макара Чудри» і «Старої Ізергіль».

* * *

Восени 1896 року Горький, який працював в газеті «Нижегородский листок», але який вже опублікував у столичній пресі помічені критикою і читачами оповідання «Омелян Пиляй», «Челкаш», «Помилка», «Нудьга», тяжко захворів загостреним туберкульозом легенів.

«Лікарі наказували негайно відправитися в Крим,— згадує дружина письменника, Катерина Павлівна

Пешкова. — Грошей не було. Одержавши із Літфонду сто карбованців ссуди, ми приїхали в Крим і влаштувались в пансіонаті в Алупці». (Зб. «М. Горький в воспоминаниях...», стор. 115).

В Криму Горький прожив з січня до початку травня 1897 року.

Завдяки тримісячному перебуванню на Півдні сильний організм Горького переміг бурхливий початок туберкульозного захворювання, і треба було виїжджати з Криму, поки там не почалася спека. Цього вимагало і матеріальне становище письменника, який мусив економити кожна копійку.

Виникло, розповідає К. П. Пешкова, питання: куди їхати? Повертатися в Нижній Новгород чи вибрати для проживання одне з південних міст — Полтаву, Чернігів?

В Алупці Пешкови познайомились з дружиною земського лікаря із Мануйлівки (на Полтавщині) — Олександрю Андріївною Орловською. Вона запросила Горького з дружиною приїхати в їхнє село.

«Олексій Максимович, — згадує Катерина Павлівна, — уже бував на Україні під час своїх мандрів по Русі. Він полюбив народ України — такий сердечний, привітний і гостинний, народ з великим почуттям власної гідності. Провести літо в українському селі здалося йому заманливим, я з радістю з ним погодилась». (Зб. «Велика дружба», стор. 83).

8 травня 1897 року Горький з дружиною виїхали з Алупки, а 10 травня вони вже прибули (через Кременчук) в Мануйлівку Кобеляцького повіту Полтавської губернії.

«На кілька днів зупинилися у Олександрі Андріївни Орловської, — розповідає К. П. Пешкова, — а потім поселились у двох кімнатах колишньої лікарні». («Летопись...», том I, стор. 194).

В Мануйлівці Пешкови прожили п'ять з половиною місяців — до 23 жовтня 1897 року. Тут у них народився первісток — син Максим (27 липня 1897 року).

Вони здружилися з Олександрю Андріївною Орловською, учасницею народовольського руху, яка сиділа в тюрмі у Петербурзі. Мати її, Наталя Олександрівна Ширинська-Шихматова, довго проживала у Франції, діячка Паризької Комуні, змушена після її падіння повернутися в Росію, де віддала безкоштовно селянам велику

частину своїх земель і луків, з одною умовою: щоб вони користувалися землею спільно.

К. П. Пешкова у своїх спогадах «В українському селі Мануйлівці», написаних нею спеціально для збірника «Велика дружба» (1959 р.), детально описує перебування тут Горького:

«Після 11 год. звичайно ходили купатися на Псьол, після купання йшли в «економію», так називали будинок Орловської. Після обіду звичайно йшли додому, заохпивши з собою газети й листи, які на цей час привозили з Галещини; якщо пошти не було, що-небудь читали. В Орловській була чудова бібліотека, яка збереглася з часів її батьків і яку Олександра Андріївна та її чоловік повсякчас поповнювали. Одержували столичні газети, журнали.

Годині о п'ятій пили дома чай. Приходили до нас місцеві вчителі: Самійленки Людмила Дмитрівна і Сергій Федорович і соромлива вчителька Ольга Миколаївна Меньшикова; або ми заходили за ними в школу, і всі разом вирушали на майданчик, поблизу будинку Орловської, грати в крокет... Інколи Олексій Максимович учив бажаючих грати в городки, залучаючи до гри і місцевих парубків...

Майже кожного дня ходили на площу «дивитися захід сонця в Малоросії», як не раз говорив Олексій Максимович. Біля церкви були навалені колоди, ми сідали на них; підходили місцеві парубки поговорити, іноді підходили й дівчата. Здалеку чулися пісні дівчат біля криниць. Поступово звуки затихали. Ми поверталися додому. Я лягала спати, а Олексій Максимович засиджувався години на 2—3 за роботою. Він поспішав закінчити раніше початі речі, писав «Коновалова», робив намітки нових творів».

В цей час Горький, за свідченням К. П. Пешкової, любив працювати вночі і нескоро відучив себе від цієї шкідливої звички.

Горький в Мануйлівці «швидко перезнайомився з найбільш передовими селянами, влаштував хор з парубків і дівчат, виникла думка ставити спектаклі. Робота закипіла. Самі шили костюми, фарбували декорації. Олексій Максимович був і за режисера, і за актора». (Зб. «Горький в воспоминаниях...», стор. 116).

Діяльність Горького по організації селянських (як

ми б тепер сказали — «самодіяльних») спектаклів у Мануйлівці — один із найважливіших епізодів його біографії. Горький сам неодноразово збирався детально розповісти про нього: «Напишу Вам про мужицький театр, який я влаштував у Малоросії», — пише він в листі до В. С. Миролюбова наприкінці грудня 1897 року, незабаром після від'їзду з Мануйлівки.

Хоч свого наміру Горький і не здійснив, проте кожного разу, звертаючись спогадами до свого перебування на Україні, неодмінно згадував про мануйлівські спектаклі.

І. Ф. Єрофееву, відповідаючи на його запит, Горький писав 29 березня 1933 року:

«В Мануйлівці я, протягом літніх місяців [18]97 — 8[1900] рр. ставив п'єси українські Старицького та ін- [ших]. В «Мартині Борулі» [Карпенка-Карого] навіть грав роль жениха, здається. «Трупа» — майже цілком місцеві селяни, за винятком учительки Людмили Самійленко і другої ще — сестри літераторші Ольнем, співробітниці «Русского богатства»; Ольнем — псевдонім, а справжнє прізвище — якщо не помиляюсь — Шереметьєва».

Прізвище учительки — сестри відомої письменниці О. Ольнем — вказано у Горького невірно: це була та сама «соромлива Ольга Миколаївна Меньшикова», про яку у вище цитованих спогадах говорить К. П. Пешкова. На жаль, і в останніх спеціальних роботах нерідкі зовсім несподівані помилки при визначенні кола осіб, які брали участь в горьківських спектаклях в Мануйлівці.

Наприклад, Д. Золотницький в статті «М. Горький и крестьянские спектакли на Полтавщине» (журн. «Театр», 1954, № 5, стор. 84) твердить, ніби в любительському театрі в Мануйлівці «грала вчителька сусіднього села О. М. Меньшикова, яка співробітничала в ті роки в «Русском братстве» (очевидна друкарська помилка — замість «Русского богатства»! — Л. Х.) під псевдонімом Ольнем».

Дослідника збило з пантелику те, що письменниця Варвара Миколаївна Цеховська (уроджена Меньшикова) скористалась для свого літературного псевдоніма *ініціалами* молодшої сестри — Ольги Миколаївни. Насправді не О. М. Меньшикова, а В. М. Цеховська була відома в літературі під псевдонімом О. Ольнем, беручи участь в «Русском богатстве», «Вестнике Европы», «Рус-

скої мысли», а в пізніші роки випускаючи окремими виданнями повісті і збірники оповідань.

К. П. Пешкова розповідає про мануйлівські спектаклі влітку 1897 р.: «Ставили «Мартина Борулю» [Карпенка-Карого], «Назара Стодолю» [Т. Г. Шевченка] і інші українські п'єси. Ставили і російські — «Чужое добро впрок не идет» [О. А. Потехіна]. Влаштували імпровізовані концерти. В п'єсах і концертах брали участь селяни, учителі і неодмінно Олексій Максимович [Горький]. Весело проходили спектаклі, а ще веселіше — підготовка до них. Після спектаклів часто влаштувались вечірки. Олексій Максимович був дуже захоплений цими виставами». (Зб. «Горький в воспоминаниях...», стор. 116).

Репертуар організованого Горьким «самодіяльного» театру в Мануйлівці малюється в різних мемуарних джерелах трохи по-різному.

Наприклад, за свідченням мануйлівського селянина Івана Івановича Назаренка (від нього різні особи записували спогади кілька разів до Великої Вітчизняної війни і в післявоєнні роки), перш за все Горький поставив комедію О. М. Островського «Свои люди — сочтемся»; в цьому спектаклі він був режисером і сам виконував роль прикажчика Подхалюзіна.

Потім була поставлена п'єса О. А. Потехіна «Чужое добро впрок не идет», але незабаром, за наполяганням Горького, поставили на українській мові комедію Карпенка-Карого «Мартин Боруля», також за участю самого постановника, причому зразу в двох ролях: «губернського секретаря-реєстратора» Націєвського і ходатая в справах — Трандальова.

І. І. Назаренко категорично твердить, що шевченківського «Назара Стодолю» любительський театр в Мануйлівці ні в 1897, ні в 1900 рр. зовсім не ставив: можливо, що в спогадах К. П. Пешкової — помилка.

Спектаклі ставились в домі О. А. Орловської, але мали характер відкритих, публічних вистав. За спогадами учасниці мануйлівського хору, також створеного Горьким, М. С. Хорунженко, в Мануйлівці в період організації театру часто почав бувати урядник Альфредов. Він якось зайшов додому до Хорунженко і запитав:

- Чи хороша людина Пешков?
- Звичайно, хороша,— була відповідь.
- А чи не веде він серед селян розмови про політику?

На це уряднику не відповіли нічого.

К. П. Пешкова повідомляє навіть, що влітку 1897 р. урядник поселився в Мануйлівці.

В інших спогадах міститься епізод, який відбувся в мануйлівському любительському театрі: перед початком одного спектаклю (комедії «Мартин Боруля») становий пристав і урядник (тут фігурують інші прізвища — пристав Згура і урядник Бойко) наважилися заборонити виставу; коли їм був пред'явлений офіційний дозвіл на виставу, одержаний у полтавського губернатора О. А. Орловського, пристав заявив:

— Це дозвіл на п'єсу, а не на збирання людей в театрі.

Таким чином, «кримінальним» з точки зору місцевих властей були не самі вистави і навіть не п'єси, а той факт, що вистави відбувались публічно, для широкої селянської аудиторії.

Саме в цьому факті цілком справедливо вбачався справді народний характер нечуваного «мужицького театру», влаштованого Горьким у Мануйлівці.

Вибір п'єс не був для Горького випадковим. Відомі його численні позитивні висловлювання про драматургію О. М. Островського; відомо, що О. А. Потехіна як талановитого драматурга-реаліста Горький іноді ставив поруч з Островським, — наприклад, незадовго до поїздки в Мануйлівку, в 1895 році, в замітці «Мужицький суд» читаємо:

«Є п'єси... цілком зрозумілі за своїм змістом для низького і чорного народу, це п'єси Островського і Потехіна». (Див. «Очерки и наброски» в «Самарской газете», 1895, № 147, від 12 липня, стор. 3).

Цікаво, що комедія «Свои люди — сочтемся» Островського, заборонена за «повелінням» Миколи I, задовго до своєї появи на професійній сцені (в 1861 р. — в Москві і в Петербурзі) була поставлена в 1851—52 рр. в далекому Новопетровському укріпленні Оренбурзького корпусу, на східному березі Каспійського моря; режисером, головним декоратором і блискучим виконавцем ролі стряпчого Рисположенського був великий український поет Тарас Шевченко...

В новопетровському щоденнику Шевченка зберігся його захоплений відгук про цю комедію Островського, яку він вважав взірцем «сатиры умной, благородной»,

поруч з «Ревізором» Гоголя; тому немає сумніву, що сам Шевченко і вибрав «Свої люди — сочтемся» для любительського спектаклю в Новопетровському укріпленні з тією ж, що і Горький, метою — виховання і навчання народної аудиторії глядачів.

П'єса Карпенка-Карого «Мартин Боруля» — близька по тематиці і колориту п'єсам Островського — захопила, безсумнівно, Горького тією ж соціальною гостротою, побутовою правдивістю і доступністю для сприйняття глядачами з народу.

В комедії «Мартин Боруля» Карпенко-Карий малює процес капіталістичного розвитку села і розкладу поміщицько-дворянського ладу. В селі хазяйнують куркулі-глитаї, сільські старости і багатії, які рвуться до «дворянства», як головний персонаж комедії — Боруля.

Представники бідняцтва, як дотепний і моторний наймит Омелько, представлені в комедії гумористично, однак, насправді — вони багато людяніші і розумніші за багатіїв і «панів».

Один з мануйлівських селян, панський конюх Хрисанф Мороз, згадує, як Горький пояснював учасникам спектаклю ідею п'єси:

— Ану, хлопці, скажіть, хто дурніший — Омелько чи Мартин Боруля? — запитував якимось Олексій Максимович у селян в дні підготовки спектаклю.

— Омелько, — відповідають.

А він ще більше сміється.

— Та ні, хлопці. Дурніший Мартин Боруля. Дарма що багатий і в дворяни лізе.

Так Горький використовував художній твір для соціально-політичної пропаганди. І зрозуміло, що після такої пропаганди відбувалися сцени на зразок тієї, яку сам Горький описує в своєму великому листі до дружини, відсланому наступного дня після вистави «Мартина Борулі» — 2 жовтня 1897 р. (в цей час К. П. Пешкова вийшла вже з Мануйлівки з первістком-сином Максимом).

«Спектакль пройшов блискуче, — писав Горький, — і з блискучим скандалом. Був справник, пристав, гр. [П. І. Капніст] з дочками, Фен, Остроградський і ще багато якихось дивних людей.

Бородін [Яків] і Борис [Лисенко] грали [Омелька і Гервасія] вище всяких похвал. Федько [Шаповал] грав [Степана] ловко, але тихо, Сергій [Бородін — Миколу] —

просто чудо, Арсен Хлистун, що грав говоруна Протасія, заморив всіх зі сміху.

С. Ф. [Самійленко, в ролі Мартина Борулі] був препоганий, Люд[мила Самійленко, в ролі Палаги]— погана, Ол[ьга Меньшикова, в ролі Марисі]— теж. Мені обидві ролі [Трандальова і Націєвського] вдалися — гр[аф] заявив, що в мене блискучий комічний талант, і просив мене в це вірити. Я — вірю. Графка Євгенія сказала мені, що вона читала мене і дивується, бачила, як я грав, і вкрай здивована. І ще сказала, що цей театр дав їй більше задоволення, ніж театри Парижа. Я і їй вірю, бо вона — дура.

Серйозно кажу — незважаючи на погану гру вчителів — п'єсу блискуче провели учні. Я був абсолютно захоплений Борисом в сцені з С. Ф. [Самійленком], Омельком [Яковом Бородіним], в сцені зі мною і Сергієм, коли він «жартує» з Ол. Мик. [Меньшиковою]. В малоросійських трупах я не бачив такого славного парубка-полюбовника. Народу було маса, реготали оглушливо. Інтелігенція волала біс. Я співав «Гондольєра»... Добре грали, чорт їх побери!»

Далі Горький детально розповідає про «скандал», що був після вистави. Зразу після спектаклю організований Горьким хор співав; потім танцювали,— і Горький був захоплений танцями, в яких відзначився мануйлівський селянин, коваль Петро Дерід. Нарешті, покликали вечеряти в панський дім. Тут хазяї допустили характерну безтактовність: акторів-селян відправили вечеряти на кухню, з слугами, а «панів» запросили в їдальню.

Горький пише, що він відмовився йти «до панів» і пішов на кухню разом зі всіма артистами. Вечеря «для мужиків» була виключно бідна, а коли молодь стала висловлювати незадоволення, панський прислужник Івка побіг до хазяїв і доніс, що «Петро Дерід і Яків Бородін лають пані». Наказано було «очистити кухню», бо галас турбує панів.

«Тоді ми всі,— пише Горький,— почали горлати «Гуляв чумак», а Прищєпа зі всіх сил почав колотити в бубон...»

Потім вирушили в пустий будинок колишньої лікарні і там влаштували свято до шести годин ранку: грали, танцювали, співали; Сергій Бородін приніс флейту, Яків — віолончель, з горища притягли контрабас, крім

того, було три скрипки, гармонь і бубон, оркестр вийшов на славу».

Співали «Покаяння двери», «Как у наших у ворот», «Верую», «Блажен муж» і різні українські пісні. Дерід танцював, підскакуючи мало не до стелі. Народу зібралось багато, але п'яних не було; багато було хороших, сердечних розмов про людей, про стосунки між інтелігенцією і селянами. «Хлопці славні, всі ці хохли!»—вигукував у листі до К. П. Пешкової Горький.

В цьому листі Горького цікаве порівняння між акторами-любителями мануйлівської трупи і професіоналами тодішніх українських театрів. Можна думати, що якраз в цей свій приїзд на Україну, влітку 1897 р., Горький познайомився зі спектаклями українських труп, мабуть, бачив і «Мартина Борулю».

Справа в тому, що з 18 травня до 1 липня 1897 р. в Кременчуці (тобто кілометрах у сорока від Мануйлівки — в місті, з яким підтримувався постійний зв'язок і де бував Горький з дружиною) виступала знаменита трупа Саксаганського і Карпенка-Карого; ставили і «Мартина Борулю»— з участю автора в головній ролі.

В літературі вже висловлювалось припущення, що Горький міг в цей час бачити виставу «Мартин Боруля» з самим Карпенком-Карим в ролі Мартина (див. Д. Золотницький — М. Горький и крестьянские спектакли на Полтавщине,— в журн. «Театр», 1954, № 5, стор. 83); але прямих даних про це нема ніяких.

Дістати текст «Мартина Борулі» Горькому було дуже просто: в 1897 р. вийшло одночасно два збірники п'єс Карпенка-Карого — у Львові і в Одесі, обидва вони містили і цю комедію.

Що стосується згадки в цитованому вище пізнішому листі Горького до І. Єрофеева, нібито мануйлівська любительська трупа ставила під його керівництвом також п'єси М. П. Старицького,— то про це ніяких відомостей знайти не вдалося.

Сучасники свідчать, що Горький з величезною серйозністю ставився до оволодіння правильною українською вимовою, українською живою народною мовою. Горький ставився до української мови не як до «наріччя» або якоїсь «місцевої говірки»: для нього це була повноправна національна мова, мова прекрасного українського фольклору, чудових українських письменників — на

чолі із славним народним Кобзарем, основоположником нової української літератури і української літературної мови.

Через сорок років мануйлівські селяни згадували: «Українську мову любив Олексій Максимович [Горький]. Часто запитував він значення невідомих йому слів, вчився вимови, найбільш важкі слова записував у книжку». (Гр. Розовский — В памяти народной, — в газ. «Харьковский рабочий», 1937, № 139, 17 червня).

На репетиціях «Мартина Борулі» Горький уважно прислухався і з охотою вчився української мови; а на репетиціях п'єс Островського, Потехіна — добивався від виконавців правильної російської вимови. І комедія «Свои люди — сочтемся», незважаючи на порівняно велику складність її підготовки для мануйлівських селян-українців, була ними під керівництвом Горького поставлена і зіграна з великою любов'ю і досить вдало.

Наскільки серйозно підходив Горький до всієї сценічної лабораторії, можна судити хоча б з того, що він під час вистави майже не мав потреби в послугах суфлера; Іван Назаренко, мануйлівський школяр, який виконував обов'язки суфлера в театрі Горького, згадує:

— Олексію Максимовичу я зовсім не підказував. Він дуже добре виучував ролі.

І абсолютно ясно, що цим вдумливим ставленням до театру Горький запалював своїх вразливих вихованців, виховував у них любов до сценічного мистецтва, свідомість важливості цієї «розваги».

Недарма з від'їздом в 1897 році Горького мануйлівські самодіяльні таланти не занепали.

Влітку 1898 р. Мануйлівку, на запрошення О. А. Орловської, відвідала українська професіональна трупа Саксаганського, в яку в цей час, крім Карпенка-Карого, вже увійшов і третій брат — Микола Садовський.

11 липня 1898 р. в Мануйлівці була поставлена (безкоштовно, для селян) комедія Карпенка-Карого «Сто тисяч» за участю автора (в ролі Калитки). «Полтавские губернские ведомости» писали про цей спектакль:

«З п'єсами Карпенка Карого деякі з місцевих селян були знайомі і раніше і завжди захоплювались правдивим відображенням їхнього побуту, а тому тепер, з приїздом до них самого автора, вони висловили йому свою подяку піднесенням з хлібних колосків і трав вінка,

перев'язаного малоросійським рушником з таким вишитим на ньому написом на першій половині:

— І. К. Карпенку-Карому земляки-хлібороби села Манилівки ¹ 1898 року 11 липня.

На другій:

— Від щирого серця за правдиве писання про наше життя.

Вінок був піднесений автору в кінці спектаклю одним селянином при дружному крику інших:

— Спасибі!..

Постановка таких близьких за мовою і правдивих за змістом побутових, цілком реальних п'єс, як більшість творів Карпенка-Карого, може вплинути не тільки на моральний розвиток народної маси, але і зробити величезну послугу розповсюдженню в народі самої ідеї театру і повернути його симпатії в бік останнього». («Полтавские губернские ведомости», 1898, № 157, від 22 липня).

Величезна роль в становленні і розвитку у мануйлівських і навколишніх жителів потягу до театру і, зокрема, любові до п'єс Карпенка-Карого, як ми знаємо, належала Горькому, його короткій, але значній діяльності влітку 1897 р.

А «відкриті» Горьким в середовищі мануйлівської молоді сценічні таланти згодом повернули також увагу корифеїв українського професіонального театру: Карпенко-Карий, який познайомився влітку 1898 р. з акторами Мануйлівки, настійливо запрошував у свою трупу вже знайомого нам Якова Бородіна, який, однак, не погодився зробитися артистом-професіоналом.

* * *

Перебування Горького в Мануйлівці влітку 1897 р., крім організації народного театру, ознаменоване широким колом зустрічей письменника з українським населенням, дальшим — після мандрів 1891 року — поглибленим знайомством з побутом, психологією, усною творчістю українського народу.

В листі до І. Єрофеева (1933) Горький подає надзви-

¹ Місцева назва Мануйлівки.

чайно важливі відомості про те, що під час свого перебування в Мануйлівці він займався революційною пропагандою серед селян, читаючи їм заборонені царською цензурою і видані за рубежем (в Австро-Угорщині) твори Шевченка:

«Влітку 97 і 8-го [1900] рр., живучи в Мануйлівці, Кременчуц[ького]¹ повіту, я читав Шевченка на українській мові селянам; книжка дана була мені вчителем Самійленком, здається,— львівське видання».

Зарубіжних — головним чином львівських — видань віршів Шевченка в той час було вже кілька десятків, і майже всі вони включали найважливіші революційні твори великого Кобзаря: «Сон», «Заповіт», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Світе ясний...» і т. д.

Яке б з цих видань не мав Горький, ясно одне: підкреслюючи, що видання було зарубіжне — «здається, львівське»,— він хоче сказати, що це видання мало заборонені в Росії вірші, які і читав Горький селянам. А це вже само по собі є фактом величезного значення.

Горький відвідує школи, в яких навчаються селянські діти, буває присутнім на екзаменах; буває на ярмарках, де розмовляє з народом, слухає кобзарів і лірників; відвідання Петропавлівського ярмарку в селі Голтві дало Горькому матеріал для нарису «Ярмарок у Голтві», написаного в липні 1897 р. в Мануйлівці і тоді ж відісланого письменником редакції газети «Нижегородский листок».

В Мануйлівці було закінчене чудове оповідання «Мальва», відправлене звідси Горьким в «Северный вестник», і почата робота над першим романом — «Хома Гордеев». В коментарях до 30-томного зібрання творів Горького говориться, що початок роботи над «Хома Гордеевим» відноситься до 1898 р. (див. т. 4, стор. 441); однак вже в статті Б. В. Михайловського «Роман «Хома Гордеев» («Горьковские чтения 1958—1959»; стор. 130) вказується більш точно:

«Хома Гордеев» писався Горьким з осені 1897 р., ще під час перебування в Мануйлівці...»

Про це Горький згадує в листах до дружини, до редактора «Северного вестника» (див. «Летопись...», т. I, стор. 197).

¹ Справді — Кобеляцького повіту.

Від'їжджаючи в жовтні 1897 р. з України, Горький захопив з собою запас живих вражень і творчих узагальнень. Горький розраховував і в наступному році побувати в Мануйлівці. К. П. Пешкова пише: «Ми залишали Мануйлівку з надією повернутися туди наступним літом, але це не вдалося здійснити».

Дружина Горького точно вказує причини, що заважали йому приїхати на Україну в найближчі два літа: арешт 1898 р.; потім тривала заборона виїжджати з Нижнього Новгороду.

Поїздку на Україну Горький знову здійснив у 1900 р.; в березні він вирушив у Крим, де часто зустрічався з Чеховим, Буніним, Маміним-Сибіряком, з артистами Московського художнього театру, що приїхали в повному складі на гастролі в Ялту.

В цей час літературна слава Горького гримить уже по всій Росії; три томи його «Очерков и рассказов», розпродані двома виданнями кожний, «Хома Гордеев» — викликають посилену увагу читачів і критики; якраз в 1900 р. виходять вперше окремі літературно-критичні видання, спеціально присвячені Горькому, і виходять — на Україні¹.

19 червня 1900 року Горький з усією родиною прибув з Криму в знайому Мануйлівку.

На цей раз письменник збирався прожити тут значно довше, ніж у перший свій приїзд; він писав у червні 1900 р. К. П. П'ятницькому:

«Я осів у Мануйлівці до жовтня і буду працювати над «Мужиком» і іншими речами. Тут дуже добре, тихо, мирно, красиво. Працювати хочеться, вештатися стомився». («Архив Горького», т. IV, лист № 3).

В такому ж настрої писався в 20-х числах червня 1900 р.² і лист до А. П. Чехова:

«Я вже в Мануйлівці...

Добре в цій Мануйлівці, дуже добре. Тихо, мирно, трошки сумно. І трошки незручно, дивно бачити людей, які зовсім не говорять про літературу, театр і про все «прекрасне і високе», до чого їм зовсім нема діла.

¹ Це — книги одеського журналіста О. Й. Благоразумова (Недоліна) і викладача колегії Павла Галагана в Києві — Г. В. Александровського.

² В 30-томному зібранні творів Горького цей лист помилково датований початком червня.

Все-таки хохли — славний народ, — м'який, ввічливий я дуже їх люблю. Влаштувались ми непогано. Серед величезного старого парку стоїть червоний кам'яний будинок, в нім сім малюсіньких недоладних кімнат з вузькими і низенькими дверима, а в цих кімнатах — ми¹. А поруч з нами, на великій липі, живе сім'я сичів. В ставу — жаби, — а у малоросійських жаб такі мелодійні глоси.

Недалеко від нас церква; сторож на дзвіниці б'є години. Собаки гавкають. Справжній український місяць дивиться у вікно. Думається про бога і ще про щось таємниче і хороше. Хочеться сидіти нерухомо і тільки думати.

Приїздіть-но сюди. Ми помістимо вас в школі, в тому ж парку, недалеко від нас. Кімната у Вас буде велика, ніхто не заважатиме Вам. Тихо буде.

Я почав купатися в милій річці Псьол, де ходять величезні шуки. Красива ріка. Звідси, з села, при місячному сяйві і під жалісний спів жаб ялтинське буття здається мені ще більш огидним, видуманим, непотрібним. З завтрашнього дня — працюю».

Кличе Горький в Мануйлівку також і Буніна, якому 5 липня 1900 р. пише:

«Дядю Бунін!

Приїздіть-но сюди! Тут добре, дуже добре.

24 години на добу світить місяць».

Закінчує цей лист дружина Горького:

«Йй-богу, приїжджайте, тут тихо-тихо, красиво. Ми Вам будемо дуже раді, та й Вам повинно тут сподобатись...»

В середині липня в Омельнику ярмарок, добре б поїхати туди разом». («Горьковские чтения 1958—1959», стор. 13).

Про своє життя в Мануйлівці і про творчу роботу Горький повідомляв 25—26 липня К. П. П'ятницькому: «Живу на лоні природи і нагулюю собі на зиму здоров'я. Багато вже нагуляв. Пишу драму... Незабаром я почну писати повість... Вона мені давно вже спати не дає, а тепер я її обмізкував. Радий. Але взятися — страшно. Хитромудра штука! Треба так її написати, щоб кожна

¹ В Мануйлівку Горький приїхав з дружиною, трирічним сином, з друзями — А. Л. Середіним і Л. А. Сулержицьким.

людина — порядна, зрозуміло,— прочитала і заграла веселкою: от яка я людина, добра, сильна, смілива...

Знаєте, що треба написати? Дві повісті: одну про людину, яка йшла зверху вниз..., другу про людину, яка йшла знизу вгору...».

Мабуть, повість, роботу над якою почав тут Горький,— це «Троє»; в якомусь зв'язку з цією повістю знаходилася і п'еса, над якою Горький посилено понад два місяці працював у Мануйлівці, виконуючи обіцянку, дану ним в Ялті керівникам Московського художнього театру — К. С. Станіславському і В. І. Немировичу-Данченку.

Проте робота над новою для Горького драматичною формою виявилась важчою, ніж йому спочатку здавалось.

Письменник скаржитися в листі до Чехова: «Хочеться сказати: «Він з посмішкою подивився на шафу»,— а не можна! Спочатку я почував себе так, немовби хтось невідступно стовбичить за моєю спиною і готовий крикнути — «не смій!».

І в іншому листі: «З драмою тихо, дорогий Антоне Павловичу. Ніяк не можу зрозуміти, навіщо існує третій акт?» (Зб. «Горький и Чехов», лист № 46).

Нарешті, Горький усвідомив свою творчу невдачу¹ і пережив дуже тяжке розчарування, хоч і намагався використати матеріал незакінченої п'еси для роботи над повістю. Він писав Чехову в другій половині серпня:

«Цим сповіщаю Вас, дорогий Антоне Павловичу, що драма М. Горького, довезена ним, в поті чола, до третього акту, благополучно вмерла. Її розірвало від нудьги і від великої кількості ремарок. Розірвавши її в дрібні шматочки, я зітхнув від задоволення і в даний час роблю з неї повість. Говорячи серйозно — мені дуже неприємна ця невдача».

І. О. Буніну Горький в цей час також повідомляв: «Драма — зірвалась. Не вмю. Нудно, грубо виходить». («Горьковские чтения 1958—1959», стор. 14).

Цілком ймовірно, що прискорений від'їзд з Мануйлівки був в якійсь мірі пов'язаний з цією творчою невдачею і з зміненням від цього настроєм Горького. Про

¹ Детальніше про роботу Горького над незакінченою п'есою див.: Б. В. Михайловский — «Драматургия Горького эпохи первой русской революции», стор. 19—20.

роботу над повістю він вже пише А. Л. Средіну в кінці серпня іронічно:

«Я недавно порвав три акти драми і написав п'ять глав повісті. Оце буде повість! Дійових осіб — 173. Дія продовжується 22 роки. Кожному року присвячую 10 глав. Писати, так вже писати!»

* * *

Мануйлівці зустріли в 1900 р. Горького радісно, як старого знайомого, розпитували про здоров'я, цікавились його творчістю, просили знову взятись за постановку п'єс силами місцевих аматорів.

К. П. Пешкова в своїх неопублікованих спогадах «О жизни А. М. Горького в Мануйловке» розповідає:

«Ще більше часу, ніж в перший приїзд, приділяв Олексій Максимович спілкуванню з місцевими селянами. Нерідко влаштовував читання, частіш усього на березі річки Псьол, під час варіння юшки, після рибної ловлі, або в лісі. Вів з ними бесіди і на політичні теми. Читав мануйлівцям Короленка, Чехова, Шевченка.

Як розповідали мені в 1948 р. старики, деякі з них до цього часу пам'ятають читання «Кобзаря» Шевченка, «В овраге» Чехова. Згадували, як, зайшовши на кухню Орловської, Олексій Максимович читав дівчатам, які там працювали, «Сон» і «Катерину» Шевченка».

Про читання селянам повісті Чехова «В овраге» Горький і сам тоді ж писав Чехову: «На святах я з компанією мужиків вирушаю зранку в ліс, на Псьол і там проводжу з ними цілий день... Читав я мужикам «В овраге». Якби ви бачили, як це добре вийшло! Заплакали хохли, і я заплакав з ними. Костиль сподобався їм — чорт знає до чого! Так один мужик, Петро Дерід, навіть висловив сум, що мало про такого Костиля написано. Липа сподобалась, старий, що говорить «велика матушка Россия». Так, славно все це вийшло, мушу я сказати...» (Зб. «Горький и Чехов», лист 46).

Відомо, що повість «В овраге» належала до найлюбиміших Горьким чеховських творів. Написана вона була за настійною вимогою Горького, близького в цей час до редакції марксистського журналу «Жизнь». (Див. листи Горького до Чехова в грудні 1898 р.). Повість Чехова

з'явилась в січневій книзі цього журналу (1900 р.), а 30 січня того ж року, під рубрикою «Литературные заметки», в газеті «Нижегородский листок» (№ 29, стор. 2) була надрукована рецензія «По поводу нового рассказа А. П. Чехова «В овраге» за повним підписом: «М. Горький». І починалась ця рецензія тими самими словами, які наводяться в цитованому листі Горького до Чехова: «... Життя довге — буде ще і доброго і поганого, всього буде! Велика матінко Росіє!..»

Основне, що високо цінував Горький і в цій повісті, і взагалі в творах Чехова, — це «одну глибоко цінну і потрібну для нас ноту — ноту бадьорості і любові до життя». І те, що Горький виділяв цю ноту в такій, здавалось би, похмурій і (за висловом самого Чехова) «дуже страшній» повісті, як «В овраге», свідчить про глибоке розуміння ним завдань критичного реалізму і пояснює, чому він вибрав повість Чехова для читання вголос народу.

А читання це, звичайно, завжди супроводжувалось і власними, Горького, поясненнями, тлумаченнями. І пояснення ці падали — подібно до родючого насіння — у сприйнятливий, благодатний ґрунт. Недарма з таким захопленням відзивався про мануйлівців Горький. Через п'ять-шість тижнів після приїзду він писав з Мануйлівки І. О. Буніну (наприкінці липня 1900 р.):

«В Мануйлівці — дуже хороше... Мужик тут — ой, який добрий! Я нічого не роблю, граю в чушки з мужиками і трошки пиячу з ними. Добра компанія, їй-богу!» («Горьковские чтения 1958—1959», стор. 13—14).

На запрошення Горького в Мануйлівку приїхав С. Г. Скиталець¹; в його спогадах читаємо:

«Мені відвели кімнату з вікном в сад, суміжну з кабінетом хазяїна; коли вечорами ми обидва сиділи кожний в своїй кімнаті і писали, нас роз'єднували тільки напіввідкриті бокові двері.

Горький працював «як швець» — з пасочком навколо голови, щоб не спадало на папір довге волосся. Працював старанно, години до другої ночі...

В дев'ять годин ранку двері з кабінету Горького злегка відкривались, і в них просовувалась його з довгим волоссям голова з гумористично насупленою фізіономією:

¹ За іншою версією (самого Скитальця), приїзд в Мануйлівку був продиктований дорученням одного книговидавця, який направив Скитальця до Горького в якійсь справі.

— Вставати! — кричав він на мене басом...

... Надвечір приходив сусід-хімік... Приходили ще якісь молоді люди, і починалась гра в городки, якою Горький завжди захоплювався. На свята приходили брати участь в цій грі і селянські парубки — друзі Горького,— і тоді від здоровенних ударів ламались палки, розлітались шматки дерева, з яких будувався «городок». Горький серйозно заздрих їм, а за мене засмучувався, що удари мої, незважаючи на силу, ніколи не відзначалися влучністю. В цій грі проходив час до вечірнього чаю». (Зб. «Горький в воспоминаниях...», стор. 162 — 163).

За спогадами К. П. Пешкової (Зб. «Велика дружба», стор. 91), життя в Мануйлівці цього літа проходило жваво, хоч Горький працював більш регулярно, намагаючись писати здебільшого ранком. Піднімались рано, і в 9 годин Олексій Максимович уже сидів за письмовим столом.

Ще більше зблизився Горький з мануйлівськими селянами, а розмови на березі Псла, після рибної ловлі та після юшки, стали ще більш серйозними.

З постановкою спектаклів справа йшла теж значно краще. В це літо О. А. Орловська віддала під постійне приміщення для народного театру свою колишню сушарню для тютюну — простору цегельну споруду. В ній обладнали сцену, за нею — невеликі вбиральні для артистів, в залі — довгі ряди лавок для глядачів.

На спектаклі приходив народ з сусідніх сіл,— місць не вистачало, багато хто стояв. Сама постановка спектаклів, як свідчить дружина Горького, набула більш професіонального характеру. Як і раніше, Горький був і режисером і актором. До постановки він залучив Л. А. Сулержицького — майбутнього активного діяча Московського художнього театру.

К. П. Пешкова розповідає, між іншим: «Олексій Максимович доручив мені¹ переконати К. С. Станіславського надіслати йому [Горькому] свій режисерський екземпляр «Візника Геншеля» [Г. Гауптмана], бо він задумав поставити його в Мануйлівці. Прислати свій екземпляр Станіславський, звичайно, не міг, та й пізно було розучувати нову п'єсу. Літо кінчалось, час було повертатись в

¹ Доручення було дане Горьким, коли наприкінці літа 1900 р. К. П. Пешкова поїхала з України в Нижній Новгород—через Москву, а він сам залишався ще на деякий час в Мануйлівці.

Нижній. Олексій Максимович до цього часу зовсім зміцнів, всі ознаки хвороби зникли». (Зб. «Горький в воспоминаниях...», стор. 116).

«З від'їздом Олексія Максимовича з Мануйлівки, — пише К. П. Пешкова в іншому (неопублікованому) варіанті своїх спогадів, — театр не припиняв свого існування... Театр в Мануйлівці проіснував до 1907 року, коли був закритий за вимогою адміністрації».

Як кажуть старожили Мануйлівки, народний театр був закритий після доносу попа Вошинського: приміщення «сушарні», віддане під театр, знаходилось по-сусідству з церковною садибою, і священника дуже дратували вистави мануйлівських селян.

Зв'язок з мануйлівцями не припинявся ще довго після 1900 р.: Горький надсилав у Мануйлівку всі видання «Знання» і інших видавництв, які він вважав цікавими і корисними для читання селян — дорослих чи дітей. Книжки продовжували надсилатися мануйлівцям і тоді, коли Горький вже жив за кордоном, на Капрі.

* * *

Багато років після цього не жив Горький на Україні, хоч і безперервно підтримував зв'язок з її культурними діячами, жваво цікавився життям українського народу і його боротьбою за своє щастя.

Про зустрічі і листування Горького з українцями мова йтиме далі.

Тут необхідно згадати, що Горький протягом всього свого життя часто проїжджав через Україну, направляючись з Петербурга чи з Москви — на південь, в Крим, і назад.

Так, після арешту в 1901 році, в листопаді Горький одержав дозвіл на поїздку з Нижнього Новгороду в Крим. 7 листопада 1901 р., в зв'язку з від'їздом Горького, в Нижньому відбулась політична демонстрація. В. І. Ленін (на той час з Горьким особисто ще не знайомий) писав в «Искре» в статті «Початок демонстрацій»:

«... Демонстрації відновлюються з найрізніших приводів і в Нижньому, і в Москві, і в Харкові... В Нижньому невелика, але вдало проведена демонстрація 7-го листопада була викликана проводами Максима Горького.

... В Москві Горького чекали на вокзалі сотні студентів, і перелякана поліція *арештувала* його в дорозі у вагоні, заборонила йому (незважаючи на спеціально даний раніше дозвіл) в'їзд у Москву і змусила прямо проїхати з Нижегородської залізниці на Курську» (Том 5, стор. 286—287).

В Москві перед проїздом Горького поширювалась відозва, в якій був вказаний маршрут його шляху («в Крим через Харків»), і народ закликався до демонстрацій протесту; відозва була підписана: «Нижньогородці».

Московський оберполіцмейстер Трепов телеграфував, з свого боку, курському, харківському і т. д. губернаторам про проїзд Горького і про необхідність вжити заходів, щоб запобігти виникненню демонстрацій.

9 листопада 1901 р. Горький разом із своїми друзями під'їжджав до Харкова. Незважаючи на пізній час (пів на одинадцятую ніч), біля вокзалу зібрались сотні робітників, студентів, молодь. Друга демонстрація зібралась на залізничному мосту, що веде на Холодну гору, бо пройшла чутка, що поліція буде розганяти народ на вокзалі.

«До Харкова,— згадує А. Є. Богданович, який їхав з Горьким,— під'їжджали вночі. За станцію до Харкова зайшов у поїзд схвильований студент і поспішно запитав у П'ятницького [також їхав з Горьким]:

— Чи не знаєте — в якому вагоні Максим Горький?

П'ятницький відповів:

— Тут, але що вам треба?

— Хочу повідомити про демонстрацію.

Коли П'ятницький привів його до О. М. [Горького], студент, привітавшись, з хвилюванням в голосі заговорив:

— ... Ми демонструємо три дні... зараз біля вокзалу зібралась величезна демонстрація. Але вокзал оточений поліцією, жандармерією і військами... Нікого не пропускають... От мені і прийшла щаслива думка, щоб повідомити вас...» (Зб. «Горький на родині», стор. 116).

Хвиля народного співчуття Горькому розбивала всі перешкоди, що ставилися властями.

Через кілька днів, уже в Криму, Горький повідомляв В. О. Поссе про те, що відбулося в дорозі: «В Харкові — мені запропонували не виходити з вагона на вокзал. Я вийшов. Вокзал пустий. Поліції — сила. Перед вокза-

лом — великий натовп студентів і публіки, поліція не пускає їх. Крик, шум, когось, кажуть, заарештували. Поїзд рушає. Година ночі, темно. І раптом ми з П'ятницьким, стоячи на площадці вагона, чуємо над нами, в темряві, могутній, соковитий, знаєш, бойовий рев. Виявляється, що залізний міст, перекинутий через станційний двір, увесь засипаний публікою, вона кричить, махає шапками — це було добре, друже! Міст — високо над поїздом, і крик був такий шалений, дружний, бадьорий».

Провівши письменника-революціонера, народ з вокзалу вирушив у місто. Демонстрація із співом революційних пісень пройшла по центральних вулицях Харкова — Катеринославській, Сумській; поліція не змогла перешкодити демонстрантам навіть тоді, коли вони закидали камінням і гряззю редакцію чорносотенської «паскудної газети» (за висловом В. І. Леніна) «Южный край», Іозефовича.

За відомостями харківського жандармського управління, в демонстрації під час проїзду Горького взяло участь близько 300 чоловік, однак число демонстрантів, безумовно, було значно більше.

У відношенні № 4112 від 12 листопада 1901 р. міністр внутрішніх справ Сипягін вказував харківським поліцейським властям на їхню недостатню активність...

Харківська демонстрація справила на Горького велике враження, і він, розповідаючи про зустріч на вокзалі, бачив в цьому «свідчення настрою, яким *все більш* проймається частина російської публіки... Бути ж лібералом вже неможливо, нема середини!»

Так вмів Горький зробити глибокі політичні висновки з настроїв народних мас і передової інтелігенції. І вже живучи в Криму, він продовжував слідкувати за політичними подіями на Україні. В квітні 1902 р. Горький з Олеїза пише К. П. П'ятницькому в Петербург:

«Надсилаю також листа... з приводу полтавських і харківських безпорядків... Маю багато відомостей з місця [з Полтави і Харкова], і всі вони зводяться до одного — рух, незважаючи на пильність начальства,— росте, посуваючись на північ».

У вересні — жовтні 1902 р. відбувався суд більш як над тисяччю учасників селянських заворушень у Валках Харківської губернії. Під час процесу голова судової палати не давав можливості представникам захисту

здійснити свої права, і адвокати звернулись із заявою в особливе присутствіє харківської судової палати.

Ленінська «Искра» закликала адвокатів «встановити те або інше ставлення до факту, безприкладного в літопису російського суду». (Газ. «Искра», 1902, № 26, від 15 жовтня). В ці ж дні Горький звернувся до В. Г. Короленка з проською вплинути на визначних петербурзьких адвокатів, щоб ті підтримали протест з приводу беззаконного ведення судового процесу над селянами Харківщини.

* * *

На початку першої світової війни, восени 1914 р., Горький провів у Києві кілька тижнів: в цей час М. Ф. Андреева грала на сцені київського театру Соловцова (нині — приміщення театру ім. І. Франка). Горький жив недалеко від театру — в будинку № 6, кв. 55 по Анненковській (Лютеранській) вулиці (нині — вулиця Енгельса); на будинку після Великої Вітчизняної війни встановлена мармурова меморіальна дошка в пам'ять про перебування Горького:

«В цьому будинку в жовтні — листопаді 1914 р. жив основоположник радянської літератури великий російський письменник О. М. Горький».

Горький приїхав у Київ 26 жовтня 1914 р. з Мустамяк (Фінляндія), де жив весь час.

Вже через тиждень, 4 листопада, департамент поліції запитував із Петербурга київське губернське жандармське управління — «чи проживає в Києві літератор Олексій Пешков», пропонуючи встановити мету його приїзду, «його зв'язки і зносини і про все повідомити».

Перебування Горького в Києві було в ці дні значним громадським явищем. До нього приходили делегації з різноманітними просьбами; представники комітету «Київ—Бельгія» добились у письменника обіцянки написати відозву до населення в зв'язку з проведенням у Києві збору пожертвувань на користь розореного війною народу Бельгії (див. газ. «Киевская мысль», 1914, № 315, від 15 листопада). Відозва Горького була опублікована в київських газетах 20 листопада.

Але особливо важливі зв'язки і зустрічі Горького з

робітниками, з підпільними організаціями РСДРП. Відомостей про це, на жаль, збереглося дуже мало.

Із донесення начальника київського жандармського управління в департамент поліції в Петербург дізнаємось, що квартиру Горького відвідали «представники місцевого професійного товариства кравців, соціал-демократів за переконанням».

В пізніших спогадах учасників цієї делегації— Петра Дегтяренка (металіста) і Андрія Вітковського (деревообробника) — вказується, що до Горького приходили посланці не одної, а кількох професійних спілок — кравців, металістів, шкіряників, деревообробників, шапочників,— причому в основному цими представниками робітників були більшовики. Після вручення Горькому привітання відбулася розмова, в якій детально висвітлювалось становище і організація пролетаріату, його настрої; порушувалось питання про партію, про війну; Горький знайомив своїх відвідувачів з точкою зору В. І. Леніна на діяльність II Інтернаціоналу, високо оцінюючи взагалі роль Леніна в сучасний момент.

На заключення Горький пообіцяв допомогти налагодити зв'язок робітників з іншими містами, доставку літератури. (Див. газ. «Киевский пролетарий», 1928, № 75, від 29 квітня).

Старий київський робітник, пекар Завадський, згадує, як Горький відвідав в 1914 р. пекарню Зивала (на Володимирській вул., напроти Софійського собору). Зібралось чоловік п'ятнадцять-двадцять робітників. Горький говорив про війну:

— Смерть криваво і шалено танцює. Вона сміється зараз у вічі старику і дитині, яка вступає тільки в життя. Це дико і жахливо. Тільки революційний робітничий клас, прийшовши до влади, зможе покласти раз і назавжди кінець війнам.

Потім Горький прочитав присутнім своє оповідання «Двадцять шість і одна». Сльози текли з очей людей, які слухали це читання. Олексій Максимович далі прочитав легенду про Данка («Стара Ізергіль»).

Хвороба не дозволяла йому багато говорити. Він часто робив паузи, краплі поту виступали у нього на чолі.

Горький поскаржився на свій слабкий голос, тоді один з робітників вигукнув:

— Максимович! Ти говориш, що у тебе слабкий

голос; справді — голос не сильний, але звучить на весь світ! (Див. газ. «Київська правда», 1946, 18 червня).

В Києві Горький бував у робітничих їдальнях, в гуртожитках і нічліжних домах; відвідував літературні гуртки молоді.

Так і в Києві, — подібно до того, як це завжди було в Нижньому, Петербурзі, Москві і за кордоном, — Горький намагався близько спілкуватися з народними масами, знайомитися з трудящими в їхній повсякденній праці і турботах.

17 листопада 1914 р. Горький виїхав з Києва в Москву; відповідаючи звідси 30 листопада на лист В. С. Войтинського, він підводив підсумки своєї поїздки в Київ: характеризував негативні явища російського суспільного життя, пов'язані з війною; говорив про розгул націоналізму на Україні, Кавказі, в Москві, вважаючи, що націоналістичні віяння проникають і в широкі маси, а це залежить, зокрема, від того, що «демократія живе Робінзоном, без зв'язку друг з другом»; згадуючи свої враження про Київ, розповідав про зворушливі привітання київських робітників і в той же час відзначав їхню погану обізнаність в причинах війни, загальну політичну нерозвиненість.

* * *

Пізніші поїздки Горького по Україні відбувались вже в радянський час.

В 1928 році весь цивілізований світ широко відзначав 60-річчя з дня народження Олексія Максимовича Горького; 29 березня була прийнята спеціальна постанова Ради Народних Комісарів Союзу РСР на ознаменування «величезних заслуг Горького як письменника і революційного діяча перед робітничим класом, пролетарською революцією і перед Союзом Радянських Соціалістичних Республік». (Газ. «Правда», 1928, 30 березня).

Громадськість України також з великим піднесенням відзначила ювілей великого письменника-революціонера, основоположника соціалістичного мистецтва. В газетах і журналах публікувались привітання, присвячені Горькому статті і вірші, трудящі просили любимого письменника відвідати Радянський Союз, побувати на Україні, на-

очно переконатися, як добре попрацювали радянські люди, як багато вони встигли зробити за неповних десять років мирної праці на своїй звільненій від ярма капіталізму і колоніалізму землі.

На Україні до ювілею Горького було видано величезну кількість перекладів на українську мову повістей і оповідань. В Харківському видавництві «Пролетарий» вийшли великі речі — «Хома Гордеев» (в перекладі Л. Кардиналовської), «Мати», «Мої університети» (в перекладі М. Лебединець); у видавництві «Книгоспілка» окремими брошурами були випущені: «В степу», «Болесь», «Дід Архип і Льонька», «Макар Чудра», «Народження людини», «Приятелі», «Справа з застібками», «Хан та його син», «Чистобреха-чирик та правдолюб-дятел», «Ярма-рок у Голтві» (більшість — в перекладах П. Дятлова); видавництво «Український робітник» випустило такі книги: «Гривеник.— Страсті-мордасті» (переклад Миколи Вороного), «Двадцять шість і одна», «Дід Архип і Льонька» (переклад П. Оленченка), «Один з королів республіки», «Омелян Пиляй».

Окремі видання надсилалися Горькому в Сорренто, і він відповів, наприклад, перекладачеві на українську мову повісті «Мати» (28 лютого 1928 р.):

«Переклад книги «Мати» я одержав, щиро дякую... Чи не будете Ви ласкаві надіслати ще один примірник перекладу на адресу: Нижній Новгород, обласному музею».

З цього листа видно, що Горький надавав перекладам своїх творів на українську мову широкого громадського значення і хотів, щоб ці переклади були представлені в музеї його рідного міста.

В цей час в СРСР вже було відомо, що з настанням теплої літньої погоди Горький приїде в Москву, побуває і на Україні.

27 травня 1928 року Горький — з Берліна, через Негорелое і Мінськ — приїхав у Москву. В цей день «Правда» в редакційній статті під заголовком «Олексію Максимовичу — привіт!» підкреслювала, що приїзд Горького в Радянський Союз — «це не просто епізод в житті письменника і в нашому житті. Це подія виняткової яскравості, подія, за своїм характером небувала в історії російської літератури».

І справді, приїзд Горького в СРСР, його зустріч

з радянською дійсністю справила на письменника надзвичайне враження.

Звертаючись до працівників радянської преси, Горький 28 травня писав: «Найважливіше і радісне в цій незвичайній зустрічі є те, що я побачив, відчув: молоді сили Союзу Рад вміють цінувати роботу, вміють захоплюватися нею. А це значить, що вони вже зрозуміли, відчувають найглибше, інтернаціональне, світове значення тієї роботи, до якої вони готуються і яку виконують. Невімовна словами радість знати це, дорогі товариші!».

На початку липня Горький вирушає у велику подорож по Радянському Союзу і починає цю подорож — з Радянської України.

7 липня ранком Горький, в супроводі свого сина, прибув у Курськ, провів тут кілька годин, вночі виїхав у Харків, столицю Радянської України; в Харків прибув у неділю 8 липня 1928 р. о 7 год. 35 хв. ранку.

Ще за кілька днів до приїзду Горького в Харкові був створений громадський комітет по організації зустрічі письменника; до нього увійшли представники партійних; радянських, комсомольських і профспілкових організацій, літературних організацій, редакцій періодичних видань, вузів, ряду заводів: «Серп і Молот», канатного, електромеханічного і паровозобудівного.

В день приїзду Горького в Харків було опубліковане привітання великому радянському письменникові, сину робітничого класу, в якому говорилося: «Український робітник, зайнятий соціалістичним будівництвом, що розвиває національну культуру, яка пригнічувалась за царизму, в своїй боротьбі за визволення почерпнув багато енергії також із Ваших полум'яних, революційних творів. Хай живе робітничий клас, з рядів якого вийшов пролетарський художник слова—Горький!» (Газ. «Харьковский пролетарий», 1928, 8 липня).

На харківський вокзал зустрічати Горького вийшли тисячі трудящих. До перону підходить поїзд, поступово уповільнюючи хід. Біля відкритого вікна вагона — усмінене обличчя Олексія Максимовича. На пероні вигуки, оплески зустрічаючих, крики «ура!». У Горького на очах виступають сльози, він їх весь час змахе рукою...

Нарешті, поїзд зупинився, Горький з'являється на площадці, притискує букети квітів, махає привітно рукою. Навколо — море голів, усміхнених, святкових облич. Ду-

ховий оркестр виконує «Інтернаціонал». Вишикувана почесна варта, у варті — вихованці трудової колонії імені Горького в Куряжі (під Харковом) на чолі з А. С. Макаренком.

Суцільним громом лунають вигуки:

— Привіт любимому пролетарському письменнику Максиму Горькому!

— Хай живе Максим Горький!

— Хай живе Українська Радянська Соціалістична Республіка!

— Слава партії більшовиків!

— Ура Горькому!

На привокзальній площі відбувся мітинг. Виступали представники уряду, робітниця фабрики «Жовтень», піонери.

В короткому слові-відповіді Горький схвилювано дякував трудящим за привіт і ласку, бажав успіхів в роботі по створенню нового, соціалістичного суспільства. «Те, що зараз робиться,—робиться надовго...»— сказав Горький. (Газ. «Харьковский пролетарий», 1928, 10 липня).

В той же день, 8 липня, об одинадцятій годині дня в Профсоюзному парку (нині сад імені Тараса Шевченка) відкрилось урочисте об'єднане засідання Президії ВУЦВК, Раднаркому УРСР, окрвиконкому, пленуму Харківської міськради, разом з партійними і громадськими організаціями, присвячене Дню Конституції. На засіданні був присутній О. М. Горький.

Всі виступаючі висловлювали радість з приводу приїзду Горького, говорили про його видатні заслуги перед радянським народом, бажали йому довгих років участі в творчій праці будівників соціалізму. Потім слово було надане Горькому.

Протягом десяти хвилин йому не давали говорити — гул бурхливої овації наповнив весь парк, то стихаючи, то знову вибухаючи і розростаючись...

В своїй промові, зверненій до харків'ян, Горький говорив про великі перетворення, які він бачить в СРСР і які роблять його, шістдесятилітню людину, що пройшла важкий життєвий шлях, молодим і здоровим. «І от, дорогі товариші,— закінчив письменник свій виступ,— милі мої люди, от ви скрізь, всюди ось так міцно, і так високо, і так широко — так і будуйте, так і побудуете. Привіт вам, привіт вам!»

Коли закрилось урочисте засідання, сотні людей оточили Горького, щоб потиснути йому руку, піднести квіти, запросити до себе на фабрику чи в школу, просто сказати йому, який він близький і дорогий всім...

Без всякого відпочинку Горький прямо після засідання поїхав оглядати Харків. Він відвідав новий будинок на площі Дзержинського— Будинок держпромисловості і інші визначні місця міста.

О третій годині дня письменник виїхав на машині в трудову колонію свого імені в Куряжі, де його з величезним ентузіазмом зустріли і колоністи, і селяни навколишніх сіл. Над воротами колонії червоніло величезне полотнище з написом:

— Нашому Горькому — привіт!

Оркестр колоністів зустрів свого шефа бадьорим маршем власного компонування, що називався — «Веселый горьковец».

Збулось те, про що горьківці мріяли стільки років: вони приймали у себе в колонії великого письменника, чиї твори знали напам'ять, чиї портрети були знайомі кожною рисочкою, чиї листи з далекого Сорренто читали вголос всією колонією, майже зачували і — з ними переборювали труднощі, жили, працювали, вчились...

Поволі, немов смакуючи, вдивляючись уважно в усі оточуючі його обличчя і предмети, обходить Горький всю територію колонії — детально і з невідомою цікавістю оглядає майстерні, їдальню, кладові, сараї, оранжереї, інші приміщення. Все приваблює його дбайливий погляд, він розпитує, захоплюється, радить.

Потім всі зібрались на тривалу бесіду. Горький розповідає про життя за рубежем, про становище трудящих в країнах капіталізму, про те, як піднімають все нахабніше голову фашисти, про маленьких дітей-трударів, а то і безробітних, безпритульних... Відповідаючи на запитання дітей, Горький згадує власне дитинство, молодість, тяжкі роки за царизму.

Пізній липневий вечір насунувся, затопив сад,— і раптом спалахнув фейерверк: горьківці вітали дорогого гостя самодіяльною піротехнікою... Грав оркестр, потім командири загонів рапортували про стан справ у колонії. Горькому піднесли альбом з автобіографіями колоністів.

Виступив з промовою керівник колонії імені Горького чудовий радянський педагог-комуніст Антон Семенович

Макаренко; він сказав про любов колоністів до Горького, а закінчив просто і проникливо:

— Пам'ятайте, діти, цей день — 8 липня. Пам'ятайте, що в цей день ви бачили у себе людину з великою душею. (Журн. «Октябрьские всходы», 1928, № 14).

Увечері того ж дня¹ колоністи показали автору один акт п'єси «На дні» в своєму виконанні. Горький давав поради дітям, спрямовував їх не тільки як драматург, але і як досвідчений режисер.

Відпочивши у відведеній йому кімнаті, Горький на ранок взяв активну участь у діловому міроприємстві колоністів: вони через представника здавали замовнику-заводу п'ять чергових вагонів готових виробів своїх столярних майстерень. Рахунок власноручно підписав шеф колонії—Олексій Максимович Горький. Передача столярних виробів, виготовлених горьковцями, перетворилась у справжнє свято праці.

«Гримів оркестр колонії,—згадував пізніше Горький цей ранок,—виголошувались промови про велике значення праці, що створює культуру, про те, що тільки вільна колективна праця приведе людей до життя справедливого, тільки знищення приватної власності зробить людей друзями і братами, знищить все горе життя, всі його драми».

Горький малює в нарисі «По Союзу Рад» цю сцену, вигукуючи при цьому: «Неможливо було без глибокого хвилювання дивитися на ряди цих милих, серйозних личок, на чотири сотні пар різнобарвних очей, коли вони з гордістю, з усмішками дивились на підводи, важко навантажені деревом, обробленим столярами-колоністами. Прекрасно, дружно прозвучало горде «ура!» чотирьох сотень грудей».

Ранком 9 липня Горький з Куряжа вирушив, у супроводі А. С. Макаренка, в трудову комуну імені Дзержинського і провів там цей день, знайомлячись з життям і працею так само, як напередодні знайомився з життям горьківців.

Цю колонію Горький описує так: «В ній тільки сотня чи сто двадцять дітей, і, очевидно, вона заснована для того, щоб показати, якою, в ідеалі, повинна бути дитяча трудова колонія для «правопорушників», для «соціально

¹ За іншими даними, це відбувалося увечері наступного дня.

небезпечних». Вона розташована в двох поверхах спеціально побудованого для неї приміщення на дванадцять вікон по фасаді. Три майстерні—деревобробна, взуттєва і слюсарно-механічна — обладнані найновішими машинами, забезпечені багатим набором інструментів. Чудова вентиляція, великі вікна, багато світла. Діти — в зручному прозодязі, спальні — просторі, добра постільна білизна, ванни, душі, чистенькі світлі кімнати для навчання, зал для зборів, багата бібліотека, велика кількість учбового приладдя, скрізь блиск, чистота — все це зразкове, «напоказ», та й дітей підібрано так, «наче напоказ», — такі всі здоров'яки. В цій колонії можна багато дечого навчитись організаторам таких установ. При колонії—багато обладнаний радгосп, влітку діти працюють на полі».

Горький вітав комунарів теплим зверненням «Товаришам-дзержинцям»: «До побачення. Сподіваюсь, вірю, що побачу вас ще кращими дітьми. Любіть працю. Ніяка інша сила не робить людину великою і мудрою, як це робить сила праці — колективної, дружної, вільної праці».

Увечері того ж дня Горький повернувся в Курязьку колонію, провів тут ще одну ніч, подарував дітям свою фотографію з написом: «Моїм дорогим друзям»,—і до години дня 10 липня знову приїхав у Харків.

10 липня 1928 р. відбулась знаменна зустріч і бесіда Олексія Максимовича Горького з українськими літераторами в письменницькому клубі — Будинку імені В. Блакитного. Повна стенограма цієї важливої бесіди до цього часу не опублікована; дуже коротке повідомлення з'явилося у свій час в газеті «Харьковский пролетарий», 1928 р., від 11 липня, під заголовком: «М. Горький в Доме Блакитного».

У своєму виступі Горький говорив про розквіт національних літератур в Радянському Союзі, про те, що розквіт літератури і культури — прямий результат піклування партії і Радянської влади про добробут народу.

В цей час в письменницькій організації України ще подвизались буржуазно-націоналістичні недобитки, і деякі з них, прикриваючись партквитками, пролізли в керівництво культурним і літературним фронтом.

Саме ці провокаторські покидьки в період підготовки всієї Радянської країни до приїзду Горького виступили з дикими наклепами на великого пролетарського письменника-інтернаціоналіста, немовби він заперечував проти

перекладу своєї повісті «Мати» на українську мову; націоналістичний альманах «Вапліте» в 1927 р. опублікував фальсифіковані ворогами радянської літератури уривки з листа Горького до українського письменника Олексі Слісаренка (від 7 травня 1926 р.) з приводу наміру останнього перекласти «Мати» на українську мову.

Ми знаємо тепер, що Горький завжди вітав переклади своїх творів на мови народів СРСР, в тому числі і на українську. Вище вже цитувався лист Горького перекладачеві повісті «Мати» (28 лютого 1928 р.), в якому висловлена щира вдячність за переклад і просьба вислати екземпляр українського видання повісті «Мати» Горьковському обласному музею.

Можна навіть згадати, що задовго до перемоги Жовтня, який приніс всі права громадянства українській мові, українській літературі,—ще в 1911 році, Горький одержав на Капрі надіслану йому з Києва перекладачем брошуру — «Ярмарок у Голтві (Переклав М. Данько)», Київ. 1911». 30 грудня 1911 р. Горький відповів перекладачеві свого оповідання теплим листом:

«Щиро дякую вам, Михайле Михайловичу, за надіслання книжки і Вашу працю перекладання.

Знаєте, що скажу? Прочитав я цю річ, і мені здалося, що українською мовою вона звучить краще, музичніше. З чудовою ясністю згадав я мої поїздки по ярмарках Полтавщини, постаті і обличчя добрих моїх знайомих з Мануйлівки, Омельника, Манжелеї — добрі два літа прожив я на Пслі в 97—8 [1900] роках! І такий радий був ще раз згадати про це.

Переклад ваш я бачив і читав раніше, ніж ви його надіслали: мені дав книжку М. Коцюбинський, який зараз живе тут.

Спасибі вам, і будьте здорові на багато років!

О. Пешков».

Отже, ніколи не міг Горький «заперечувати» проти перекладу своїх творів на українську мову, навпаки, він завжди радів, коли бачив такі переклади.

Незважаючи на явну абсурдність і неправдоподібність наклепу, при зустрічі в липні 1928 р. декому вигідно було витягти на світ божий цю безглузду нісенітницю: звинувачуючи Горького у «великодержавному» ставленні до української мови, буржуазно-націоналістичні виродки

створили димову завісу для власних антипартійних і антирадянських провокацій, які виявились саме в цей час в горезвісному гаслі Миколи Хвильового: «Геть від Москви!»

Виступаючи в харківському клубі письменників, Горький відповів націоналістичним провокаторам прямо і рішуче:

— Можливо, що я, схвильований шовіністичним тоном листа Слісаренка, написав дещо зайве. Проте я повинен сказати, що у мене завжди були тісні зв'язки з рядом українських громадських діячів і літераторів, що я не можу позбавляти ту чи іншу національність права розвивати свою рідну мову. Навпаки, ми зараз з великим подивом з'ясували, що навіть найвідсталіші народи — вотяки, якути і інші мають свій багатий епос, свою літературу. Слісаренко в своєму листі написав, що я, мабуть, вчився «по Іловайському». Це суперечить моїм основним принципам. Я — інтернаціоналіст, і мене не можна зараховувати до шовіністів.

До сказаного Горький далі додав:

— Я ніколи не почував в собі і тим самим, звичайно, ніде не міг виявити якісь наміри націоналістичні; не міг, ніхто мені і не вкаже, це десь по відношенню до латишів або татар, по відношенню до українців тим більше...

Горький чудово розумів соціально-політичний смисл провокацій буржуазних націоналістів. Тому, коли в 1934 р. один з керівників Оргкомітету радянських письменників України, І. Ю. Кулик, звернувся до нього напередодні Першого з'їзду письменників України з запитанням про його зв'язки з українськими письменниками, Горький, детально зупинившись на ряді питань, між іншим повернувся і до епізоду з Олексою Слісаренком. Він писав:

«Ваш лист змусив мене згадати «інцидент», що розігрався між мною і Слісаренком, який обвинуватив мене в схильності до «великодержавності»...

З цього приводу я об'яснявся з українськими письменниками в 1928 р. в Будинку Блакитного».

Далі Горький писав про свою симпатію до українського народу і його культури, про те, як в 1915 р. готував до видання «Украинский сборник», і пояснював:

«Будь я «великодержавець»,—навіщо б мені займатися організацією збірників, які повинні були показати

наявність яскравої і своєрідної культури народностей, пригнічених самодержавством Романових і К^о?

Сумно, що все ще доводиться говорити на такі теми в наші великі дні».

Зустрічі і бесіди О. М. Горького з українськими письменниками в столиці УРСР в 1928 р. мали велике значення для дальшого розвитку української радянської літератури і для боротьби з буржуазним націоналізмом на Україні.

Пізно ввечері 10 липня 1928 р. Горький виїхав з Харкова на Дніпробуд — в Кічкас, в Запоріжжя. 11 і 12 липня оглядав роботи на спорудженні Дніпровської гідроелектростанції. На моторному човні їздив на окремі об'єкти—побував скрізь, куди тільки можна було пройти. Бачив завантаження каменем зрубу, встановлення екранів водозливу, спускався в осушений котлован. Був на островах Хортиці і Зеленому. (Див. В. С. Медведєв — «С Горьким по Стране Советов», «Наш современник», 1956, кн. 3).

В нарисі «По Союзу Рад» Горький розповідає: «На Дніпробуді воля і розум трудового народу змінюють форму і обличчя землі. Десятки й сотні робітників, свердлячи камінь берегів Дніпра електричними свердлами, рвуть стародавню породу рідким повітрям, інші десятки переносять, перевозять з місця на місце сотні тисяч кубометрів землі, землю викушують залізні щелепи екскаваторів, вона здається легким порошком під руками колективної людини, яка будує для себе нове життя».

Картину небувало грандіозної творчої праці, що постала перед ним на Дніпрі, Горький намалював так: «Стиснутий з обох берегів залізними греблями, бушує Дніпро, але сердитого плескоту його хвиль об залізо і камінь не чути в скреготі свердел, в ударах молотів по лункому залізу, у вигуках робітників... Стальні жала свердел вгризаються в каміння, сповнюючи повітря дивно сухим шумом, здалеку цей шум звучить, як одночасний спів багатьох басових струн віолончелі. Лунко і строго ритмічно падають удари американського крана, забиваючи «шпунт».

Увечері 11 липня Горький виступив у Запоріжжі на урочистому пленумі Запорізької міської Ради в саду імені Івана Франка. (Див. газ. «Известия», 1928, від 12 липня).

13 липня Горький на машині вирушає в колгосп «Авангард» (90 кілометрів від Запоріжжя).

Вперше в житті Горький побачив зовсім нове, соціалістичне обличчя села, так добре і здавна знайомого йому своїм колишнім «ідіотичним», власницьким обличчям. Сільськогосподарська комуна «Авангард» об'єднала в той час всього 160 колгоспників на 760 гектарах землі; в 1927 р. загальний обіг господарства вже перевищив 800 тисяч карбованців, продали близько 30 000 пудів хліба.

На чолі господарства стояв, як писав Горький,—«звичайний хлібороб» Іван Лозицький (у Горького — Лозницький).

— Соціалізм у селі можна вкоренити тільки так, як ми це робимо,—говорить він спокійно і впевнено.—Селянин — він насамперед практик, він добре бачить вигідність колективної праці. Звичайно — господарство нашої комуни не зовсім досконале, одначе мужик рахувати вміє. Край посушливий,—зітхає Лозницький.— От якби зрошення... Води б нагнав нам Дніпробуд цей... Пишуть, що десь добрив багато знайшли?..

Надзвичайне враження зробило на Горького життя «комунарів». «Кілька годин у маленькій новій державі схожі на сон,—виголошує Горький.—...Бачиш, як надзвичайно далеко втекло життя від минулого і як воно все швидше йде в майбутнє».

Колись, в 1910 р., розповідаючи в листі до Чехова з Мануйлівки про своє життя в українському селі, Горький закінчував: «Чудово! А все ж таки — щось сумне є в мужиках, в селі, в хохлацькій пісні...» (Зб. «М. Горький и А. Чехов», стор. 75).

Тепер нема в звільненому селі цього суму: здійснилась одвічна мрія трудового народу, який став єдиним і повновладним господарем і своєї праці, і плодів праці...

Далі—117 кілометрів, чотири години на автомобілі— від села до села; Горький все більше і більше переконувався в тому, що трудовий народ Радянської країни складається з людей, що знайшли правду, оволоділи нею, бережно, як улюблене дитя, вирощують її...

В широкому українському степу повзають небачені тут раніше трактори.

— Там радгосп,—сказав один з провозатих, другий поправив його:

— Колгосп.

В'їхали у велике село, що розтягнулося на кілька кілометрів; багато хат покриті не соломою, не комишем, а — черепицею; над покрівлею будинку на площі стирчать щогли радіоантени; у дворах і на левадах — червоні машини, десь стукає молотарка. Все це — нове для Горького, все радує і захоплює його.

Поруч з новим — зірко підмічає він і огидне старе: брутальну людину «з фізіономією урядника», п'яницю, сварливого ледаря-базіку. Але нового — більше, а головного — воно значніше, вагоміше, і господар тут — вже не старе, а це нове...

«Знову розмахнувся на всі боки степ, густо вкритий золотими бляхами квітів соняшника й густо зеленню кукурудзи».

...Увечері Горький повернувся в Кічкас і в ту ж ніч виїхав поїздом у Крим, повний вражень від цього чудового тижня, проведеного в містах і селах, серед робітників і колгоспників Радянської України.

* * *

Більше Горькому не судилося вже так добре поїздити по українській землі, поговорити з її чудовим народом. Але письменник продовжував підтримувати постійний зв'язок з Україною.

Нагадуємо, що, коли восени 1932 р., незадовго до остаточного переїзду Горького в СРСР, вся Радянська країна готувалась широко відсвяткувати славу дату — 40-річчя літературної творчості великого пролетарського письменника, — за ініціативою українського робітничого класу було подане перед Радянським урядом ходатайство про нагородження Горького орденом Леніна — вищим орденом Радянського Союзу.

13 вересня 1932 р. в місті донецьких вугільників — Горлівці відбулись загальнорайонні збори шахтарів, які надіслали Горькому привітання в зв'язку з наближенням 40-річчя літературної діяльності і які обрали письменника почесним вибійником Горлівського району; учасники зборів постановили звернутися до Уряду СРСР з ходатайством про нагородження Олексія Максимовича Горького орденом Леніна за виняткові заслуги перед робітничим класом і невтомну боротьбу проти загрози нової

імперіалістичної війни, а також закликати пролетаріат Радянського Союзу підтримати це ходатайство.

Газета «Правда» 15 вересня опублікувала це звернення донецьких шахтарів і надалі вміщувала повідомлення про те, що всі трудящі Радянського Союзу гаряче підтримують ініціативу гірників Донбасу про нагородження О. М. Горького орденом Леніна.

У вересні 1932 р., в дні ювілейних свят, були прийняті постанови Президії ЦВК СРСР: про нагородження великого пролетарського письменника товариша Максима Горького орденом Леніна; про перейменування міста Нижнього Новгороду в місто Горький; про утворення в Москві літературного інституту імені Максима Горького з тим, щоб це була «лабораторія для вивчення художньої літератури народів СРСР»¹; про запровадження у вищих учбових закладах всіх союзних республік стипендії імені Горького; про створення фонду імені Горького для преміювання за кращі художні твори мовами народів СРСР.

Так всіма цими постановами підкреслювалось значення діяльності Горького в організації, розвитку і об'єднанні багатонаціональної літератури всіх народів Радянського Союзу, значення Горького як основоположника соціалістичної культури і мистецтва всієї різномовної, але одностайної Радянської Вітчизни.

І в день ювілею — 23 вересня 1932 р. — в «Літературній газеті» поруч з виступами Федора Гладкова і Всеволода Іванова, Анрі Барбюса і Ромена Роллана виступив видатний радянський поет Павло Тичина — на українській мові — з привітанням, озаглавленим так просто: «Людяно-прекрасний» — прекрасний саме в своїй людяності...

В наступному, 1933 році Горький назавжди переїхав у Радянський Союз, щоб більше вже не повернутися в Сорренто, де письменник прожив майже десять років. На цей раз Горький їде не через Негорелое, а морем — через Одесу.

6 травня 1933 р. Горький пише свої останні листи із Сорренто — серед них лист Р. Роллану, в якому читаємо: «Іду післязавтра морем на Одесу... Море я люблю... Роботи в Москві — гора!»

¹ Нині Інститут світової літератури імені О. М. Горького Академії наук СРСР.

9 травня на французькому теплоході «Жан Жорес» Горький з Неаполя виїхав через Стамбул в Одесу. Письменник ще перебував в дорозі, а в Одесі вже 13 травня був створений громадський комітет для організації зустрічі Горького. 17 травня в одеській газеті «Чорноморська комуна» було вміщено повідомлення, в якому писалося: «Максима Горького, що прибув до Стамбула пароплавом, одвідали представники народної партії, міністерства освіти, преси і громадськості. Горькому віддано виняткову увагу.

О 5 годині Максим Горький, якого проводжали представники громадськості, преси, а також радянська колонія, виїхав до Одеси.

17 травня 1933 р. об 11 годині дня Горький прибув на радянську землю. На пристані в Одесі любимого письменника зустрічали представники партійних, профспілкових, громадських організацій, письменники, які гаряче вітали Горького. Горький звернувся до присутніх з короткою промовою, в якій сказав:

— Відповідаю на привітання пролетаріату Одеси. Коли приїжджаєш в цю чудесну країну ударників, відчуваєш себе набагато зміцнілим. Хочеться працювати, щоб не відставати від вас. Я ось приїхав з культурних країн, а дивіться, що там робиться. Ви читали нещодавно в газетах про масове спалювання книг у Німеччині. Оськажена реакція спалює книги кращих представників людства... Там, в Європі, ми бачимо занепад культури... У нас підносяться з низів нові, міцні шари культурної молоді... Ви бачите, які різкі контрасти... Ворогів у нас багато. Буржуазія, розуміючи свій кінець, невпинно готує проти нас нові каверзи. Я закликаю вас, товариші, до пильності, до зміцнення оборони країни. (Газ. «Чорноморська комуна», 1933, 18 травня).

Увечері того ж дня Горький поїздом виїхав до Москви. 18 травня кореспондент «Правди» повідомляв з Києва: «Сьогодні проїздом з Одеси в Москву в Києві зупинився Максим Горький, який повертається з-за кордону. Любимого письменника вийшли зустрічати численні робітничі делегації, представники партійних, радянських, профспілкових і громадських організацій Києва. Об 11 год. 20 хв. поїзд рушив, і Олексій Максимович під звуки оркестрів і нестихаючі вигуки: «Ура!», «Хай живе наш Горький!» — виїхав до Москви».

Член ЦВК УРСР, начальник цеху заводу «Арсенал» С. Струтинський згадував, вже після смерті Горького, цю коротку зустріч на київському вокзалі: «Я був у складі делегатів від Арсеналу, які зустрічали на вокзалі в Києві великого письменника, коли він повертався в Радянський Союз. Як зараз пам'ятаю той момент, коли зупинився поїзд і у відкрите вікно виглянув такий знайомий і близький нам Олексій Максимович. Він запитав мене: «З якого ти заводу?» і просив передати привіт всім робітникам. І коли відходив поїзд, Олексій Максимович витирив сльози». (Газ. «Советская Украина», 1938, 28 березня).

З моменту, коли поїзд підійшов до перону вокзалу в Києві, і до відходу поїзда Горький весь час стояв біля вікна свого вагона, усміхався, відповідаючи на запитання зустрічаючих своїм глибоким, грудним басом.

Близько коло вікна вагона стояла на пероні нечисленна група київських письменників (більшість українських письменників в той час, до переведення столиці України влітку 1934 р. в Київ, проживала в Харкові).

На прохання присутніх Горький сказав кілька слів про свої враження від плавання на пароплаві «Жан Жорес», від гостинної зустрічі в Одесі, поділився своїми планами — в Москві йшла підготовка до організації єдиної Співки радянських письменників, яку повинен був очолити О. М. Горький.

До вікна вагона разів зо два протискувались крізь натовп, що стояв на пероні досить щільно, якісь люди, щоб передати Горькому «у власні руки» листи; він приймав конверти і передавав їх комусь позад себе у вагоні.

У згадуваній вже статті І. Скуленка написано: «Серед тих, що зустрічали О. М. Горького, були й члени літературного гуртка 35-ї середньої школи. Олексій Максимович радо прийняв школярів-гуртківців і в їхньому літературному альбомі зроби́в запис...» Далі йде довгий текст; весь епізод автор статті датує... 1928 роком!

Насправді ж за кілька хвилин, протягом яких поїзд 18 травня 1933 р. стояв на київському вокзалі, Горький не робив ніяких альбомних записів — він, як уже говорилося, не відходив від вікна і розмовляв з народом, який стояв на пероні. Що ж до 1928 року, то добре відомо, що в цей час Горький зовсім не був у Києві.

* * *

Такий в загальних рисах фактичний матеріал, що стосується до перебування Горького на Україні протягом сорока з лишнім років — з 1891 по 1933 рр. Деякі зустрічі Горького з Україною були більш тривалими, інші обмежувались транзитними рейсами.

Проте ці сторінки біографії великого письменника мають для історика літератури першорядний інтерес: враження Горького від України та її людей безпосередньо відбилися і в його художній спадщині, і в ряді промов, листів, статей, окремих висловлюваннях.

ГЛАВА II

УКРАЇНА В ТВОРЧОСТІ ГОРЬКОГО

„Любов до сонячної, квітучої України,— писав російський літературознавець М. Ф. Бельчиков,—до її великого народу, який створив велику літературу і породив талановитих творців літератури, що чарували своєю духовною красою,—Горький проніс через все своє життя, йдучи в цьому вияві братерських почуттів по шляху великих своїх попередників — Пушкіна, Гоголя, Чернишевського, Добролюбова, Некрасова і інших кращих людей минулого віку».

Образ України, образи українців, мотиви українсько-го фольклору і літератури увійшли органічною складовою частиною в художню творчість Горького, і в цьому виявилось його глибоке розуміння типів, всього характеру українського народу.

Не можна не визнати знаменним вже той факт, що перший друкований виступ великого російського письменника — оповідання «Макар Чудра» — навіяний враженнями від першого мандрювання Горького по Україні в 1891 році.

Дія основної розповіді відбувається на Півдні України — в Одеській області, на Чорноморському узбережжі; оповідання старого цигана — Макара Чудри переносить читача в Буковину, в Карпати; згадує оповідач також і про своє перебування в Галичині.

На Чорномор'ї, недалеко від Акермана (нині — Білгород-Дністровський) відбувається і зустріч із старою Ізергіль, в одноіменному оповіданні; вставні новели

і легенди охоплюють широке коло місцевостей Західної України, Румунії, Болгарії, Польщі, Угорщини.

Старій Ізергіль — без малого сто років, і її спогади відносяться переважно до перших десятиліть ХІХ ст.: коли їй вже було «чотири десятки років», відбулося польське листопадове повстання 1830 р. і в цьому повстанні брав участь її останній коханий — одноокій поляк; все обличчя було в нього порубане навхрест шаблями турків, з якими він незадовго перед тим воював за греків. От людина!.. Що йому до греків, коли він поляк? А він пішов, бився разом з ними проти їхніх ворогів... А ось що: він любив подвиги... У житті, знаєш ти, завжди є місце для подвигів»¹.

На кілька років раніше, — мабуть, в першому десятилітті ХІХ ст., — Ізергіль жила з матір'ю в Запрутській Молдові, яка тоді знаходилась під ярмом турецько-фанаріотського режиму. «У той час, — говорить Ізергіль, — гуцули ватагами ходили по тих місцевостях, і в них були кохані тут...»

Гуцули, тобто прикарпатські українці, про яких розповідає стара Ізергіль, — це відважні народні месники, «опришки» або «довбушки» (тобто нащадки славного ватажка галицьких повстанців Олекси Довбуша). Горький — вустами Ізергіль — малює їхні обличчя з гарячою симпатією:

«Я й попросила одну подругу, в якій був гуцул, показати мені їх... Вона мене познайомила з молодцем. Хороший був... Рудий був, весь рудий — і вуса, і кучері! Вогненна голова. І був він такий сумний, інколи ніжний, а інколи, як звір, ревів та бився».

Попередній знайомий Ізергіль, веселий чорновусий рибалка з Пруту (молдаван? румун?) теж «приєднався до них, до гуцулів... У Добруджі це було. Рибалка йшов на страту блідий і плакав, а гуцул люльку курих. Іде собі й курить, руки в кишнях, один вус на плечі лежить, а другий на груди звис... Це вже тоді з ним було, як вони хотіли піти в Карпати до себе».

Ізергіль повідомляє, що феодалу, який схопив опришків, народ помстився: у нього «хутір спалили та млин, і хліб увесь. Жебраком став».

¹ Мова йде про боротьбу греків проти панування Туреччини, 1821—29 рр.; дійсно, «незадовго перед» 1830 р.

«— Це ти зробила? — навмання спитав я.

— Багато було друзів у гуцулів, не сама я... Хто був їхнім кращим другом, той і справив їм поминки...»

Із довгого переліку друзів оповідачки Горький навмисне виділяє гуцула-опришка і — вже «від себе» — повертається до цього образу:

«Стара змовкла зітхаючи. Я уявляв собі людей, яких вона воскрешала. Ось вогненно-рудий, вусатий гуцул іде вмирати, спокійно покурюючи люльку. У нього, напевне, були холодні голубі очі, які на все дивилися зосереджено й твердо».

Оповідання «Стара Ізергіль» закінчується легендою, що стала знаменитою, про полум'яне серце Данка, в якій втілюється основна ідея твору — «у житті завжди є місце для подвигів».

«Є всі підстави вважати,—пише один з дослідників,— що фольклорною основою третьої, заключної частини казки «Стара Ізергіль» — оповідання про героїчного Данка, який вирвав серце з власних грудей, щоб освітити людям дорогу з темряви рабства в світле царство Свободи,— була одна з розповсюджених серед гуцулів легенд, яку письменник почув в період «ходіння по Русі». Про це свідчить сам Горький і його біограф І. Груздев». (Ф. Поліщук—«О. М. Горький і українська народна творчість», у зб. «Велика дружба», стор. 205).

Слід було б, крім того, звернути увагу на зв'язок образу Данка з деякими героїчними образами Тараса Шевченка, в першу чергу — з поемою «Кавказ», в якій образ безсмертного *серця* Прометея вперше з такою силою був введений в літературу.

Та справа, зрозуміло, не тільки в окремих образах і алегоріях: вся інтонація, весь ідейно-художній лад горьківських романтичних легенд 90-х рр. безпосередньо перегукується з відомими,—добре відомими, звичайно, і Горькому,—романтичними поемами і віршами Шевченка.

Мова може йти про прямий вплив на ранню творчість Горького і героїчної епопеї «Гайдамаки», з її пафосом самовідданого подвигу в ім'я обов'язку, в ім'я народу; і напруженого драматизму зацькованої людяності, яким перейняті «Катерина», «Наймичка», ряд дрібніших творів; і з надзвичайною силою відображеного у багатьох віршах «Кобзаря» ясного чекання неминучої розплати, неминучого приходу «правди» («І день іде, і ніч іде», «І тут і

всюди», «О люди, люди небораки» та ін.); і навіть характерного шевченківського «живописного» і «музичного» пейзажу,— недарма Горький, приїхавши в 1928 р. на будівництво Дніпровської гідроелектростанції, зразу почав декламувати рядки українського поета, що міцно, на все життя запам'яталися йому:

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма...

В літературі мелькала догадка, що Горький відображає в своїх алегоричних образах птахів, вужа («Пісня про Сокола», «Пісня про Буревісника») вплив Григорія Сковороди. Якщо і можна говорити тут про «вплив», то тільки, зрозуміло, в смислі «відштовхування»: адже, дійсно, ідея, покладена в основу конфлікту між Соколом і Вужем, лежить і в основі відомої пісні Сковороди:

Ой ты птичко желтобоко,
Не клади гнезда високо!

З її філософським висновком:

Нехай у тех мозок рвется,
Кто високо в гору дмется,
А я буду себе тихо
Коротати милый век,
Так минет меня все лихо,
Щаслив буду человек.

Але в цьому конфлікті поет стоїть зовсім на точці зору горьківського Вужа!

Набагато більше спільного в «Пісні про Сокола»— з революційними поемами Т. Г. Шевченка, наприклад, такими, як «Єретик», де повсталий народ порівнюється з орлом:

Не вгадали, що вилетить
Орел із-за хмари,
Замість *гуся*,— і розклює
Високу тіару...

Однак, повторюємо, справа полягає не в схожості окремих уподіблювань і алегоричних образів, а в тому, що в цілому ранній горьківський романтизм найближчий саме до героїчного, революційного романтизму Т. Г. Шевченка:

їх ріднить та конкретна соціальність, пекуча *сучасність*, яка здебільшого заплутує дослідників, примушує робити обмовки про те, що це «не зовсім романтизм», що це «романтизм на реалістичній основі» і т. п.

Насправді, праві Н. Гайденков і І. Клабуновський у своїх докорах, адресованих академічній багатотомній «Історії російської літератури» (і ці докори можна віднести до багатьох інших історико-літературних досліджень): «Класицизм і романтизм розглядаються не історично, а тільки з точки зору перемігшого реалізму, стосовно до якого неминуче виступає перш за все обмеженість цих течій. Прогресивний романтизм тлумачиться лише як «перехідний етап на шляху до реалізму», і цим визначається його значення. Не розкриті корінні питання про романтизм у зв'язку з творчістю раннього Горького». (Н. Гайденков, І. Клабуновський — «За творческое изучение истории литературы», — «Литературная газета», 1955, 19 лютого, стор. 2—3).

Романтизм Горького (як і романтизм Шевченка — на іншому історичному етапі, а значить — і з іншим конкретно-сучасним змістом!) не потребує «вибачення», як якась «учнівство» перед дверима «справжнього» мистецтва, тобто реалізму.

Адже сам Горький в своєму відомому листі до Чехова анітрохи не «соромився» свого романтизму, а давав йому дуже чітке і цілеспрямоване визначення:

«Настав час нужди в героїчному: всі хочуть такого, що збуджує, яскравого, такого, знаєте, щоб не було схоже на життя, а було вище нього, краще, красивіше. Обов'язково треба, щоб теперішня література трохи почала прикрашувати життя, і, як тільки вона це почне, — життя прикраситься, тобто люди заживуть швидше, яскравіше».

Ясно, що тут «прикрашування життя» зовсім не має на меті згладжування пороків і страхіть капіталістичного суспільства; навпаки, Горький ставить перед собою завдання: загострити, зробити яскравим і переконливим контраст між темним рабством сучасного суспільного укладу, що пригнічує і сковує людину, — і стремлінням волелюбної людини до торжества справді *людяного*, до самовідданої боротьби за це торжество.

В цьому стремлінні — основна ідея революційного перетворення існуючого експлуататорського, класово-анта-

гоністичного ладу. Справедливо підкреслює цей зв'язок горьківського романтизму з історичними завданнями епохи А. Волков в одній з своїх праць про Горького:

«Молодий робітничий клас, який почав самовіддану героїчну боротьбу за скинення самодержавства, мав потребу в таких творах, які підносили б активність, відбивали його мрії про майбутнє щасливе життя. Тільки в цьому світлі і може бути зрозуміла так звана романтика Горького в ранньому періоді його творчості... Героїчна романтика ранніх горьківських легенд і переказів стала відображенням справжньої героїки революції, що назривала в надрах російського суспільства». (А. Волков — «М. Горький и литературное движение конца XIX и начала XX века», стор. 21, 32).

Героїчний порив до свободи, до боротьби за права людини складає основну ідею і власних спогадів старої Ізергіль, і її легенд; такий смисл і «Пісні про Сокола», і історії про прекрасну Радду, яку розповів Макар Чудра.

Цікаво, що в таких, наприклад, «вставних новелах», як історія Радди і Зобара («Макар Чудра»), або пригоди численних коханих прекрасної молдаванки («Стара Ізергіль»), — так само нема нічого «фантастичного», як і в подібних за внутрішнім, психологічним смислом «прозрінням» двох злодіїв («Омелян Пиляй» і «Як спіймали Семагу»). І все ж «романтичне» начало, про яке говорилося вище, у всіх цих творах — є в наявності.

Звичайно, фольклорні і літературні джерела, що визначили якісь конкретні літературні форми ранніх творів Горького, мали значення для молодого письменника лише настільки, наскільки відповідали його власним ідейно-естетичним запитам і шуканням. Ось тому і нема потреби для кожного окремого образу і сюжетного становища горьківських романтичних новел вишукувати «першоджерело» фольклорного походження.

«Високий ідеал гордої і вільної людини-борця, — справедливо відзначає дослідник, — був природним наслідком висновків, зроблених письменником з власного життєвого досвіду. Саме тяжке, безпросвітне життя, дійсність, що давить душу, викликають в середовищі пролетаріату непереможне прагнення до іншого життя — світлого, цілком зміненого, породжує в творчості пролетарського письменника героїчну мрію, звернуту в майбутнє. І, в міру того, як міцніє творча самосвідомість письменника, все

сміливішою стає ця мрія, все яскравіше забарвлюється в революційні, мажорні тони». (А. Волков—«М. Горький и литературное движение конца XIX и начала XX века», стор. 32).

Проте не можна не відзначити, що саме романтичний струмись, романтичне начало в творчості Горького «живили» (і в російському і в українському значенні цього слова!), в першу чергу, культурно-історичні і національно-духовні джерела різних народностей російського Півдня: грузин і татар, циган і молдаван, валахів і — і звичайно — українців. Локалізація пейзажу, загальна атмосфера «місця» цієї «романтики» — це Карпати і Бессарабія, Дунай і Дніпро, Крим і Кавказ, а головним чином — південь України, українське Чорномор'я.

І в цьому нема нічого дивного, ні випадкового, якщо згадати весь сугубо «романтичний» пафос українського фольклору, особливо — дум і історичних пісень; якщо визнати, що романтизм як літературна течія визначає дуже важливі елементи і риси в творчості кращих українських поетів і прозаїків — Шевченка і Івана Франка, Коцюбинського і Лесі Українки, а в радянську епоху — Павла Тичини і Олеса Гончара, Михайла Стельмаха і Андрія Малишка.

Продовжуючи огляд української тематики в художніх творах Горького, слід зупинитися на тому, що в даний (перше десятиліття) період його творчості Україна дала письменнику матеріал не тільки для створення образів героїчних, які утверджують силу «красивого і сміливого», але також і для розкриття — в значній мірі взагалі нових в російській літературі — соціальних взаємин капіталістичного суспільства.

Так зі сторінок «Челкаша» (до речі — перший твір Горького, вміщений в «товстому» журналі: «Русское богатство», 1895, № 6), що відображали життя одеського порту, перед читачем встають картини тяжкої праці робітників-вантажників, в яких переконливо показаний непримиримий антагонізм пролетарів і роботодавців, праці і капіталу («бога Меркурія»).

«Граніт, залізо, дерево, брук гавані, судна й люди — все дихає могутніми звуками пристрасного гімну Меркурію. Але голоси людей, ледве чутні в ньому, кволі і смішні. І самі люди, що спочатку породили цей шум, смішні й жалюгідні: їх фігурки, запорошені, обідрані, в'юнкі,

зігнуті під вагою товарів, що лежать на їх спинах, метушливо бігають то туди то сюди у хмарах куряви, у морі спеки і звуків, вони мізерні проти залізних велетнів, що їх оточують, проти куп товарів, гуркітливих вагонів і всього, що вони створили. Створене ними поневолити і знеособити їх».

Образ України у творчості Горького — це не тільки «море сміялось», не тільки населений веселими феями «старий, могутній ліс» над Дунаєм,— але це і брязкіт залізних ланцюгів, і стогони безробітних, і гірка влада грошей, що зіткнула бідняка селянина Гаврила з бездомним люмпен-пролетарієм Челкашем.

І в той же час, навіть в описах жаху капіталістичної експлуатації, Горький залишається революціонером-романтиком, розкриває вже в ті роки помічену ним неминучість збройного повстання трудящих проти влади буржуазії; картину одеського порту письменник закінчує таким недвозначним висновком:

«І здавалося — все кругом напружене, втрачає терпіння, готове вибухнути якоюсь грандіозною катастрофою, вибухом, після якого у відсвіженому ним повітрі дихатиметься вільно й легко...»

Письменник знає—це несправедливе, тяжке, підневільне життя повинно бути — і буде — зруйноване «якоюсь грандіозною катастрофою»... «У житті завжди є місце для подвигів...»

«Омелян Пиляй» розкриває ніби наступну — за «Челкашем» — сторінку: навіть в капіталістичному пеклі не кожному вдається знайти для себе місце; існує обов'язкова «резервна армія праці» — безробітні. Оповідач і Омелян Пиляй — «голодні, лежали на піщаній косі версти за три від Одеси, звідки пішли, не знайшовши роботи».

В пошуках роботи вони йдуть в Очаків — «на сіль», на тяжку каторгу ручного видобутку солі з лиману. В степу відбувається зустріч з «чортовими хохлами» — місцевими чабанами Михайлом і Микитою. Омелян хотів у них поцупити, а потім відібрати погрозами тютюн, але чабани вчинили опір; зате коли у них ласкаво попросили того ж тютюну, вони з охотою дали — та ще й хліба з салом на додачу.

Нагадаємо тут загальновідому сцену, щоб підкреслити, з якою непідробною симпатією змальовує Горький «хохлів», явно протиставляючи їх Омеляну.

«—Гей, ти, чортів хохол! Цить!.. Бахну от по макітрі, і не писнеш! — рывкнув Омелян, поводячи білками очей.

Чабани здригнулись і схопилися, узявшись за свої довгі гирлиги і ставши тісно один до одного.

— Еге, братики, он як ви просите!.. Ну, що ж, підходьте!..

Бісові хохли хотіли битися, у чому в мене не було ні найменшого сумніву».

Тільки після заспокійливого втручання оповідача чабани посміхнулись:

«— Так би й казали зразу!

Потім Михайло поліз у торбину свити, витяг звідти великий кисет і простяг мені.

— Ану, бери тютюну!

Микита засунув руку в кишеню і потім простяг її мені з великим хлібом та шматком сала, щедро присипаним сіллю. Я взяв. Михайло посміхнувся і підсипав мені ще тютюну...

Хохли пішли в глибину степу, важкими перевалистими кроками, щохвилини озираючись на нас. Ми сіли на землю і, не звертаючи більше на них уваги, стали їсти смачний напівбілий хліб із салом. Омелян гучно плямавав, сопів і чомусь старанно уникав моїх поглядів».

Тут автор малює українців-чабанів привабливими рисами: вони стоять дружно один за одного, вони непримиримо чинять опір насильству і грубості, готові зчепитися з ворогом, але — ласкаві і привітні, щедрі і гостинні з другом, будь-якій людині, що терпить нужду, готові зразу допомогти, віддати, що мають.

В зіткненні з людяністю Микити та Михайла звіряча «куркульська мораль», яку проповідував Омелян, терпить жалюгідне фіаско.

Немовби продовження «Омеляна Пиляя» — оповідання «На солі»; тут оповідач (вже без супутника) приходить на ті ж соляні промисли під Очаковом, до яких вирушали герої оповідання «Омелян Пиляй».

Тут теж все починається з розмови «про нестачу на землі роботи для людей і про те, як багато треба людині покласти праці, шукаючи можливості знайти працю». На соляних промислах можна завжди дістати роботу, «тому, як діло це каторжне, одчайдушне діло, довго на ньому не постоїш. Тікають звідти люди... не сила!»

Загальна картина роботи на очаківських промислах

нагадує трохи зображення одеського порту в «Челкаші», та ж тяжка, безрадісна, жорстока праця: «У три погібелі зігнуті над тачками робітники тупо й мовчазно рухались вперед». Згрібали сіль і жінки: «Жінки, що згрібали її, з лопатами в руках, по коліна топтали у блискучій чорній грязюці, і якое дуже мертво, без криків і гамору, повільно і стомлено ворушились їх брудно-сірі постаті на чорному, блискучому тлі масної солоної та їдкої «ропи»...»

Люди вороже зустрічають «чужого» — оповідача — і влаштовують йому всякі каверзи; нарешті, він вирішує піти з промислів, а робітники кажуть йому на прощання:

«— Ми ж бо, якщо по совісті говорити, нічого такого... Тому як головна причина — життя! Яке життя наше? Каторжне! Тачка — шістнадцять пуд, ропа ноги рве, сонце пече тебе, як вогнем, цілий день, а день — полтиник! — Хіба цього мало, щоб озвірити? Робиш, робиш, заробіток проп'єш — знову робиш! от і все. А як годів з п'ять проживеш оцим манером, так і тее... подобу людську і втра тиш... Погано вийшло у нас, це вірно. Ну, та гаразд! Добре ж не про нас».

Про глибину прозирання молодого письменника в соціологічну природу оточуючих суспільних явищ свідчить кожне слово цього вражаючого монолога: «Головна причина — життя!» «Добре ж не про нас...»

І в оповіданні «На солі» теж є характерна постать обідраного «геркулеса-хохла» з довгими вусами, Кікімори. Він сердечніше за інших ставиться до новачка, хоч і сміється з нього:

«— А ти, кацапе, мабуть, вареники їсти до солі прийшов?»

Кікімора по-своєму навіть співчуває оповідачу в тяжку хвилину, коли той не може впоратися з тачкою.

«— Гей, друже, ану—поможи!—звернувся я до хохласусіда, що реготав на все горло, взявшись за живіт і похитуючись з боку в бік.

— О, трясця твоїй матері!.. Тю-тю-тю, дурню?.. Види-буй на дошку! Карету гни наліво! Тю!.. А щоб тебе ропа засмоктала!..— і він знову реготав із сльозами на очах, хапаючись за боки та охаючи».

Проте разом з іншими Кікімора (як з'ясовується в ході розмови, вигнаний з рідного села за крадіжку!) зле пожартував з оповідачем.

Класові відносини на Україні змальовані в одній з главок-новел, які складають оповідання «Помста»; дія відбувається на Херсонщині:

«— В Олешки! В Олешки!»

Це кричать човнярі, які перевозять з Херсона вантаж і людей в Олешки — дванадцять верст по Дніпру і звивистій притоці його (Конка), що заросла комишем.

«— В Олешки! В Олешки!»

Дійові особи — бідний човняр і багатий пан, який спокусив і кинув дочку човняра Катьку. Човняр хоче вбити пана, але той відкупується кількома карбованцями. Сценка подана в явно іронічній інтонації, пан малюється жалюгідним і смішним, але і батько Катьки може викликати в читача тільки зневагу, а заключний вигук пана — «Мерзотник!.. Негідник! Дочку свою, дочку продав за сімдесят три карбованці. Злодій!» — досить точно визначає всю ситуацію.

Не стаючи в позу мораліста, Горький змальовує життя в усій його непривабливості, зі всією його «свинцевою мерзенністю»...

В оповіданні «Пройдисвіт» (1898 р.) Горький змалював село на Полтавщині і з глибокою правдивістю передав характер і психологію українського трудового селянина. Письменник у своїх листах пізніше підкреслював, що це оповідання містить факти з числа спостережень 1891 року.

Мандруючи пішки по Україні, оповідач зустрівся з якимось «веселим пройдисвітом», бродягою з дворян, Павлом Промтовим, циніком і людиноненависником. Грубе здирство застосовував він у своїх стосунках з селянами. Коли не допомагало брехливо-покірне звертання українською мовою: «Ненько моя! А дайте ж мандрівним людям хліба!»—пройдисвіт вдавався до підлого залякування нещасної жінки, яка тримала на руках немовля:

«— Щоб тобі в грудях сперло, суча дочка,—суворо побажав їй мій супутник.

Жінка заверещала, як ужалена. Кинулась до нас... Промтов, не рухаючись з місця, дивився їй в обличчя своїми чорними очима, і вираз їх був дикий і зловісний... Баба зблідла, здригнулась і, щось пробурмотавши, швидко пішла в хату». З хати баба виносить «півкаравая хліба і добрий кусень сала».

Бродяга цинічно пояснює свою поведінку:

«— Якщо на бабу стрельнути добре очима, вона прийме за чаклуна, злякається і не тільки хліба — всю чоловікову «кишеню» цілком віддасть. Навіщо мені просити і принижуватись перед нею, коли я можу наказати?»

На селянина-«мужика» дворянин-пройдисвіт дивиться тільки як на «матеріал поживний, сиріч — їстівну тварину»:

«— Хіба можливим було б моє перебування на землі без мужика? Для існування людини потрібні сонце, вода, повітря і мужик!»

Пройдисвіт вихваляється перед своїм випадковим супутником: «Хіба мало я наробив злого і смішного під час моїх мандрів? Скільки я різних безглузких забобонів і марень запровадив у духовний світ мужика...»

Горький малює жанрову сценку, в якій пройдисвіт дворянського звання провокує і мучить своєю брехнею селян: це дає можливість письменникові розкрити переживання і турботи трудящих села, показати їхню силу і слабкості.

«Хазяїн хати, кремезний і добродушний чоловік, тільки що приїхав з поля, його жінка готувала вечеряти. Четверо замурзаних дітлахів з'юрмилились купкою в кутку хати і дивилися звідти цікавими і полохливими очима. Огрядна жінка швидко і мовчки метушилась з хати в сіни і назад, вносячи хліб, кавуни, молоко. Хазяїн сидів проти нас на лаві і зосереджено тер собі попереки, кидаючи на нас запитливі погляди.

Незабаром з його боку надійшло звичайне запитання:

— Де ви йдете?

— Ходимо, добрий чоловіче, від моря до моря, до Києва города!.. — бойко відповів Промтов словами старої колискової пісні.

— Чого ж там, у Києві? — подумавши, запитав чоловік.

— А — святі мощі!

Хазяїн подивився на Промтова і мовчки сплюнув».

Так правдиво змальовує письменник ставлення рядового селянина-трудівника до монастирських «святих мощей», якими славилась Києво-Печерська лавра. В дальшій розмові беруть участь ще і сусіди хазяїна:

«Двері відкрились, і з'явилось двоє хохлів...

Три хохли розглядали нас вперто, підозріло, цікаво...

— А слухайте, ви, — заговорив хазяїн хати, — як того...

воно звісно вам... мабуть краєм вуха зловили ви в Петербурзі або в Москві... нащот Сибіру... можна переселятися чи не можна?..

— Не можна! — рубає Промтов.

Хохли переглянулися один з одним, і хазяїн промимрив собі у вуси:

— Хай їм жаба в живіт лізе!

— Не можна! — знову об'явив Промтов, і раптом обличчя його стало якимось натхненним.—...А тому не можна, що нема чого їхати в Сибір, коли скрізь землі — скільки хочеш!

— Та воно вірно, що для покійників землі скрізь у волю... для живих би треба!.. — сумно заявив один хохол».

Тут у вуста селянина Горький вкладає прагнення його завітної мрії, найважливішої і життєво необхідної вигоди кожного сільського трудівника. Знущаючись з цього священного почуття безземельних бідняків, дворянин пройдисвіт вигадує всякі нісенітници.

«— В Петербурзі вирішено,— урочисто продовжував Промтов,— всю землю, яка є у селян і поміщиків, забрати в казну...

Хохли дико витріщили на нього очі і мовчали. Промтов суворо оглянув їх і запитав:

— Забрати в казну — для чого?

Мовчання стало напруженим, і бідняги хохли, здавалось, ось-ось лопнуть від чекання. Я подивився на них, ледве стримуючи злість, викликану знущанням Промтова з бідняків. Але викрити перед ними його нахабну брехню — означало б віддати його на розправу їм. Я мовчав.

— То кажіть же, добрий чоловіче! — тихо і боязко попросив один із хохлів.

— Для того забрати, щоб правильно розділити всю землю між селянами! Визнано там,—Промтов тикнув рукою кудись убік,—що справжній хазяїн землі є селянин, і ось зроблено розпорядження: в Сибір не пускати, а чекати розподілу...

В одного з хохлів навіть шматок кавуна вивалився з рук. Всі вони дивилися в рот Промтову жадібними очима і мовчали, вражені його дивною звісткою...

— Мати пречиста! — істерично зітхнула жінка.

— А... мабуть, ви брешете?»

Для слуху землеробця, звичайно, все це — «солодка музика», але дуже сильний у нього здоровий глузд та

гіркий життєвий досвід, щоб так легко вірилось брехні пройдисвіта!

Тонко і переконливо відтворює Горький всю складну суть почуттів і роздумів українця-селянина, всю своєрідність його вдачі і інтересів.

Яскраві картини українського побуту, характерів, типів створені Горьким у його знаменитому художньому нарисі — «Ярмарок у Голтві», що був написаний під час перебування в Мануйлівці в 1897 р. і потім входив до всіх зібрань творів письменника.

25 квітня 1899 р. А. П. Чехов писав Горькому: «Третього дня я був у Л. М. Толстого; він дуже хвалить Вас, сказав, що Ви «прекрасний письменник». Йому подобаються Ваші «Ярмарок [у Голтві]» і «В степу»...» Ще раніше (16 листопада 1898 р.) Чехов повідомив власну думку про оповідання: «Вчора на ніч читав Ваш «Ярмарок у Голтві» — дуже сподобалось, і захотілось написати Вам ці рядки...»

Вже саме описання Голтви перейняте у Горького великою теплою і симпатією: «Містечко Голтва стоїть на високій площі, що висунулася в луки, наче мис у море. З трьох боків обрізана примхливою течією Псла...» і т. д.; з Голтви відкриваються «широкі обрії»; білі хатки, «потопаючи в зелені тополь, слив і черешень», з'юрмились «у мальовничу групу»; бані «простенької й теж білої» селянської церкви «підносяться в небо», відбиваючи «снопи сонячного проміння»; на схід розкинулись поля, серед них «пишні, зелені левади, білі хатки ховаються в садах»; вдалині на випасах стада — «немов іграшкові»; вода Псла «виблискує проти сонця сріблом»...

Все описання розраховане на те, щоб викликати у читача любов до зображуваного. І — немов заключний акорд — авторський захоплений вигук:

«Рясно засіяна людьми благодатна земля України!»

Зміст оповідання, позбавлений зовсім сюжету, тобто «дії», складається весь з окремих жанрових сцен і характеристик. Така вже загальна картина ярмарку: «Скрізь товчуться, сперечаються й регочуть чоловіки, горохом сиплеться жвава мова жінок...

— Дьоготь московський, найкращий, фабричний, акуртний, апаратний, пахучий, тягучий! Шість копійок кварта, п'ятнадцять четверть! — проголошує чернігівець, сидячи на возі...

— А, мабуть, і по п'ять за квартиру продасте? — довідується у дідтяра чоловік в надзвичайно широких штанах і в солом'яному брилі на голові.

— Тпру-у! По п'ять не можу, хазяїнові на шість копійок присягав...

— А, мабуть, можна по п'ять?..

— Слухай, дядьку, продам тобі по п'ять, не кажи тільки нікому... Не скажеш?

— Ні, не скажу...

— Ну, давай баклажку.

— Та мені того вашого дьогтю не треба, бо я вже купив... І теж по шість копійок і теж у вас... Я спитав вас затим, що, мабуть, ви тепер дешевше віддаєте цей дьоготь.

Дідтяр мовчки відвертається, торкає коняку і їде між возів, проголошуючи про свій крам... Чоловік проводить його поглядом і каже іншому, що розкинувся на возі:

— Коли б я не купував квартиру дьогтю вранці, була б у мене копійка лишня в кишені...»

Влучно і з глибокою симпатією малює Горький характери українців у сцені торгівлі худобою:

«Чоловіки, що приїхали продавати худобу або руно, лежать під возами, ховаючись від сонця і чекаючи на покупців. Чоловіки, що купують, походжають між возами, виглядаючи худобу і переступаючи через ноги продавців, порозкидані на землі.

— Скільки за цю пару просите? — запитує покупець простір...

З-під воза лунає некваплива відповідь:

— Дев'яносто рублів...

— І то гроші! — каже покупець і відходить або запитує:

— А чого ж це б вам, дядьку, цілу сотнягу не просити?

— Та вже мені більше від того, скільки треба,—не треба грошей. А коли ви вже такий добрий, то давайте й усю сотню — я візьму...

— Спасибі вам... А скільки ж би ділом узяли?

— Та вже так, щоб не довго балакати, візьму я з вас... дев'яносто рублів...

Починається торг. Чоловіки не хапаються,—це зовсім не в їх вдачі,—і продавець вилізає з-під воза не раніше, як переконається, що покупець серйозний...

Усе робиться поволі, але ґрунтовно, вдумливо. Соковитої й міцної лайки великоросів, від якої дух у грудях спирає й очі на лоба лізуть, не чути,— її заступає влучний гумор, щедро прикрашаючи розмову. Не чути й великоруського «тикання». Сивий дід, у якого безвусий хлопець торгує пару молоденьких бичків, отак, наприклад, вичитує покупцеві:

— Здається мені, що ви, хлопча, раненько матчину цицьку на люльку змінили, бо розуму у речах ваших не бачу я...

— Та як же, діду! Вони й некрасиві — ось роги які...

— А хіба ж ви рогами орати будете? То й купуйте ж собі козлів: у них роги красивіші...

Письменник зразу підмічає ставлення трудового селянства до господ — «панів»: «Пани зустрічаються з чоловіками з почуттям власної гідності, і в розмові з паном у хохла крізь зовнішню шанобливість пробивається не одна нотка зневаги. Видно, що пан давно уже визначений як «непотрібна кузька у бджолиному рої».

Колоритні і типові епізоди продажу беззубого коня, падежу корови, торгівлі глиняним посудом з Опішні та ін.

Нема ніякого сумніву в тому, що в сцені сутички чоловіка з жінкою відбилися не тільки безпосередні спостереження письменника, але і відомі літературні традиції української класики, хоча б сцена з комедії С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» (сцена Одарки і Івана Карася — «Відкіля се ти узявся...»).

«Жінка, розмахуючи руками, наче поламаний вітряк крилами, лає свого чоловіка. Він сидить на землі, впираючись у неї руками, і блаженно посміхається. Ніс у нього червоний, сяючий, шапка на потилиці, комір сорочки розв'язався, і сонце б'є йому просто в груди та обличчя.

— Голодранець ти! Хіба ж морді твоїй не сором? Е-е, шибенику! Візьму батога та як почну стьобати...

— Оле-ено! Утихо-о-омирся-а! — тягне чоловік, підморгуючи жінці: — Слухай... Я й тобі півкварти купив.

— О-о! — стогне жінка.— Безстидні очі!

Нахилиючись до чоловіка, вона з великими труднощами піднімає його з землі і намагається засунути це розслаблене хмелем тіло під воза. Чоловік стукається головою об колесо і застерігає жінку:

— У кишені штанів скляниця... то як би й... й вона не побилась... е?»

Не випадково серія цих побутових сенок закінчується в оповіданні багатозначним епізодом — протиставленням двох «ідеологій», відбитих в двох піснях:

«От розлягається урочиста музика. Навколо сліпого, який грає на фісгармоніці, юрба мовчазних людей стоїть без шапок і побожно слухає музику.

— Гóспода сим восхва-а-лим і возблагодарим творця на-а-шого,— співає сліпий, акомпануючи собі на звучному інструменті. Густі і заспокійливі ноти журливо в'ються в повітрі...»

А в цей час з протилежного боку села — немовби заперечуючи «заспокійливий» молитовній пісні сліпого лірника — «летить завзята пісня, виконувана могутнім хором молодих голосів: «Гей-гей!» — гримить приспів.

Чути, що цю пісню складали в широкому степу, верхи на конях, під час походу, давні волелюбні лицарі, які проливали свою бурхливу й гарячу кров «за віру християнську та вольності козачі...»

Як тут продумано підбраний кожний епітет, кожний образ! «Волелюбний» народ з «бурхливою і гарячою» кров'ю, який добре пам'ятає козачі «вольності» і «могутнім» хором «молодих» (у них все — в майбутньому!) голосів виконує свою «завзяту» пісню, що «летить» і «гримить»...

Такий народ — першим слідом за російським народом піде у вирішальні революційні битви за свої права!

Горький свідомо спростовує наклепницьку версію буржуазних націоналістів про «покірний» і «ледачий» характер українського народу.

І навіть пейзажем, яким закінчується все оповідання «Ярмарок у Голтві», викликає у читача відчуття бадьорості, сили і натхнення:

«Уже спалахнули де-не-де вогники багать, і навколо них видно постаті людей, червонуваті в блиску вогню. Приємною свіжістю тягне з луків, де Псьол, темний, красивий і бистрий, гінко спішить до Дніпра і з ним — у море...» (підкреслено мною — Л. Х.).

Народні пісні, пейзажі часто виконують у творах Горького — в тому числі і в самих ранніх — функцію авторського тлумачення, належного ідейного висвітлення всіх

подій, немовби між рядків розкриваючи в них певний задум.

До цього, крім всього іншого, змушували письменника і переслідування цензури, яка постійно забороняла і спотворювала твори Горького з перших його кроків у літературі.

Саме таку роль виконує пісенний текст в оповіданні Горького «Пісня про сліпих», яке було опубліковане в січневому номері «Журнала для всіх», 1901 р., але яке більше ніколи не включалось автором у його книги і зібрання творів.

Сповідач, випадково зайшовши на околицю міста в трактир, чує, як жінка-українка згадує про свою далеку батьківщину. З перших же реплік автор висловлює власне співчуття переживанням жінки:

«— А то є в моєму краї тополя-дерево, не така, як у вас, а пряма, як свічка перед образом...»

Оповідач тут же говорить про себе, підкреслюючи свою солідарність з почуттям жінки-українки: «Я теж люблю тополі,— вони так прямо й гордо підносяться до неба».

Наступна репліка жінки вже прямо переводить розмову в гостро-соціальний план:

«— Все інше в моєму краї, все миле... тільки бідність така сама, як тут...»

— Вона скрізь однакова...— сказав хтось іншим голосом».

Зразу створюється атмосфера повного взаєморозуміння між російськими і українськими бідняками, а жінка продовжує, усміхаючись «блаженною і смутною посмішкою людини, яка згадала хороше»:

«— Ніде не добре людині, як на батьківщині...»

Один з присутніх, виявляється, теж бував на Україні і співчутливо підтверджує слова жінки-українки:

«— Був у Києві... Білій Церкві... і ще в багатьох місцях... Все, про що ти говориш, бачив я, знав... Ой ти, Дніпро, ти мій широкий! Це я співав, коли був у оперному хорі...»

Жінку просять заспівати українську пісню, а вона не може звільнитися від сумних спогадів про свою батьківщину, де «бідність така сама, як тут».

«— Підеш на ярмарок — сліпці співають! — розповідала жінка.— Добре слухати їх! Добре... Ось, тепер як

перед очима вони... Сидять на землі край дороги, а сонечко пече їм голови, і вітер осипає пилом...»

Далі весь зміст оповідання складає опис виконання пісні, яку на Україні співають сліпці,— власне, це не пісня навіть, а окремі ритмізовані рядки — моління жебраків-сліпців про милостиню (збірники українського фольклору не дають цих текстів).

Ма-а-ті-нко!..

...Ой, та пожа-алійте бідних сліпеньких...

Бо не може-емо ми ро-обити-и...

Бо не ви-идять на-аші оченьки...

...О-ой, не ви-идять світу бо-ожо-го...

О-ой, не ви-идять ясного со-онечка...

По-ожалі-йте бідних слі-іпеньки-и-их...

...Пожа-алійте, люди бо-ожі-ї...

Ой, ку-уди йдемо, не бачи-ймо-о-о...

...Ой свя-атая ма-ати божа-ая,

Ой, за-а що-о ти по-окарала-а на-ас?

До співу жінки приєднується колишній оперний хорист,— «тепер уже ніби дві труби гули в повітрі... І в самій бідності звуків пісні було щось чудно сумне, що до болю стискало душу скорботою...»

Хоч можна не сумніватися, що цю пісню (або окремі її звороти) Горький записав у народі під час свого перебування на Україні,— однак в контексті оповідання він так вміло надає тексту пісні зовсім нового, алегоричного значення, що читачеві починає здаватися, немов і вся пісня — імпровізація, безпосередньо покликана розкрити основну ідею оповідання — скрізь на Русі погано людям живеться...

Головне місце в пісні, її кульмінація — це рядки, які ототожнюють сліпоту зору і сліпоту народної свідомості:

Сліпі о-очі, і душа слі-іпа-а,

Ой, і сліз нема, шоби пла-а-кати...

...По-жалійте, люди до-обріі...

По-омо-жі-і-ть, хто в бога ві-ірує...

Розкриваючи ідейний, алегоричний смисл пісні і всього оповідання, автор вигукує: «В мені ця пісня збуджувала дивне, велике й моторошне почуття. Було мені жаль усіх,— і сліпих, і видючих, і самого себе,— за все те, що я бачив у житті. Хотілося теж співати про щось, і, дивлячись у небо на багряний відблиск сонця, що пішло геть

від землі, я думав із страхом — чи зійде?.. І ще інші, теж дивні думки народжувались у голові».

Українські пісні в цей же період виникають і в повісті «Трое»: щира, простосерда українка Ганна (за назви-ськом — «Матица») і говорить по-українськи, і співає народні пісні — немов веселим жартом:

Ой ку-уме, ку-уме, добра горілка...
Вип'ємо, ку-уме, для понеділка...

До цього персонажа в автора теж незвичайно тепле, співчутливе ставлення. Недарма чесний, хоча і нещасний, швець Перфілій заявляє: «Я прямо скажу: на всій землі тільки і є дві баби справжні — з серцем,—моя жінка та Матица...»

До речі, таким же авторським співчуттям зігрітий і ще один подібний образ — героїня невеликого нарису «Помстився...» (1896 р.) з «пекучими і темними очима південки» і «хорошим грудним голосом»; завезена «із своєї рідної Полтави» на Нижегородський ярмарок як хористка, жінка почуває себе самотньою, нещасною і, коли випадковий співбесідник для власної розваги дратує її картинами недоступного їй щасливого сімейного життя («завжди приємно трохи поглумитися над людиною», — іронічно каже автор), — з нею робиться істерика.

Змальовуючи в своїх творах цілу галерею представників українського народу, Горький постійно підкреслює естетичну чуйність більшості з них.

«...Одного разу мій приятель, сорокалітній хохол... обтяжений сім'єю з п'яти душ... і який працював в управлінні залізниці мало не двадцять годин на добу за шістьдесят карбованців на місяць...» — так починається оповідання Горького «Краса», що мало в першій публікації (1896 р.) підзаголовок — «Оповідання одного романтика».

Цей «сорокалітній приятель» — цілком реальна особа: Я. О. Данько, революційний народник 70-х рр., який повернувся з Сибіру, був поселений під наглядом поліції в Тифлісі і служив там в управлінні Закавказької залізниці; у нього на квартирі, на горі Вері, за Верійським мостом, Горький жив в 1892—1893 рр., — про це ми наводили вище спогади О. Й. Данько.

Приятель-українець ділиться з Горьким своїм «відкриттям», і от — вони вже вдвох вирушають в один з

кривих і вузьких тифліських завулків, щоб потай, при-
тулившись до ніші в кам'яній огорожі, милуватись зда-
ля якоюсь красунею-грузинкою, яка виходить кожного
вечора на балкон і розважає околицю музикою...

«Хоча звуки струн заглушали тембр її голосу, але він
був такий же чудесно красивий, як і вся вона. Струни
тремтіли то тихо і ніжно, то раптом їх звуки ставали гуч-
ними і сміливими. Здавалось, що вони зробили повітря
чистішим і свіжішим і посилили ще більше в усьому нав-
коло мене відбиток благородної краси, яка з'явилась ра-
зом з появою цієї жінки, красивої, як мрія. Все стало,
мов сон,— сон, що освіжає душу...»

Видіння закінчилось.

«— Все,— сказав хохол, взявши мене під руку і виво-
дячи з ніші...— Завтра знову...»

Та це було даремно говорити мені.

Кожного дня вирушали друзі в заповітний завулок —
протягом місяця вони дивились на цю красуню сімна-
дцять разів.

Надзвичайно загострене почуття прекрасного, у вели-
чезній мірі притаманне самому Горькому,— цю власти-
вість «жити спогляданням дивної краси»,— автор підкрес-
лює і у самого сорокарічного друга-українця. Краса ця, за
визначенням автора, облагороджує людину, «як огонь
очищує шматок темної руди, виштовхує з нього непороч-
но чисте срібло...»

* * *

Українські пейзажі в оповіданнях Горького — це ці-
ла школа майстерності: змалювання природи співзвучне
настрою людини або контрастує з ним; пейзаж мирно за-
хоплюючий або тяжко гнітючий; ландшафти степу, гір,
лісу, моря, ріки — вночі, в пекучу спеку, на світанку...

І — найголовніше — при всій своїй соковитій, яскравій
«романтичності» горьківський пейзаж ніскільки не «умов-
ний»: він завжди точно відтворює саме українську при-
роду і саме вказану в оповіданні місцевість.

Пейзаж нижньої течії Дніпра і річки Конки — вночі:
«Весла розмірено били по воді, і вона тихо дзюрчала під
носом човна. На річку від дерев упали довгі, задумані
тіні, і місячне світло впереміжку з ними лежало м'якими,

сріблястими білками. Човен заплив у вузьку протоку, облямовану на берегах довгими стеблинами комишу, що тихо шарудів, і майже без всякого шуму линув по сонній воді... Небо дивилось на землю міліярдами веселих зірок, а їх відблиски на гладенькій, дзеркальній воді попереду човна сіяли так сумно і мляво. А навколо було так ласкаво, так тихо і мило». («Помста»).

Гроза в придунайському степу: «Ось на землю почали падати холодні великі краплі, і там, де падала крапля, здіймався маленький порохований димок. Потім прилетіло з далини глухе бурчання, і далина ця спалахнула синім вогнем. І раптом хмари прянули в небі і з страшним громовим ударом порвалися на клапті; в прориві їх, освітлюючи морок, блиснула розпечена стріла блискавки, ринулась на землю і, не долетівши, згасла.

Серед степу промайнув гомін, широкою і похмурою хвилею він проносився, і ліс відповідав йому луною. І полинув дощ,— ось він!..

Стріли блискавок розривали хмари, але вони знову зливалися і проносились над степом похмурою, що наводила страх, зграєю. І порою, з ударом грому, щось кругле, мов сонце, осліплюючи синім світлом, з неба падало на землю». («Про маленьку фею і молодого чабана»).

Осінь в селі на Полтавщині: «А погода була погана; сипався дрібний, холодний дощ, брудна земля була щільно оплутана тьмою. Іноді звідкись налітав порив вітру; він тихо вив у гіллях дерев, шелестів мокрою соломою на покрівлях і породжував ще багато невеселих звуків, порушуючи жалібною музикою темну тишу ночі». («Пройдисвіт»).

Осінь на Одещині, на березі Чорного моря: «З моря дув вогкий, холодний вітер, розносячи по степу задумливу мелодію плескоти набігаючої на берег хвилі і шелесту прибережних кущів. Зрідка його пориви приносили з собою зморщене, жовте листя й кидали його в багаття, роздмухуючи полум'я; мла осінньої ночі, що оточувала нас, здригалась і, лякливо відсуваючись, одкривала на мить ліворуч — безмежний степ, праворуч — безкрає море...». («Макар Чудра»).

Літній день на Чорноморському узбережжі:
«Море сміялось.

Під легким подувом гарячого вітру воно здригалось і, вкриваючись дрібними брижами, що сліпучо яскраво

відбивали сонце, усміхалося до блакитного неба тисячами срібних усмішок. У глибокому просторі між морем і небом носився веселий плескіт хвиль, що вибігали одна за одною на пологий берег піщаної коси...

Вітер ласкаво гладив атласні груди моря; сонце гріло їх своїм гарячим промінням, і море, дрімотно зітхаючи під ніжною силою цих пестоців, насичувало гаряче повітря солоним ароматом випарів. Зеленасті хвилі, вибігаючи на жовтий пісок, скидали на нього білу піну, вона з тихим звуком танула на гарячому піску, зволожуючи його». («Мальва»).

* * *

«Багатьох українців зробив він (Горький) героями своїх творів,— говорить М. М. Пархоменко.— Майстерно і з глибокою правдою та симпатією відтворив Горький національні риси українського народу в образі Андрія Находки в знаменитій повісті «Мати». (М. Пархоменко— «Горький і Західна Україна», Львів, 1946, стор. 17).

Андрій Находка, представник українського пролетаріату, робітник з Канева, друг і однодумець Павла Власова,— один з головних героїв-революціонерів, введених в цьому видатному творі Горького.

За свідченням П. А. Заломова (в його листі до літературознавця С. Касторського від 13 лютого 1941 р.), прообразом горьківського Андрія Онисимовича Находки була цілком реальна особа, сормовський робітник-революціонер: «Находка,— пише П. А. Заломов,— це ливарник Степан Семенович Погнирибко», а потім повідомляє і одну деталь: «У Погнирибко були величезні голубі очі». Старий член партії І. П. Ладижников повідомив, що Погнирибко — українець, робітник, який переїхав у Сормово з Брянського заводу. (Див. С. Касторский — «Стаття о Горьком», Л., 1953, стор. 327).

Проте дослідник справедливо вважає, що реальний Погнирибко послужив для Горького прообразом Андрія Находки лише зовнішніми рисами; в суті своїй цей друг Павла Власова є геніальною типізацією, створеною письменником на основі багаторічного вивчення життя і боротьби робітничого класу, спостереження над окремими представниками різних верств пролетаріату,— а також—

близького знайомства з Україною, характерними рисами психології українського народу, його гумором, емоціональністю, безпосередністю та ін.

Той же дослідник підкреслює: «Андрій Находка у Горького — революціонер з підпільним стажем, представник старшого, порівняно з Павлом Власовим, покоління робітників-революціонерів... В Андрії Находці Горький намалював змістовний і колоритний образ романтика революції, людину запальної, вразливої, дуже імпульсивної натури». (Там же).

Другий дослідник переконливо співставляє образ Андрія Находки з образом Павла Власова: «Створюється нова сім'я Власових, в яку рівноправним членом входить і Андрій Находка. Роль його в романі і в цьому відношенні дуже велика. Павло Власов спочатку мав трохи черствий характер... Находка поправляє Павла, він нейтралізує його сухість своїм гумором, своїми жартами, він всією своєю поведінкою показує, що революціонеру «ніщо людське не чуже»... Горький за допомогою образів Нилівни і Находки, а потім і за допомогою образу Павла проводить думку про те, що бійці пролетарської революційної армії... в служінні цій спільній справі знаходять і своє власне щастя». (Б. Бурсов — «Мать» М. Горького и вопросы социалистического реализма», Гослитиздат, М.-Л., 1951, стор. 107—108).

В горьківській повісті, дійсно, Андрій Находка (за своїм духом) особливо близький з самою матір'ю — Пелагією Нилівною: їх ріднить той живий струмінь *народності*, корінного зв'язку з трудящими масами, який робить ці образи такими органічно життєвими, історично правдивими.

Тут і велика міра самовідданості, яка обумовлена непохитним відчуттям своєї єдності з народом, і висока ступінь стійкості, відваги, яка прекрасно еднається з великою емоціональністю і добродушністю; нарешті—в мові, в способі висловлювати свої думки також яскраво відбивається та ж «народність»,— звідси любов до приказок, крилатих речень, задушевних пісень...

Характерна вже перша поява Находки на сторінках повісті: сцена побудована на підкреслюванні психологічно важливих деталей і на сприйнятті цього персонажа— очима Нилівни, тобто безпомилковим чуттям ніби «самого народу».

Андрій Находка вперше входить в дім Власових: «Хитаючись на довгих ногах, пішов у кімнату. Підійшов до стільця, оглянув його, ніби пересвідчуючись, чи міцний, нарешті сів і, прикривши рота рукою, позіхнув... Його спокій, лагідний голос і простота обличчя підбадьорювали матір. Чоловік дивився на неї одверто, доброзичливо, в глибині його прозорих очей перебігала весела іскра, а в усій постаті, вайлуватій, сутулій, з довгими ногами, було щось забавне, що привертало до нього».

Знайомство з матір'ю Павла Власова починається у них зі смішного непорозуміння; Нилівна запитує довговусого Андрія:

«— Ви не татарин, часом?

— Ні ще.

Мова у вас начебто не російська! — пояснила мати всміхаючись, зрозумівши його жарт.

— Вона краща за російську! — весело кивнувши головою, сказав гість.— Я хохол, з міста Канева».

Находка — в гуртку, який збирається у Власових,— найстарший, найсвідоміший, він і на Павла має вирішальний вплив, і для інших є головним авторитетом. За плечима у Находки є вже певний досвід революційної боротьби, він пережив і обшуки, і тюрму. З самого початку зборів у Власових він точно і загальнодоступно визначає завдання, вказує, чому робітникам необхідно оволодіти для боротьби знаннями:

«— Ми повинні збудувати місток через багнюку цього гниючого життя до майбутнього царства доброти сердечної, ось наша справа, товариші!»

Як не дивно, в дослідницьких працях про Горького образ Андрія Находки здебільшого відсувається на другий план. Між тим Горький надавав йому величезного значення. Наприклад, письменник вкладає у уста свого «хохла» важливу ідею пролетарської революції — інтернаціоналізм.

«Іноді матір вражав настрої бурхливої радості, що несподівано й дружно охоплював усіх. Звичайно це було в ті вечори, коли вони читали в газетах про робочих людей за кордоном...

— Молодці товариші німці! — кричав хто-небудь, наче сп'янілий від своєї веселості.

— Хай живуть робітники Італії! — кричали іншого разу.

Хохол говорив, блискаючи очима, сповнений почуття любові, що всіх обіймала:

— Добре б написати їм туди, га? Щоб знали вони, що в Росії живуть їхні друзі...

В тісній кімнаті народжувалося почуття духовного споріднення робітників усієї землі».

Так лозунг Комуністичної партії — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — входив у свідомість революційних пролетарів всіх національностей Росії. Той же Андрій Находка виголошує про це цілу промову:

«— За всіх, моя ненько, за всіх! — вигукнув хохол. — Для нас нема націй, нема племен, є тільки товариші, тільки вороги. Всі робітники — наші товариші, всі багаті — всі уряди — наші вороги. Коли оглянеш добрими очима землю, коли побачиш, як нас, робітників, багато, скільки сили ми несемо — така радість обіймає серце, таке велике свято в грудях! І так само, ненько, відчуває француз і німець, коли вони глянуть на життя, і так само радіє італієць... І хоч би хто він був, хоч би як звав себе, соціаліст — наш брат по духу завжди, нині і присно і на віки вічні!»

На заводі, серед товаришів-робітників, Андрій Находка також користується виключним авторитетом. Про нього робітник Михайло Рибін говорить просто:

«Хохол теж хороший хлопець. Часом слухаю, як він на фабриці говорить, і думаю — цього не змінеш, його тільки смерть здолає. Жилава людина».

Цю «жилавість» Находка на диво поєднує в собі з великою теплотою, щирістю. З тюрми він виходить такий же чуйний, дбайливий.

Його розмова з Нилівною в день виходу з тюрми — чудовий зразок задушевності, глибокої людяності справжніх революціонерів.

Недарма мати Павла говорить Андрію: «Дуже я люблю вас, Андрюша!» А коли Находка відповідає, що у неї «серце велике», і вона всіх любить, — Нилівна заперечує: «Ні, я вас особливо люблю!.. Якби була у вас мати, заздрили б їй люди, що син у неї такий...»

Саме Находка спрямовує Нилівну на шлях сприяння революційній роботі молоді; він же примушує її вчитися, згадати грамоту; він з охотою їй все, що необхідно, пояснює, кажучи:

«— Тільки ті справжні — люди, що збивають кайдани

з розуму людини. Ось тепер і ви, по змозі нашої, за це взялися».

І коли Павло, який повернувся з тюрми, бачить, як змінилася його мати, як усвідомила мету боротьби,—Нилівна пояснює йому: «— Андрюша дуже багато дав мені зрозуміти!»

Сам Находка сповнений світлої віри в перемогу революції, ясно бачить навколо сили, здатні підняти на плечі весь тягар боротьби за нове життя; він переконливо говорить: «— Знаєте, іноді таке живе в серці,— дивовижне! Здається, скрізь, куди не прийдеш — товариші, всі горять одним огнем, усі веселі, добрі, славні. Без слів одне одного розуміють... Живуть усі хором, а кожне серце співає своєї пісні. Всі пісні, як струмочки, біжать — зливаються в одну ріку, і тече ріка широко й вільно в море ясних радостей нового життя».

Річка, що стрімко несеться у відкрите море, як і пісня, що вільно ллється в широкому степу,— символізує для Горького порив народу до завоювання нового, світлого життя. І в той же час — це для нього образна система, характерна для національної психології українського народу, в житті якого пісня займає таке значне місце, а в народній поетичній творчості образ річки — особливо «сивого Дніпра»,— відіграє, як відомо, велику роль.

Але в образі Андрія Находки нема і тіні благодушності, всепрощення. «— Я не повинен прощати нічого шкідливого, хоч би мені й не шкодило воно. Я — не сам на землі! Сьогодні я дозволю себе скривдити і, може, тільки посміюся з кривди, не вколе вона мене,— а завтра, випробувавши на мені свою силу, напасник піде з іншого шкуру здирати».

Андрій Находка і Павло Власов сперечаються по такому важливому політичному питанню, як ставлення партії революційного робітничого класу до селянства. Автор оцінює цю суперечку з точки зору Пелагеї Нилівни і сам відверто приєднується до її оцінки: «Мати прислухалася до суперечки й розуміла, що Павло не любить селян, а хохол заступається за них, доводячи, що й мужиків добра вчити треба. Вона більше розуміла Андрія, і їй здавалось, що його правда».

Ми знаємо, що у самого Горького часом виявлялися серйозні помилки в його поглядах на селянство, однак в повісті «Мати» він реалістично висвітлює ставлення про-

летаріату до селянського питання. Вустами сормовського робітника Рибіна, який їде в село й там веде пропаганду проти існуючого ладу, Горький влучно охарактеризував деякі суттєві риси співвідношення класових сил на селі напередодні революції 1905 р. Рибін розповідає Павлові про своє життя у великому селі Єгільдееві так:

«— Землі нема, в уділі орендують, погана земляця. Став я в наймити до одного глитая — там їх як мух на мертвому тілі... Заробляю вчетверо менше, а спину ламаю вдвоє більше, ніж тут [на заводі]... А там — голод за людиною тінню повзе й нема надій на хліб, нема!.. Не живуть люди, гниють у непролазних злиднях... І кругом, як гайвороння, начальство чатує, чи нема зайвого шматка в тебе?..»

Власов потім розповідає Находці: «Тут Рибін такої пари нагнав,— приголомшив мене, розбив!.. Я йому й заперечувати не міг». А потім додає:

«Прикро мені, що я не посперечався з ним!»

Протягом цього діалога Власова і Находки виявляється, однак, що «хохол» часом дуже спрощує шляхи революції:

«Хохол, потираючи голову, спокійно зауважив:

— Ще посперечаємось! Ти грай на свою сопілку — в кого ноги в землю не вросли, ті під твою музику танцювати будуть! Рибін правду сказав — ми під собою землі не почувасмо, та й не повинні, бо на нас і покладено розгойдати її. Гойднемо раз — люди відірвуться, гойднемо два — і ще!

Мати, усміхаючись, мовила:

— Для тебе, Андрюша, все просто!

— Авжеж! — сказав хохол.— Просто! Як життя!»

Суб'єктивно відданий революції до останньої краплі крові і готовий віддати за неї, за народ — життя (так Находка на першотравневій демонстрації власними грудьми захищає Власова, який несе червоний прапор), Андрій не завжди має в собі досить твердості і послідовності для того, щоб на крутих поворотах історії спокійно рухати події вперед. Недарма його — завзятого захисника селянських інтересів — раптом починає лякати перспектива нищівної розправи селян зі своїми гнобителями.

«— Коли вони піднімуться — вони все перекидатимуть підряд! Їм потрібна гола земля,— і вони оголять її, все зірвуть... Так, Павло, мужик оголить землю собі, коли

він стане на ноги! Як після чуми — він усе попалить, щоб усі сліди кривди своєї попелом розвіяти... Наше діло — не допустити цього! Наше діло, Павло, стримати його!»

Не вистачило Андрію Находці витримки і в партійній оцінці вбивства поліцейського шпигуна Ісайки; спочатку, дізнавшись про вбивство, Находка — на пряме запитання Павла: «Ти міг би вбити такого?» — «з сумом, але твердо» відповів:

— За товаришів, за справу — я все можу! І вб'ю. Хоч би й сина...¹

Але потім Находка виявляє дуже велику вразливість, що переходить в якийсь абстрактний «гуманізм взагалі», — такий, наприклад, його монолог: «— Я знаю, — буде час, коли люди стануть любитися одно з одного, коли кожен буде як зоря перед іншим!..»

Андрій починає тремтіти і плакати, і Павло його зачитує:

«— Що з тобою, Андрію?»

Тоді Находка розповідає, що він майже своїми очима бачив, як був убитий шпигун; він мучиться — «знати, що вбивають, і не перешкодити...», а Павло резонно відповідає:

«— Я цього зовсім не розумію...

І, подумавши, додав:

— Тобто зрозуміти можу, але відчути — ні».

Безпомилкова народна совість матері — в цьому випадку — на боці Павла, вона заспокоює Андрія, щиро говорить, що вбитого шпигуна їй «навіть і не жалко...»

Характерно, що П. А. Заломов повідомив з приводу даного епізоду горьківської повісті: «Факт вбивства був... Замятін² убив сищика дубиною в лісочку. Цей сищик ув'язався за мною, коли я проводжав наречену [В. О.] Десницького — вчительку. Факт вбивства було прийнято

¹ Тут, звичайно, у Горького — асоціація з гоголівським Тарасом Бульбою, який вбив сина Андрія за зраду батьківщини; однак цілком можливо, що, вкладаючи у уста свого героя-українця цю репліку, автор пов'язував її також з відомим епізодом в поемі Шевченка «Гайдамаки», де Гонта вбиває своїх синів із словами:

«Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивіться! Ви за неї —
Йі я за неї гину».

² В повісті — робітник Драгунов.

схвально і без всяких гнилих інтелігентських переживань». (С. Касторский — «Статті о Горьком, стор. 313).

Саме для того, щоб показати ясніше, як важко Находці — при всій його безперечній особистій мужності — безпосередньо виконувати «чорну роботу революції», яку не можна здійснювати «в білих рукавичках», — Горький переробив в цьому епізоді перший варіант повісті, де вбивство шпигуна здійснював сам Андрій: психологічно це було неправдоподібно; навіть вбивство ворога, виконане іншим, Находка переживає дуже тяжко.

Не справився Андрій Находка і з важкою ситуацією під час суду. Якщо Павло Власов виголосив промову, перейняту справжньою партійністю — глибокою свідомістю історичної ролі революційного робітничого класу, то його товариш не знайшов вірного тону для свого виступу.

І знову — вустами Нилівни — Горький його засуджує: «З виразу Андрійового обличчя мати бачила, що він хоче дурити, вуса його тремтіли, в очах світилася хитра котяча ласка... Але поведінка Андрія не подобалась їй — вона не зливалася з промовою сина».

Дуже тонко аналізує Горький різницю в поведінці Павла і Андрія перед лицем ворога: «Поведінка Андрія явно змінила суддів, його слова ніби стерли з них щось... Промова Павла роздратувала їх, але стримувала роздратування своєю силою, що мимоволі викликала пошану, хохол зірвав цю стриманість...»

Так Горький показує, що в зайвій екзальтованості Андрія Находки, в його надмірному романтизмі корениться загроза хитань і непослідовності в його дальшій боротьбі. Цієї боротьби, як і взагалі дальшої долі Находки, читач не знає (відомо, що задумане письменником продовження «Матері» в повісті «Син» не було ним здійснене), хоч може догадуватись, що в його житті, як і в житті всього народу, не все було так «просто», як хотілося і здавалося Андрію...

Через четверть віку після створення повісті письменник, що сам пройшов дуже складний шлях, на якому зустрічались і помилки, і розчарування, до деякої міри — в авторських коментарях до «Матері» — «розвінчував» образ «романтика революції», яким змалював Андрія. «Людей такого типу, як Находка, — писав Горький до однієї з своїх читачок вже в 1931 році, — Жовтнева революція злякала, і вони відійшли геть від неї».

Все ж навряд чи автор в період роботи над «Матір'ю» мав на меті в дальшому такий «відхід» від революції одного з своїхлюбимих героїв. Адже в ті роки «романтизм» був притаманний і самому Горькому. В своїх спогадах П. А. Заломов свідчить:

«Ми, старі робітники, які бачили початок марксистського руху на фабриках і заводах, були революційними романтиками. «Пісня про Сокола» звучала для нас як бойова труба, викликала сльози захоплення». (Зб. «М. Горький в воспоминаниях...», стор. 169).

І, згадуючи своє ув'язнення в тюремній камері, реальний Павло Власов — Петро Заломов розповідає: «В моєму мозку звучала «Пісня про Сокола»—найлюбиміша пісня з усіх, які я знав. Я хотів впасти з високого неба і розбитися, як сміливий Сокіл. Я розумів, я відчував щастя битви і тішився цим. Мені здавалось, що такі, як я, перемагають і ведуть до перемоги інших». (Зб. «Семья Заломовых», вид-во «Молодая гвардия», 1956, стор. 95).

Сам автор «Пісні про Сокола», як нам добре відомо, далеко не все і не зразу зрозумів у Жовтневій революції. І не тільки в 1917 р., в «Несвоевременных мыслях», закликав—«будьте людьми в ці дні загального озвіріння»,—але і через п'ять років, у 1922 р., в горезвісній брошурі «О русском крестьянстве» висловлював ряд помилкових тверджень.

Саме згодом, осмисливши і виживши свої власні «романтичні» помилки, які мали в період Жовтня цілком певне політичне значення, Горький переоцінив наново і деякі риси «революційного романтизму» таких своїх героїв, як Находка. Тим більше, що якраз із кола нижгородської соціал-демократії тих років дехто пізніше зовсім відійшов від партійної і революційної діяльності.

Таким чином, в особі Андрія Находки Горький створив справді типовий, життєвий, багатогранний характер, цілком вихоплений письменником з реальної історичної дійсності і настільки переконливо правдоподібний, що про його дальшу долю можна цілком обґрунтовано сперечатися—як про долю живої людини, яку ми зустріли...

В іншому своєму творі, що був написаний в епоху першої російської революції — п'єсі «Діти сонця» — Горький також з великим співчуттям вивів українця — це молодий ветеринарний лікар Борис Миколайович Чепурний.

Образ Чепурного протиставлений автором головному героєві — відірваному від життя, від народу вченому Павлу Протасову. Чепурний, незважаючи на свою зовнішню урівноваженість, незвичайно чуйна людина, чуйна — до чужого горя, до всього, що його оточує. І в цьому головному відмінна риса, що контрастує з глибокою байдужістю Протасова до всього зовнішнього світу, навіть до найближчих людей, не кажучи вже про народ.

В образі Чепурного, таким чином, Горький знову підкреслює характерні національні особливості: добре серце, схильність до гумору, влучну спостережливість, мрійність в поєднанні з тверезим розумінням реальної дійсності.

— Еге, вдома? Добридень! — з такими словами з'являється на сцені Чепурний в першій дії п'єси. Ліза Протасова, яку Чепурний любить щиро і глибоко, запитує — звідки він.

— А з практики, — жартівливо відповідає Чепурний. — Собачці дружини управляючого казенною палатою покоївка хвостик дверима придавила, — то я той собачий хвіст лікував, і дали мені за це три карбованці, — ось вони! Хотів купити вам цукерок, та подумав: мабуть, незручно частувати вас на собачі гроші, і — не купив.

Через хвилину він віддає ці «собачі гроші» п'яниці — слюсарю Єгору...

Так крізь жартівливу форму ясно видно глибоко людяне обличчя самого Чепурного: він зневажає тих людей, які більш за все піклуються про собачий хвіст, і вважає обтяжливою необхідністю виконувати їхні вимоги. Він продовжує жартувати на цю ж тему і в короткому діалозі зі старою нянькою Протасових — Антонівною:

«Чепурний. Як живете, Антонівно?

Антонівна. ...Нічого ...не нарікаю...

Чепурний. Добре! Здоровенькі?

Антонівна. Хвалити бога.

Чепурний. Шкода. А то я полікував би.

Антонівна. Ви краще вже собачок... Я не собачка...

Чепурний. А мені хорошу людину полікувати хочеться».

Дві психології, два ставлення до людей яскраво виступають в епізоді із слюсарем Єгором, який б'є свою дружину і з яким Протасова попросили поговорити, усвідомити його.

Протасов мнеться, звертаючись до Єгора:

— Єгоре, ви... сядьте, будь ласка! Ось... Може, ти сама скажеш, Лізо?.. Бачите, Єгоре... мені треба вам сказати... тобто це нянька просила... річ у тім, що ви... начебто б'єте вашу дружину? Ви пробачте, Єгоре...

Ця безглузда розмова закінчується тим, що Єгор, схопивши троячку, йде, пообіцявши на прощання: «А бити я її буду... буду я її бити!»

Протасов з досадою вигукує: «Послухайте, Єгоре!.. пішов! І, здається, образився... Як зле вийшло...»

Тільки Чепурний дає всій сцені вбивчо іронічну оцінку:

«Дуже переконливо говорив колега!.. Я би, знаєте, того Єгора за чуба та палицею!»

Так драматург внутрішньо розкриває справжній смисл слів Протасова і Чепурного: перший немовби ввічливою і гуманною поведінкою прикриває повну байдужість до людей; другий, звертаючись немовби до такого аргументу, як палка, насправді хворобливо переживає народне горе, вболіває і за темряву Єгора, і за його нещасну, покірну дружину...

Звичайно, Меланія помиляється, коли говорить про свого брата: «Адже Борис нікого не любить... йому не поталанило в житті, і він на всіх сердиться за це...» Чепурний з сестрою — сироти, вирости в різних сім'ях («він виховувався в Полтаві у тітки, я — в Ярославлі у дядька», — розповідає Меланія).

Меланія, вдова багатого м'ясоторговця, дійсно, мало схожа на брата: і все-таки — її прихилистість, її беззавітна любов до Павла Протасова — зближує її характером з Чепурним, який також самовіддано і вірно любить Лізу Протасову, сестру Павла Федоровича.

Ліза краще розуміє Чепурного; між ними відбувається визначна розмова:

«Ліза. ...Борисе Миколайовичу! Ви такий правдивий, простий і сильний... Навіщо ви напускаєте на себе цю грубість, цю тяжку, неприємну насмішкуватість?..

Чепурний. Добрим я пробував бути. Взяв якось хлопчиська з вулиці, виховати думав, а він украв у мене годинника та й утік! А то дівцю взяв, теж, знаєте, з вулиці... молода ця дівця була... думав — поживемо, а там і повинчаємось... То вона напилась одного разу п'яна та у фізіономію мені...»

Коли Чепурний освідчується Лізі в коханні, а вона категорично відмовляє йому, він каже: «Я — хохол, а вони уперті». Не проста упертість, а сила волі — ось що притаманне Чепурному, та йому ніде її застосувати.

Чепурний все краще розуміє: «Декому з людей важче жити, ніж тій конячці, яку я лікую, та й гірше, ніж собачці...» Але він не бачить виходу, не знає, як допомогти людям, вважає, що врятувати нікого не можна. Він розповідає Лізі:

«— Хочеться мені щось зробити... таке, знаєте, героїське... А що? Не можу догадатися... І все ввижається мені: іде рікою крига, а на крижині порося сидить, таке маленьке, руде порося, і верещить, верещить! І от я кидаюся до нього, провалююся у воду... і — рятую порося! А воно — нікому не потрібне! І — така досада! — доводиться мені самому те врятоване порося з хрином з'їсти...»

Навіть Ліза не зразу може збагнути алегоричну притчу Чепурного: «Це — смішно», — говорить вона і сміється. Чепурний відповідає: «Навіть до сліз...»

Сильна, пряма, смілива натура, Чепурний гине — він кінчає життя самогубством, не маючи можливості нікому в житті допомогти — навіть коханій дівчині, яка теж його кохає, але через свої хворі нерви не наважується поєднати з ним свою долю. Ліза, яка збожеволіла після загибелі Чепурного, присвячує йому вірші:

Під ясним пекучим небокраєм
Підем по піску в далеку даль
І в пустелі мертвій заховаєм —
Мрії свої — він, а я — печаль...

Не випадково і тут згадуються «мрії» Чепурного, його порив до світла. І якщо до всіх інших персонажів заголовок п'єси «Діти сонця» стосується іронічно, то один тільки Борис Чепурний являє собою якимось справжнє стремління до кращого і глибоку невдоволеність існуючим. Шляхів до світла — він не знає, в цьому його відмінність від героїв «Матері» і в цьому ж — причина трагічної загибелі.

В роки між двома революціями, створюючи свій окуровський цикл, знову — в збірнику «По Русі» — повертаючись до життєвого, людського матеріалу, почерпнутого під час мандрювань 80—90-х рр., Горький неодноразово змальовував у своїх творах Україну, різних представників українського народу.

Як відомо, з окуровської трилогії письменник повністю закінчив тільки два твори—«Городок Окуров» і «Життя Матвія Кожемякіна»; третя повість — «Велика любов» — збереглася в архіві Горького у вигляді незакінченого рукопису, вперше опублікованого в 30-томному Зібранні творів. Уривок з цього рукопису раніше був надрукований у більшовицькій газеті «Правда», у новорічному номері за 1913 рік.

В публікації «Правды» була вказівка, що цей уривок — передрук з літературного українського збірника Полтавського товариства по боротьбі з туберкульозом: «Біла квітка», видання Всеросійської ліги по боротьбі з туберкульозом, Полтава, 1912; збірник вийшов у світ не пізніше червня 1912 р. (Див. «Летопись...», том 2, стор. 280) і був приурочений до «Дня білої квітки» — дня боротьби з туберкульозом.

Збірник «Біла квітка» переслідував благодійну мету, гонорару авторам не платили. (Див. невиданий лист Горького від 29 квітня 1912 р. правлінню Полтавського товариства по боротьбі з туберкульозом і лист-відповідь правління товариства — Горькому від 12 червня того ж року). Для передруку в «Правде» Горький сам вислав уривок О. М. Тихонову, попередивши, що він уже опублікований в благодійному збірнику «Біла квітка» (невиданий лист Горького до О. М. Тихонова від 19 грудня 1912 р. Див. «Летопись...», том I, стор. 320).

Проте робота над третьою повістю з трилогії про Окуров почалась задовго до цього: задум «Великої любові» згадується в листах Горького навіть раніше, ніж були закінчені «Городок Окуров» (1910 р.) і «Життя Матвія Кожемякіна» (1911 р.). При цьому Горький надавав цій, заключній, частині своєї трилогії особливе значення, бо мав намір саме тут широко розгорнути образи позитивні і тим самим завершити весь цикл про похмуру «окуровщину» — бадьорим, оптимістичним твором.

Перші згадки про повість «Велика любов» знаходимо в листах Горького, які відносяться до 1909—1910 рр.: письменник говорить про свій задум — написати твір про хорошу російську дівчину, яка носить в собі «велику любов»:

Центральним образом повісті, писав Горький, будуть мати і дочка, а центральною ідеєю — необхідність виховувати у дітей «велику любов»: це любов до батьківщини, любов до своєї нації і до всього людства. Такій любові притаманні — і віра в силу людського розуму, і щирий подив перед красою людської душі.

В невіданому листі до О. В. Амфітеатрова в грудні 1909 р. Горький, вважаючи, що повість «Городок Окуров» йому не вдалась, розповідає про роботу над повістю «Велика любов» і говорить, що йому будуть потрібні для неї тисячі слів ніжних і простих і тисячі — смішних і гнівних...

Можна не сумніватися в тому, що відомий нам тепер уривок з повісті «Велика любов» — далеко не вичерпує всього, написаного Горьким: слід гадати, що рукописи були ним знищені (або загублені при переїздах).

В небагатьох начерках, що збереглися (крім рукопису, опублікованого в 30-томному Зібранні творів), знаходимо цікаві загальні ідеї цієї ненаписаної повісті «Дівчина говорить людині, яка здається їй достойною її уваги:

— Мені хотілося б сказати вам якісь нові, великі слова про батьківщину, про те, як треба її любити, як потрібна їй наша любов...»

В липні — серпні 1912 р., працюючи над повістю «Велика любов», Горький повідомляв І. О. Буніна — «ось тепер пишу і — здається — щось вдале», збираючись йому присвятити свій новий твір.

Бунін, з притаманною йому чутливістю, одразу вгадав, що Горький в даному випадку говорить про якесь дуже важливе своє творіння, і особливо оцінив намір автора присвятити йому саме цей твір: «Нічого й говорити, як я радий був Вашому наміру присвятити мені оповідання, — відповідав Бунін Горькому 12 серпня 1912 р., — спасибі, дорогий, від усієї душі!» І далі цікавився: «Куди віддасте своє оповідання?» («Горьковские чтения 1958—1959», стор. 65).

В наступному листі, біля 18 серпня 1912 р., Горький

пояснював: «Присвячу я Вам не оповідання, а повість «Велика любов», яку зараз пишу, а де буду друкувати—ще не знаю». А ще через кілька днів (біля 22 серпня) відповідав і на друге запитання Буніна: «Не відповів Вам на запитання — куди віддам «Велику любов»? Як-що ця річ виявиться цікавою і невеликою — запропоную її передбаченим В. В. [Вересаєвим]—збірникам». («Горьковские чтения 1958—1959», стор. 68).

Присвячення І. О. Буніну повісті не було здійснене, бо не була здійснена і сама повість; єдиний її уривок, опублікований у збірнику «Біла квітка» і передрукований в газеті «Правда», з'явився без присвяти.

Не випадково Горький українському благодійному збірнику дав саме цей уривок з своєї незакінченої повісті: тут головною дійовою особою є українець, солдат Нифонт Капендюхін.

Слід зазначити, що задуманий Горьким образ дівчини, який втілює ідею «великої любові», в рукопису, що зберігся, тільки-но починає формуватися: весь початок рукопису, вперше опублікованого в Зібранні творів, присвячений, в основному, характеристиці скарбника Матушкіна, батька майбутньої героїні повісті Люби, ім'я якої—Любов—відбиває і весь задум повісті. Матушкін—типовий окуровець, його ставлення до Люби визначене автором в першій же фразі повісті:

«Скарбник Матушкін не любив своєї дочки...»

Уривок, що складає першу публікацію, змальовує раннє дитинство Люби і перший епізод, який формує душу дитини і немовби здійснює в ній перший посів зерен «великої любові»,—це якраз епізод, що змальовує прогулянку в Черемухінський бір.

В прогулянці беруть участь: Варвара Дмитрівна Матушкіна з дочкою Любою, нянька окуровського купця Хряпова—Мар'я з його п'ятилітнім онуком Ванюшкою і денщик воїнського начальника Будоговського—«чорновусий Нифонт Капендюхін, чоловік невеселий», який возить в колясці безногу і німу дочку свого хазяїна Лідочку.

П'ятилітній Ванюшка зразу ж протиставляється мрійливій Любі своїм тверезим і грубим «окуровським» розумінням речей. Люба марно намагається спрямувати малого на інший ракурс у його ставленні до явищ; вона, «простягаючи руку вперед, таємничо навчає товариша:

— Ти дивись не вниз, а прямо — так...»

Нічого «таємничого» в оточуючій природі маленький окуровець не бачить. Для Люби—світ повний чудес: «Якщо лягти грудьми на землю й дивитися у зелені сіті трав — перед очима постане безліч чудесних речей,—розгорнеться перед ними забавне життя маленьких розумних істот».

Цих маленьких істот Люба наділяє казковими властивостями: «Важко похитуючись на розчепіrenих лапках, іде круглий чорний букан, чіпляється боками за стебла, золотисті і сріблясті коло коріння, кружляє, плутається, ворушить вусиками.

— Це — чаклун,— шепоче Люба.

Ванюшка, подумавши, каже:

— Купець. А ні — піп!

— Чому?

— Товстий же... Це — купець. Він п'яний,— бачиш?»

Для Ванюшки одна комаха — «тесляр», інша — «мировий суддя», хлопчик вже «по-дорослому» лається — «чортова дурепа!», «шкуродерка!», а коли його зупинять, резонно заперечує:

«— Дідусь же лається...»

Діти граються:

«— Я буду ластівка! — крикнула Люба, зриваючись бігти.

— А я — ворон! — об'явив Ванюшка...»

Але в центрі всього епізоду — Нифонт Капендюхін. Це — романтик, мрійлива, добра і чутлива натура; він співає народні українські пісні, «тихенько, співуче виводячи м'яким голосом щирі слова». Вся його особа протистоїть «окуровщині» і немовби зливається, духовно гармонує з чудесним світом оточуючої поетичної природи.

«Солдат, зітхаючи, розказував про свою батьківщину і стиха задумливо наспівував рідних пісень».

Нифонт і Марія — проста російська жінка з широким, добрим обличчям — кохають одне одного. Вона глибоко, по-народному розуміє душу і настрої солдата:

«— Який славний! Так хороше смішною мовою говорить — ненько¹ моя! — а я за нього на три роки молодша! «Спасибі, каже, за ласку вашу»,— тобто він мені.

¹ Горький дуже любив це слово, і всі його герої-українці неодмінно його вживають.

І все на ви, їй-богу!.. Не можу навіть сказати, як жалію його: говорить він про степи, про волів отих — а я реву! Один, сторона чужа, говірка навіть інша... Думаю — господи...»

З свого боку Нифонт також всім серцем тягнеться до Марії; він пояснює Варварі Дмитрівні:

«— Тут, пані Варваро, діло боже; вона, моя Марія, така гарна людина і стала як сестра рідна мені! І говоримо вкупі, і мовчимо вкупі. Ту божу мені ласку, той подарунок її я ж приймаю чесним серцем,— ви не турбуйтеся, пані, і ви, ненько! Ми — одружимося,— мені ще рік сім місяців і одинадцять днів служити, а потім я вже вільний».

В цій глибокій симпатії і взаєморозумінні двох людей, корінних представників трудового народу — українця і російської жінки — для Горького закладений дуже значний смисл, який визначає деякі загальні начала «великої любові».

І недарма стосунки Нифонта з Марією — цільні і здорові — протиставляються в повісті стосункам подружжя Матушкіних; образ Нифонта задуманий як контраст не тільки «окуровщині», але до деякої міри — і інтелігентській роздвоєності, невдоволеності матері Люби. Ось чому Горький говорить:

«Варвара Дмитрівна дивилась на них, весело усміхаючись; їй хотілось сказати їм якісь хороші, на все життя пам'ятні слова, сказати від щирого серця, але в ньому тихенько бився маленький смуток, і було в ньому трошки заздрості на чуже щастя».

Поетичну атмосферу всього епізоду складають українські пісні, які співає Нифонт:

— Варваро Митрівно,— говорить Марія, «ніяково усміхаючись»,— ану скажіть йому, щоб він ще заспівав якої-небудь... Дуже ж хороші пісні у них, такі жалісні, так серце і проймають...

І Нифонт з охотою співає, «не дожидаючи, поки скарбничиха попросить його». Він «трохи зводить густі брови, обличчя його стає здивованим, і він стиха наче шовковою ниткою вишиває в м'якому повітрі гарну пісню», при цьому «Капендюхін невідривно дивиться в шиroke, добре обличчя Марії», яке немовби надихає його.

Горький наводить кілька рядків з двох українських пісень; одна — це добре відома пісня «Ой горе тій

чайці»; в горьківській повісті Нифонт Капендюхін співає її так:

Ой біда, біда
Чайці небозі,
Що вивела діток
При битій дорозі...

Там чумаки йшли,
Чаенят знайшли,
Чаечку зігнали,
Чаенят забрали...

Найновіші збірники українського фольклору дають цю пісню з незначними відхиленнями від горьківського тексту (і розбивкою на довгі рядки):

Ой горе тій чайці, чаечці небозі,
Що вивела чаеняток при битій дорозі.

О. Линьова, яка збирала фольклор на Полтавщині через кілька років після перебування Горького на Україні, записала цю пісню в трохи іншому варіанті:

Ой горе тій чайці,
Ой горе небозі,
Що вивела діток
При битій дорозі.
Чумаки їхали,
Чаечку спужали,
Вони чаечку спужали,
Чаенят забрали.

(Див. Т. Ливанова—«Музыка в произведениях Горького. Опыт исследования», М., 1957, стор. 303).

Як видно, текст Горького ближче до тексту, прийнятого в найновіших збірниках, ніж до записів того часу. Важко пояснити причину цього; мабуть — Горький користувався не власними нотатками, а друкованими джерелами,— добре відомо, що у власній бібліотеці Горького (на Капрі, де письменник працював над повістю «Велика любов») була велика кількість праць з фольклору і збірників народної творчості.

У всякому разі, мало ймовірне твердження окремих дослідників, ніби Горький тексти народних пісень наводив «по пам'яті» (Див., наприклад, Н. Ф. Матвейчук — «Творчество Горького и фольклор», Київ, 1959, стор. 133).

Продовження пісні «Ой горе тій чайці» розповідає про сумну долю діток чайки, виведених біля самої дороги і схоплених чумаками, які потім зварили з нещасних пташенят кашу...

А чаечка в'ється, об дорогу б'ється,
К сирій землі припадає, чумаків благає:
«Ой ви, чумаченьки, ви ще молоденькі!
Верніть моїх чаєняток, вони ще маленькі!...»

(Зб. «Народна лірика», Київ, 1956, стор. 75).

Капендюхін співає пісню «жалібно й тихо», «потираючи ліве око», Марія, «схиливши голову, сякається», а Люба тихенько запитує у матері:

«— Чого вони плачуть?

— Їм жаль чайки...»

Сюжет пісні і ставлення до цього сюжету і слухачів і виконавця, як бачимо, не байдужі в даному випадку авторові: у вихованні в малолітньої героїні повісті її «великої любові» до миру, до людей, доля чайки і її пташенят набуває значної ваги.

З іншої пісні, яку співає Капендюхін, Горький наводить одну строфу:

Не дай боже смерті
В чужині умерти!
Там ніхто не посумує
О твоєї смерті...

Дослідники, які спеціально вивчали фольклорні мотиви в творчості Горького (М. Матвійчук, Ф. Поліщук та ін.), не вказують фольклорного першоджерела цієї строфи; але таке першоджерело — існує. Це пісня «Ой сів козак обід їсти...», записана в Ростовській області ще в 30-х рр. XIX ст. і вміщена в рукописному збірнику Мартинова. Вперше її опубліковано в 1961 р.: «Історичні пісні», Вид-во АН УРСР, стор. 97; тут є така строфа:

Не дай, боже, козаченьку
на чужині вмерти,
Нема кому пожаліти,
поховать по смерті...

Ця коротка пісня закінчується в записі Мартинова так:

Буде ворон прилітати,
в очі заглядати,
Буде тіло об'їдати,
кості розкидати.

Пісня про смерть на чужині виконує в повісті більш обмежену функцію, ніж пісня про чайку: вона передає настрої Нифонта, який сумує за своєю рідною Україною.

Проте Горький тему смутку за батьківщиною повертає під гострим соціальним кутом: ні автор повісті, ні його герой ніскільки не ідеалізують далеку Україну; для Нифонта Капендюхіна—його батьківщина постає в пам'яті не як ідилічний хутір у «вишневих садках», а як поле нещадної класової боротьби, соціальної несправедливості.

«— У діда мого було до двадцяти пар волів,— гуде солдат, похитуючи головою,— чумакував він, і батько мій, і обидва дядьки теж; батько, як був ще маленький, ходив по рибу аж до моря, в самий Крим, сулу возили, чабак і тараню. Сто три роки було дідові, як помер. Егеж. А перед волею — розорив його поміщик, геть чисто розорив...»

«Перед волею» — це значить задовго до народження самого Нифонта, який, отже, належав до найбільшого селянства України, «чисто розореного» поміщиками ще в середині XIX ст.

Таким чином, тема «великої любові» — любові до батьківщини, до народу, — нерозривно переплітається з темою соціальної справедливості і несправедливості, гноблення і «розорення».

Прогулянка закінчилась. Маленька Люба, «наповнена п'яними пахощами лісу», повна «добрих вражень дня», повертається з матір'ю додому. І ввечері, вже лежачи у себе в ліжку, запитує у матері:

«— Мам, ти бідна?

— Бідна.

— І я бідна?

— І ти.

— Це добре, коли бідні?

— Спи, серденько...»

Дитина ще не одержує відповіді — чи «добре», «коли бідні?» — але питання вже стоїть у неї в душі...

Капендюхін ще раз з'являється в рукопису «Великої

любіві», що зберігся; Люба, тяжко переживаючи сімейну трагедію матері, звертається до неї з авторитетним посиленням на слова того ж Нифонта: це саме Нифонт «казав, що татові треба тебе любити, як він Машу любить, і сказав, що тато злий дурень...»

Вустами дитини Горький висловлює здорову народну оцінку окуровщині — «злий дурень»... В цьому — смисл протиставлення двох світів, накреслений письменником в заключній ланці окуровської трилогії.

Так образ українця Нифонта Капендюхіна поставлений Горьким біля джерел «великої любові» — на противагу «окуровському» началу, яке з дитячих років калічить психіку людей. Цей образ, перейнятий великою людяністю і високою поезією, має в повісті цілком певне філософське і соціальне значення.

* * *

Створюючи напередодні і в період першої світової війни свій чудовий цикл «По Русі», Горький, як вже говорилося вище, нерідко повертався до вражень своєї молодості, в тому числі — до перебування в 90-х рр. на Україні.

Так немовби листком з блокнота 1891 р. є оповідання «На Чангулі» (1915). Дія його відбувається на Україні, в південній Бессарабії — там же, де відбувалися зустрічі молодого Горького із старою Ізергіль і з Макаром Чудрою.

«Цю землю — безплідну, висохлу, як стара діва, — прості люди звать «Дике поле», вчені—«Мала Тартарія». Похмура земля...»

Але і на цій похмурій землі живуть найцікавіші люди. Вони мріють про краще життя, складають пісні про справжнє кохання. Навіть дівчина, яка схилнулася з розуму від тяжкої особистої драми — звірячого вбивства її жениха, — співає надзвичайно зворушливу пісню про нездійснене щастя:

Більш несила ждати того, що настане...
Боже, як духмяно дихає трава!
О, скоріш би захід півня ночі вкрила!
Боже мій, лукаві — у мене слова...
Буду я щаслива, — квіти я посію,
Іх посію безліч, всюди, досочу!

Дівчина із сім'ї валахів співає валаську пісню. Робітник на млині — українець, але він глибоко співчуває співацці: «Він, очевидно, захоплюється: вийняв люльку з рота, витяг шию і напружено кліпав, вслухаючись...»

Зустріч оповідача з наймитом Антоном описана таким чином:

«Наймит, позіхнувши, запитав:

— Їсти хочеш?

І крикнув у двір:

— Ганно, дай хліба, молока...

...— Жінка? — запитав я.

— А як же?

Наймит, не кваплячись, вийняв з кишені люльку, кісет, опустився на лавку біля ганку.

— Сідай. Здалеку?

— З Росії. А ви — росіянин?

— Ні, я чернігівський...

— Давно тут?

— П'яте літо».

Кількома рисочками переданий весь характер Антона: при всій повільності, він чутливий, гостинний; не любить пустослів'я — «а як же?» — лаконічно відповідає на запитання прохожого — чи дружина Антону — Ганна.

Антон з неохотою погоджується перекладати прохожому текст валаської пісні, яку співає хвора дівчина; та справа, мабуть, не стільки в тій природженій флегмі, яка притаманна наймитові млина, скільки в тому, що йому не хочеться сухим прозаїчним переказом порушувати поетичну чарівність пісні...

«Треба було довго просити його, щоб він переклав слова пісні, він згодився на це тільки тоді, коли я обіцяв подарувати йому сорочку».

А юнакові-оповідачу таке дороге це слово живої і хвилюючої народної поезії, що він, не моргнувши оком, віддає свою єдину сорочку за переклад пісні...

Горький з скрупульозно-науковою точністю описує будову кобзи — народного музичного інструмента: «Над його верхньою декою, на місці голосника, здіймався дерев'яний круг, до половини заглиблений у кузов, над кругом було натягнуто шість тонких струн, а дві басові торкались його боків. В боку овального кузова стирчала ручка, над чорним грифом, на смужці над ним містились лади; крутячи одною рукою ручку, жінка притискала

лади пальцями другої, і струни, торкаючись круга, що обертався, видавали звук кларнета, гугнявий, неясковий».

Описаний тут інструмент — це удосконалена в наш час давня народна «ліра» (яка мала не вісім, а всього — три струни). Ліра з обертовим колесом, що виконувало функцію смичка, в середні віки (з X ст.) була розповсюджена скрізь в Європі, в Росії найбільше поширення мала в Білорусії і на Україні. Цей інструмент і нині входить до складу державного оркестру народних інструментів Білорусії.

В оповіданні «Покійник» (1912 р.) з цього циклу Горький згадує свої переходи по середній частині України: «За мостом притулилися до полого узгір'я сім білих хат, під узгір'ям — левада, високі осоки кидають на село довгі пухнасті тіні, спутаний кінь ходить між сіро-срібних стовбурів, змахуючи хвостом; густо віє димом, дьогтем, намоченими коноплями, сокочуть кури, і втомлено плаче дитина — зараз вона засне. Коли б не ці звуки, можна думати, що все в балці нашвидку, але вмілою рукою написано ласкавими фарбами — вони вже зблякли на сонці.

У півколі хат — криниця, поряд з нею — червона капличка, вузька і висока, вона — ніби одноокий сторож».

В цей характерний пейзаж майстерно вписаний неквапливий діалог «перехожого» з місцевим жителем: «З-під мосту устріч мені — наче брила землі ожила — піднявся дужий, давно нечесаний, неголений чоловік у широких синіх штанах, в розстебнутій полотняній сорочці, сірій від бруду».

«— Робота? — цідив він крізь вуси.— Ні, роботи нема...

— Юхиме! — надривно кричав невидимий голос; чоловік хитнув головою і схвально сказав:

— От глотка!

Потім став ворушити пальцями чорної порепаної ноги, довго розглядав обламані нігті і нарешті спитав:

— Мабуть, ви — письменний?

— А що?

— То, коли письменний, може, читали б книгу по небіжчику?»

Оповідач відзначає, що сам чоловік зробив перехожого

му цю несподівану пропозицію з видимим задоволенням — «веселі зморшки пройшли по його плюшевому обличчі». Перехожий погодився, і вони вирушили на хутір.

«Пішли назустріч надсадному крикові.

— Юхи-име... а бо-одай...

...— Тю!

Вискочила звідкись збоку молода голонога жінка і, гнівно сплеснувши руками, закричала:

— Юхиме, та я ж тебе кличу, кличу...

— Хіба ж я не чую...

— Де ж ти був?

Мій супутник мовчки показав їй дулю і ввів мене у двір хати...»

Старуха-хазяйка в першу чергу частує перехожого:

«— Сідайте, я зготую вам вечеряти...»

А Юхим вносить ноту філософських роздумів в атмосферу хати, звідки ще не винесли покійника:

«— Усі помремо, ньько,— впевнено говорить Юхим, постукуючи люлькою об стіну».

Інша старуха, гостя, згадує, як у них був у свій час друг Андрій — «на дідівщині, на Дінці»,— і в той час, коли чоловікові її було не під силу зносити насильства і несправедливості, він виручав його мудрими порадами: «Прийшов до нас Андрій і говорить: «Не опускати б тобі, Якове, рук, земля — велика і всюди дана людині. Коли тут люди злі — це вони від дурості і тісноти, і ти їх за те не суди, живи просто: вони — своє, а ти — своє! Тихо живи, а не уступай нікому нічого і тоді подолаєш усіх».

Народна мудрість висловлюється також і вустами Юхима, який заявляє: «Так і говориться: хороше слово — Христове, а погане — попове...»

Після нічної зустрічі з нещасним п'яницею дяком Демидом «перехожий» збирається ранком в дорогу: він відмовляється від грошової винагороди і говорить старій:

«— Мені не треба грошей, хазяйко, дайте хліба, коли є...

— Не треба — грошей? — перепитує вона недовірливо.

— А нащо вони мені?

— Ну, як хочете,— погоджується бабуся, подумавши.— Як хочете... Тоді — спасибі вам!»

«Не опускає рук...», «Земля велика і всюди дана людині...», «Люди злі — від дурості і тісноти...», «Не уступай нікому...» Все це улюблені життєві істини народу і — Горького. Недарма, йдучи з хутора, оповідач «перехожий» повторює формулу тієї ж народної мудрості:

«...Будемо жити просто: вони — своє, а ми — своє!..»

Ось ця уперта, наполеглива впевненість у своїй силі і в своєму праві («...з почуттям власної гідності», — писав про українців Горький Чехову в червні 1900 р.), ця нестримна воля до життя постійно притягала симпатії Горького до трудового народу України.

* * *

В роки першої світової війни, звертаючись спогадами до мандрівних днів своєї юності, Горький кілька разів змалював свою коротку, але пам'ятну діяльність на сцені нижегородського театру: «В театре и цирке» (газ. «Русское слово», 1914, 25 грудня), «Театральное» (газ. «Киевская мысль», 1915, 25 грудня) ¹.

Сценічна «діяльність» Горького відбувалася в літні місяці 1883 р. Трактирний співак Клещов рекомендував юнакові вступити на сцену: «І ось — я статист у великому театрі, на ярмарку, одержую двадцять копійок за вечір і вчуся бути індійцем і чортом у п'єсі «Христофор Колумб».

Актором Горький не зробився. Режисер називав його «окаянним сухарем», «безсовісною фігурою» і навіть — «диваном з пружинами», за сценою панували вульгарна нудьга і груба заздрість. Режисер кричав на статистів:

«— Які ви чорти? Ведмеді ви, а не чорти!»

Із-за куліс висунулась товста дама і запитала його басом:

— А ти як знаєш, на кого схожі чорти?»

В спогадах Горького про Нижегородський театр з'являється кілька постатей артисток: крім товстої дами з басом, — «звичайна російська жінка», «маленька, вся в чорному, ніби монахиня»; потім — «красива чорноброва

¹ Частина тексту цих двох ескізів співпадає дослівно; цікаво, що обидва — надруковані в «різдвяних» номерах газет.

жінка», яка весь час «сердито кричить», потім — «висока красива дама»; ще одна — виконавиця ролі Есмеральди — «маленька, струнка жінка, синьоока, мовчазна», — в неї юнак закохався; «ходить вона обережно, ніби кішка», а одного разу «в темному кутку за сценою, притиснувшись до стіни, закривши обличчя руками, вона тихенько плакала».

Прізвищ цих актрис Горький не називає.

Ось перед нами поживкля афіша: 15 серпня 1883 р. спектакль в нижегородському «Большом каменном ярмарочном театре». Йде в перекладі з французької п'єси Лістене і Барре — «Христофор Колумб, или Открытие Америки» драма в 5 действиях, с прологом, в прозе и стихах, с хорами и танцами, с новой обстановкой, новой декорацией «Корабль в океане», писанной г. Паулино...»

В довгому списку учасників вистави позначена і пані Піунова. Катерині Борисівні Піуновій (за чоловіком — Шмідтгоф) в цей час було не більше сорока двох років, і вона як актриса ще користувалась значною популярністю, виступаючи в головних ролях більшості п'єс. Про неї збереглися позитивні відгуки О. М. Островського і І. Ф. Горбунова, І. В. Самаріна і В. І. Живокіні, М. С. Щепкіна і О. П. Ленського¹.

Чи міг знати Альоша Пешков у 1883 р., що рівно за чверть віку перед тим юна Катерина Піунова, яка виступала в тому ж нижегородському «Большом каменном театре», зачарувала великого українського поета Т. Г. Шевченка?

Цей ранній роман провінціальної актриси мав для неї деякі сугубо професійні наслідки: Шевченко познайомив Піунову з Щепкіним, і вона з ним виступала в кількох спектаклях; Шевченко виступив у лютому 1858 р. в нижегородській газеті з рецензією «Бенефис г-жи Пиуновой» (передрукованою тоді ж «Московскими ведомостями») і сам займався літературним і артистичним вихованням дівчини, розучуючи з нею російських і західних класиків.

В 1889 р., в зв'язку з 30-річчям сценічної діяльності актриси (насправді до цього часу, за її власними словами,

¹ Між іншим, останній, разом з тим, відзначає (в своїх спогадах «Пережитое») «її досить вульгарний тембр голосу» (див. журн. «Русская мысль», 1909, № 4, стор. 11); цілком можливо, що товста дама з басом — у Горького — це і є К. Б. Піунова-Шмідтгоф.

вона виступала на сцені вже більше сорока років — з самого дитинства...) в Казані була видана брошура з її спогадами¹, і в них досить велике місце займало знайомство з Шевченком і його сватання до 17-річної Катеньки Піунової.

Отже, цей важливий етап життя актриси був, мабуть, широко відомий громадськості². А Горький — і в незавидній ролі «статиста» — підтримував зі всім акторським колективом театру дружні стосунки, часто зустрічався поза сценою, міг, звичайно, чути і розповіді про славетного жениха Піунової — якщо не прямо від неї, то від її товаришів по театру.

* * *

Кількісно нечисленні у Горького образи українців, відгуки української народної творчості — в післяжовтневий період. Але значення їх — величезне, бо відбиває нове, так би мовити, *радянське* ставлення письменника до України, хоча б і до України дореволюційної.

Продовжуючи після революції роботу над своєю автобіографічною епопеєю («Дитинство», «В людях», «Мої університети»), Горький створює також ряд цінних і художньо цілком завершених автобіографічних оповідань. (Задумана Горьким четверта частина епопеї, в яку могли увійти якимось чином ці оповідання, не була здійснена). В них відбилися переважно враження від життя Горького в Поволжі в 80—90 рр.; є тут і оповідання, які мають різні епізоди із служби майбутнього письменника на різних станціях Грязе-Царицинської залізниці (Волзька, Борисоглебськ, Добринка, Крутая).

¹ Н. Ф. Юшков. К истории русской сцены, Екатерина Борисовна Пиунова-Шмидтгоф в своих и чужих воспоминаниях, Казань, 1889.

² Нагадуємо, що «Дневник Т. Гр. Шевченко», в тому числі і детальні записи, які відносяться до перебування в Нижньому, був опублікований в журналі «Основа» ще в 1861—62 рр.; при цьому прізвище Піунової навіть не було тут зашифроване: «Сегодня же познакомил я в семействе Брылкина милейшую Катерину Борисовну Пиунову (актрису)». (Див. журн. «Основа», 1862, № 4, стор. 43). Не може бути сумніву в тому, що нижегородська театральна громадськість була добре знайома з цією публікацією «Дневника» Шевченка, в якому нижегородському театру відведено чимале місце.

В оповіданнях цього періоду зовсім не зустрічаємо відображення України. Тільки в листі до краєзнавців Волгограда, написаному на їх запит про перебування молодого Пешкова на станції Крутая (нині — Воропоново), Горький, між іншим, змалював одного свого знайомого залізничника-українця.

Лист краєзнавцям Волгограда, спочатку опублікований під заголовком «Из прошлого» в газеті «Беднота» весною 1928 р., перед першим приїздом Горького в СРСР, зображує події січня — квітня 1889 р.

Горький згадує свою роботу на станції Борисоглебськ, де він завідував лагодженням брезентів і мішків, керуючи веселими донськими козачками, які чудово співали пісень. «Добре пам'ятаю,— пише Горький,— Серафиму Бодягіну, моторну жовнірку, вона володіла голосом рідкісної густоти,— італійці називають такі голоси «бассо профондо» — глибокий бас,— володіла ним блискуче, і любимою піснею її була така:

Поехал казак на чужбину далече,
На борзом своем вороном он коне.

Ці слова Серафима співала задумливим говорком,— «речитативом», а хор, голосів двадцять, підхоплював:

Свою он краину навеки покинул,
Ему не вернуться в отеческий дом».

Під час роботи, у відкритому, пройнятому холодним вітром пакгаузі, козачки «співали урочисто і печально»,— Горький наводить і наступний куплет пісні:

Напрасно казачка его молодая
И утро и вечер до полночи ждет,
Все ждет, поджидает: с далекого края
Когда ее милый казак прилетит.

Пісня, яку співають донські козачки у Горького, належить перу відомого українського поета Євгена Гребінки, що написав російською мовою ще кілька віршів, які стали популярними в народі піснями: «Очи черные, очи страстные», «Молода еще девица я была», «Почталъон» та ін.

Авторський текст пісні «Казак на чужбине (украинская мелодия)» трохи відрізняється від наведеного Горьким:

Поехал далеко казак на чужбину
На добром коне вороном.
Свою он Україну навеки покинул —
Ему не вернуться в отеческий дом!

Напрасно казачка его молодая
И утро и вечер на север глядит,
Все ждет да пождет, из полночного края
К ней милый когда прилетит.

Ця пісня широко побутує в народному середовищі. А. А. Догадін в своїй праці «Былины и песни астраханских казаков» (Астрахань, 1911, вип. I, стор. 107) наводить її в народному варіанті, не тотожньому, однак, з горьківським:

Поехал казак на чужбину далеко,
Далеко на добром коне вороном,
Свою он навеки покинул краину,
Ему не вернуться в отеческий дом.
Напрасно казачка его молодая
И утро и вечер на север глядит,
Все ждет-поджидает, с полночного края
Когда же к ней милый казак прилетит.

Другий куплет в цьому записі ближчий до авторського тексту, ніж варіант Горького. Але і в тому і в іншому варіанті «Україна» замінена «краиной», тобто «країною» взагалі.

М. О. Шолохов в «Тихому Доні» неодноразово згадує цю пісню, як найлюбимішу пісню козаків. В 1914 р., напередодні першої світової війни, відбуваючи дійсну військову службу на далекій Віленщині, донські козаки співають на відпочинку рідних пісень:

«А вечерами в опаловой июньской темени в поле у огня:

Поехал казак на чужбину далеку
На добром своем коне вороном,
Свою он краину навеки покинул...»¹

Далі текст М. Шолохова дає такий варіант — відмінний від тих, що наведені вище:

Ему не вернуться в отеческий дом.
Напрасно казачка его молодая
Все утро и вечер на север смотрит,
Все ждет она, поджидает — с далекого края
Когда ж ее милый казак-душа прилетит.

¹ Мих. Шолохов. «Тихий Дон», книга I, частина 3, [глава] 7.

Горький, який давно і уважно вивчав народну творчість, не міг не знати про літературне походження цієї пісні. Було, мабуть, відомо йому також і те, що пісня «Поехал казак на чужбину...» входила до складу народної драми «Царь Максимилиан», про що була публікація в «Известиях русского языка и словесности» в 1904 р. (кн. 2, стор. 272).

Проте цілком джерело горьківського варіанта залишається невиясненим; наводячи текст пісні, автор зазначає: «Красиві пісні були у них; я записав десятків три, але один приятель взяв їх у мене «почитати» і загубив».

Значить, власні нотатки 80-х рр. у Горького не збереглися. Невже наводив він текст (через сорок років!) по пам'яті? Або, можливо, по записах, які зроблені пізніше? Вирішити це питання навряд чи можливо.

В цьому ж оповіданні «З минулого» виведений з явним співчуттям один українець: «Наглядачем товарних складів на Калачі служив киянин Амвросій [Семенович] Куліш, колишній засланець, маленька, метушлива і не зовсім душевно здорова людина років сорока».

Любитель птахів, у всіх відношеннях непрактична людина, Куліш за одну необачність був підданий цькуванню з боку товаришів по службі і симулював самогубство: в «Царицынском листке»¹ з'явилося повідомлення про те, що А. С. Куліш «покінчив з собою, будучи ображений несправедливим обвинуваченням».

Незабаром оповідач разом з приятелем несподівано зустрівся з Кулішем на станції Крутая: «Він встав перед нами, справжній, живий, з борідкою, в рожевому галстуці і, радісно сміючись, запитав:

— Злякались?

І досить жваво повідомив нам, що кореспонденцію про смерть свою він сам написав і послав у листок.

— Щоб всім сукиним дітям соромно було!..»

«Сукиним дітям», проте, соромно не стало, а коли історія з Кулішем набула огласки, то цькувати вже взялися всіх «нігілістів», в тому числі і Олексія Пешкова, який саме в результаті цього випадку змушений був кинути роботу і поїхати з Крутої.

¹ Мабуть, Горький має на меті царицинську газету «Волжско-Донской листок», яка виходила тут в 1885—1901 рр.

Ці свої спогади Горький повідомив 13 березня 1928 р. у відповідь на звернення губернського бюро товариства краєзнавців Волгограда, а влітку того ж року письменника вже оточили враження нового, радянського життя на тій же, з юності йому добре знайомій землі.

Перші радянські враження Горького, крім циклу «По Союзу Рад», відбилися в таких його творах 1929—1933 рр., як «На краю землі», «Оповідання» («Коли людина дізналась...»), «Про зайвину й нестатки», які друкувались в основному в «Наших достижениях» і були розраховані, таким чином, на більш масового читача.

Враження від Радянської України яскраво втілилися у другому і третьому нарисі з циклу «По Союзу Рад».

Нариси ці, зрозуміло, важливі для нас перш за все тим, що в них містяться не просто окремі факти, уривчасті спостереження письменника, а дана узагальнююча, типізована картина саме того *нового*, що внесла радянська дійсність в життя народу.

Вже в трудовій колонії під Харковом, якою керував А. С. Макаренко, Горький побачив і зумів глибоко розкрити в своїх нарисах ряд типових людських характерів.

Такий, наприклад, не названий за прізвисьмом колоніст Д., сімнадцятилітній юнак, який у своїй автобіографії розповідає про себе:

«Бувши комсомольцем, захопився анархізмом, за що і був виключений». «Люблю життя, а в ньому найбільше музику і книгу». «Люблю страшенно музику».

Горький продовжує розповідь: «Він, Д.,— поет, пише ліричні вірші українською мовою. Віршувальників-колоністів — кілька чоловік. Видається чудово ілюстрований журнал «Промінь», редагують його троє, ілюстратор Ч., ...людина безумовно талановита і серйозна, до свого таланту ставиться недовірливо, обережно.

Він — біженець з Польщі...»

Письменника цікавлять «нові» стосунки між юнаками і дівчатами. «Чудово вироблене між ними почуття товариськості поширюється, звичайно, і на «дівчат»,— їх у колонії понад півсотні... Так само, як і юнаки, дівчата здорові, так само «виховано» тримаються, працюють на всю силу і з тим запалом, який навіть тяжку працю робить веселою грою».

В цьому ж нарисі Горький малює образи нових господарів української родючої землі — колгоспників, які говорять письменникові при першій зустрічі:

«— У вас про нову людину говорять та пишуть, а ми ось практично пробуємо допомогти вирости їй...»

Горький похвалив:

«— Хороші у вас діти!»

Цей діалог відбувався в сільгоспкомуні «Авангард», Запорізької області. І от Горький прозорливо бачить риси нового, радянського, соціалістичного — перш за все в нових рисах керівників трудящих і всього народного господарства — комуністів, які вийшли з народу і нерозривно з ним зв'язані.

В поїзді по колгоспах письменника супроводить такий — «товариш із Запоріжжя»: «людина дуже скромна, без «особливих прикмет»; людей такої «звичайної» зовнішності я часто зустрічав серед батраків по економіях України». Таке походження нового керівника. А ось його організаторські дані в зображенні Горького:

«Незвичайна в ньому місткість його зорової пам'яті і чудове знання краю.

— Тут незабаром пісок буде,— гектарів два,— попередив він шофера.— Ви, товаришу, вертайте ліворуч... В цій балочці бандити багато людей порізали... Потім чогось не поділили між собою і один одного почали вбивати. Тут скрізь Махно гуляв. Самих тільки мостів зірвано по всьому краю двадцять вісім. Бачили? Ще багато понівеченого заліза лежить не прибраного біля лінії. Вредний був, сучий син! Багато розпусти і розорення вніс! Ну, є, звичайно, люди, що й розбагатіли біля нього...

Він кременезний, міцний, «людина надовго». Дивиться в пустинні далі, спокійно примруживши очі, і, не обурюючись, розповідає:

— Кривава земля. Багато людей побито тут, ну, і самі вони теж чужої крові не жаліли.

— А тепер — розумніше живуть?

— Це — так,— каже він, але, помовчавши, продовжує: — Для себе — розумніше, а для життя — не скажу. Ось — дорога. Хіба це дорога? Тільки мучити коней. А самі полагодити — не хочуть, все має робити для них місто — «казна», кажуть вони. Не розуміють ще, що розумом тільки для себе вже і не вигідно та й соромно жити...

Він, напевне, з тих «далекозорих», що добре бачать, яка трудна дорога в майбутнє, але їх не бентежать труднощі її».

Образ цього нового, народного керівника, «людини надовго», покликаний відбити найхарактерніші риси Радянської влади, як влади самого народу і влади — «надовго». Вона бачить далеко вперед, знає, що народу потрібно і чого йому не вистачає.

Недоліки народу Горький теж змальовує, яскраво протиставляючи старе і нове в селі. В цьому ж нарисі («По Союзу Рад», II) є типова сцена на сільській вулиці:

«Зупинились випити пива. Вмить зібрався гурт жителів, усе люди, мало схожі на селян, всі в міських піджаках, в чоботах. Один з них, давно й дуже знайомий «тип» сільського блазня і штукаря, починає грати звичну роль: веселим голосом, з ехидною усмішечкою в мовби припалих пилом очах каже, що одні люди їздять на автомобілях, п'ють пиво, а інші — ходять за плугом і пити їм — нема чого.

— Хіба ж усю горілку московську вчора вихлистали? — питає підліток і ховається за спину чоловіка з величезним животом і такою густою щетиною на обличчі, що мимоволі думається: все його тіло від плечей до п'ят укрите такими ж сірими колючками. Він — у важкому похміллі, дивиться просто перед собою очманілим поглядом маленьких очей, налитих кров'ю, але, мабуть, нічого не бачить. Публіка слухає жарти свого штукаря байдуже, а він жартує вже ласкаво і явно напрошується на пляшку пива.

— Відчепись,— різко говорить йому високий вихриятий чоловік і питає в одного з моїх супутників щось про насіння, озимину».

В цьому ж селі письменник змальовує і таку сцену:

«Крізь розвалений тин бачу сусіднє подвір'я, біля стіни хати за столом сидять троє, перед ними на великім глинянім блюдці — ячня, пляшка горілки, лисий дід крає хліб, а сусід його, чорнобородий чоловік, вимазаний сажею і мастилом, повалив на коліна собі хлопчика років семи і чорними руками лоскоче — хлопчик верещить порсям, кричить:

— Пусти, приїхали люди з міста,— ой!

...Хлопчик вирвався з рук чорнобородого, відбіг і вилаяв його:

— Чорт залізний!

— А я тебе на трактор не візьму,— погрозив чорнобородий».

Так, нове життя — радісне і щедre для трудівників, воно «не підходить» тільки ледарям і дармоїдам, облутаним пережитками минулого.

Нарис з циклу «По Союзу Рад, III» показує працю радянських людей на Дніпробуді — одній з перших будов першої соціалістичної п'ятирічки. І будова ця змальовується зовсім не так, як змальовував він працю великих мас людей в Одеському порту або на спорудженні Феодосійської гавані («Челкаш», «Коновалов» та ін.).

Інші люди, інша техніка, а головне — інше ставлення людей і до техніки, і до праці:

«На моїх очах була зірвана величезна скеля — Богатир, якщо не помиляюсь. Ми стояли за дві сотні кроків від неї, коли вона кілька разів глухо охнула, здригнулась, окуталась білими хмарами; дивно швидко розтанули ці хмари, а скеля здалась мені ширшою, нижчою, але загальна форма не дуже помітно змінилась, тільки тріщини стали більші, глибші. Я був здивований, не помітивши жодного, навіть маленького камінчика, викинутого в повітря.

— Цього й не треба,— пояснив мені один з будівників, інженер.— Навіщо витрачати енергію даремно? Ми навантажуюмо заряд до максимуму його сили, і вся вона витрачається на внутрішнє руйнування породи, а на бризантну розкидну дію не лишається нічого.

Мені дуже сподобався такий економний метод руйнування. Було б чудово, якби можна було перенести його з області техніки в область соціології. А то от міщанство, підірване економічно, широко розкидане «бризантною» дією вибуху і знову дуже помітно вростає в нашу дійсність».

Горький розгортає перед читачем широку панораму будівництва, і в цій картині розкривається погляд народу в його завтрашній день, в чудове соціалістичне майбутнє:

«Вночі над рікою і далеко по берегах спалахують голубі вогні електричних ліхтарів. Дніпро захлюпує їх шовкові відбиття, але вони світяться на темних хвилях, як шматки неба в хмарах, гнаних вітром. Я стою на балконі другого поверху, любуючися грою вогню на воді

і химерними тінями в кам'яних вибоях спотвореного берега. Тіні розкидані на диво вигадливо, схожі на клинопис і викликають бажання прочитати їх.

— Весною над покрівлею цього будинку буде одинадцять метрів води,— спокійно розповідає інженер.

Мовчу, міркуючи: будинок стоїть метрів на десять вище від рівня води.

— Утвориться озеро до тих двох ліхтарів,— бачите?

Бачу. Ліхтарі дуже далеко, серед сіруватих, безплідних горбів.

— А вгору по течії — за міст.

Міст висить над рікою на висоті не менше двадцяти метрів, але мені кажуть, що він теж опиниться глибоко під водою. Дуже трудно уявити озеро такого об'єму і такої глибини, підняте на ці гори...

...Теплий оксамит ночі розкішно вишитий, прикрашений голубим сріблом вогнів, у пільмі навалюно котяться хвилі Дніпра, ріка наче хоче вилитись у море раніше, ніж люди візьмуть її в полон і примусять працювати на себе. Все навколо казкове. Казковий голубий вогонь, породжений силою падіння води. І казковий цей сильний чоловік поряд зі мною, людина, що перетворює обличчя землі, такий зовні спокійний, але твердо впевнений у непереможній силі знання і праці.

Він іде відпочити, я теж спускаюся вниз з піщаного горба, на якому стоїть будинок...»

Письменник змальовує і, так би мовити, внутрішню, побутову сторону соціалістичного будівництва, показує, як змінюється в процесі творення нового світу не тільки світогляд людей, але і їхні навички, їхнє ставлення до дрібниць життя.

Будується індустрія соціалізму, будуються нові соціалістичні взаємовідносини людей, будується і нова психологія, нове розуміння реальних речей в оточуючій людину дійсності.

«При першому, загальному погляді на роботу Дніпробуду бачиш, що всі зусилля людей скеровані на приборкання норовистої ріки. Але вже скоро забувається про те, що Дніпро не приборканий, і здається, що з ним — покінчено. Уже збудовано ціле містечко кам'яних будинків, діє фабрика-кухня, школа, театр, розклеєні афіші про гастролі артиста Александрінського театру Юр'єва. По широких вулицях новенького, веселого міста бігають

здорові діти, мелькають червоні пов'язки комсомолок, галстуки піонерів.

У просторій, світлій їдальні фабрики-кухні, в кутку, за столом, покритим чистою білою скатеркою, прикрашеним якимись рослинами в квіткових горщиках, сидить чоловік, обідає і водночас читає газету. Він весь з голови до ніг вкритий пилом, рудувате волосся його теж сильно напудрене. Розстебнутий комір сорочки оголює дуже білу шию і такі ж груди. Їсть він похапцем, і хоч дивиться не в тарілку, а вбік, у газету, проте цілком влучно попадає виделкою в шматки м'яса. Читаючи, він посміхається, киває головою, але раптом, нахмурившись, нагнувшись ближче до листка газети. Дві ставні прибиральниці в білих хустках перешіптуються, милуючись ним,— чоловік красивий.

От він сердито і машинально ткнув виделкою в тарілку,— кусок м'яса вискочив на скатертину, хлопець встромив у нього виделку, а на скатерті лишилась пляма. Тоді хлопець почервонів, озирнувся і, бачачи, що прибиральниці посміхаються, почервонів ще густіше, уже до плечей і, теж посміхаючись, винувато розвів руками.

— Сплохував,— сказав він прибиральницям.

Це, звичайно, дрібниця. Але вона мені сподобалась. Мені здається, що за нею криється нове й правильне ставлення до громадського добра».

Ніколи раніше Горький не змальовував картин, настільки глибоко осяяних радістю, тріумфом, здоров'ям. Великий життєлюб, Горький сьогодні, в Країні Рад, побачив те, про що мріяв, чого прагнув, що завойовував власною творчістю протягом всього свого життя...

І образ нової, Радянської України—невід'ємної складової частини Союзу Рад,— постає під його пером немов осяйний обрис щасливого соціалістичного завтра...

Показав Горький і темне обличчя ворога соціалістичного ладу, зразу помічене письменником на світлому фоні загального творчого пафосу. Ще проїжджаючи через українське село, помітив він гніздо реакційних, антирадянських настроїв в образі монументальної церкви, що височіла в самому центрі:

«Їдемо далі по широкій вулиці великого села. Площа, на якій вільно розміститься бригада солдатів, посеред площі — незграбна церква, від її синьої маківки до землі спускаються білі стіни, церква схожа на огрядну

купецьку сваху в шовковій «голівці». Знову часом мелькають чистенькі хатки, вкриті білою черепицею...»

А ось уже на Дніпробуді від цієї «купецької свахи», що вціліла із старого світу, немовби простягнулись невидимі ниточки, якими просочується тонка отрута церковної «маківки».

«...Йду по розім'ятій дорозі до ріки. Біля штабеля колод, пригнаних плотами з верхоріччя Дніпра, купка людей, душ п'ять. Крізь присмерк тихим струмком тече каламутна мова:

— Дніпро — це, кажуть, стихія, вільна сила, значить, залізними перегорodkaми її на шляху до моря не вдержать, ні. От подивимось, що скаже весна, повинь...

Я знаю, що це говорить бездіяльний, ситенький старичок, дуже акуратно вдягнений і схожий на дячка. Ранком він підходив до мене і з повагою надмірною, фальшиво усміхаючись, запитував, чи не пам'ятаю я казанського крендельника Кувшинова. Потім, протягом дня, я кілька разів бачив у різних місцях його постать, схожу на тінь. Він з тих старичків, яким усе, чого вони не розуміють, здається дурним і шкідливим. Поволі ступаючи, чую його повчаючий голосок:

— Кожній ріці призначено текти в простір, і життя людське теж у простір майбутнього тягнеться тихенько, ота-ак...

Дуже постарів, та все ще живий той казковий, але не вельми дотепний хлопець, який на весіллі співає за упокой.

Дивно, що і в наш час справді великих задач є молоді люди, які співають в тон таким старичкам».

Смисл всього нового, що створюється на радянській землі, не завжди досить зрозумілий, не завжди досить широко — в загальносоціальному плані — доступний навіть самим його творцям, і Горький про це говорить: «Мені, звичайно, відомо, що Дніпробуд відвідують численні екскурсії молоді, але я бачив людей, які живуть за десятки кілометрів од цієї грандіозної будови і не тільки не відвідали її, навіть не мають уявлення про те, для чого затіяно цю роботу і яке значення вона матиме для України.

Поезія трудових процесів все ще не досить глибоко відчувається молоддю, а пора б уже відчувати її».

І художник — засновник мистецтва соціалістичного

реалізму, вчитель цілого покоління письменників в Радянському Союзі і за рубезем — ясно бачить свою місію в тому, щоб наочно показати новим людям їхню нову дійсність — нову дійсність в процесі її творення, в боротьбі і подоланні старого.

Показати — і виховати тим самим в людях ще більше бажання будувати новий, комуністичний світ.

«— Я свідок тяжби старого з новим. Я даю свідчення на суді історії перед лицем трудової молоді, яка мало знає про прокляте минуле і тому нерідко занадто погано зніть теперішнє, та й не досить знайома з ним...

В Союзі Соціалістичних Рад трудяться вже не раби, покійно виконуючи накази господарів, в Сюзі працюють на себе вільні люди. Якщо раніше смисл праці був незрозумілий робітникові, якщо раніше меншість багатіла, а трудовий народ залишався убогим, то тепер же це відношення докорінно змінилось і все, що робить робітник, робить він для себе, на завтрашній день».

* * *

Свідчення геніального художника соціалізму, дані ним на суді історії, про прокляте минуле своєї країни, вилились в грандіозну епопею — «Сорок літ» («Життя Кліма Самгіна») — енциклопедію російського життя, написану під кутом зору революційного пролетаріату, озброєного наукою марксизму-ленінізму.

Широке художнє полотно, на якому розгорнулась картина життя величезної країни, всіх її класів, на протязі майже півстоліття, являє єдину в своєму роді працю письменника-дослідника, який підняв найглибші пласти соціальної дійсності і показав боротьбу різних суспільних верств і політичних партій.

Велике значення в епопеї Горького має зображення діячів революційної партії пролетаріату, російських марксистів; в центрі цієї групи персонажів «Життя Кліма Самгіна» стоїть образ більшовика Кутузова.

Одна з перших зустрічей читача з Кутузовим відбувається на початку 1905 р. на квартирі учительки музики, близької до більшовиків, Єлизавети Співак. В цьому саме епізоді Горький вкладає у вуста Кутузова одну з українських народних дум.

Увечері Кутузов зайшов до Єлизавети Співак, пізніше повернулася додому хазяйка з сином: «Прийшла Співак з Аркадієм, рожевощоким від холоду, хлопчик кинувся на коліна до Кутузова.

— Приїхав, приїхав!

Кутузов, усміхаючись, притулив його мордочку під бороду собі...»

Горький підкреслює, що хлопчик інстинктивно тягнеться до Кутузова; в той же час Аркадій недолюблює Самгіна. (Пізніше, ставши дорослим, Аркадій Співак сам робиться революціонером, більшовиком).

«Кутузов уже перебрався до рояля і, тримаючи хлопчика на колінах, тихенько акомпануючи собі, співав півголосом:

Ой у нашій у славній Україні
Бували прешрашні, бездолні години...»

Дума в тексті Горького наводиться не зовсім точно. Українська дума, що цитується, звучить так:

Ой у нашої у славної України
Бували прешрашні злі години, бездолні години...

Образ України, українського народу в «Житті Кліма Самгіна», як завжди у Горького, захоплює симпатії читача. Ось автор змальовує паризьку робітницю, учасницю революційного руху, дочку потомствених французьких пролетарів: «Ліз—мила на вигляд. Її обличчя дуже прикрашають гарно вигнуті темні брови, сміливі, весело відкриті карі очі, невеликий, задириливо кирпатенький ніс і твердо окреслений рот. Гарний, в міру високий бюст».

«Схожа на українку» — таку асоціацію викликає ця детально описана Горьким чарівна зовнішність французьки.

Письменникові, проте, знайомі і інші представники української національності. Він добре знає, наскільки вірне геніальне вчення Леніна про дві нації в кожній нації. І Горький змальовує виступ в 1917 році голови Державної думи, оскаженілого монархіста і крупного катеринославського поміщика — Родзянка:

«З дверей палацу вийшов величезний, товстий чоловік і гучним, оглушливим голосом шалено закричав:

— Гр-ромадяни!..

...Родзянко чимраз більше роздувався, товсте обличчя

в нього набухало кров'ю, і невичерпний жирний голос ревів:

— Хаос...»

Родзянко, що виступає перед повсталим народом з брехливою, демагогічною промовою, викликає природне співчуття у двоєдушного і боягузливого егоїста — Самгіна; йому до серця саме такі політичні діячі, глибоко ворожі народній масі:

«Клим Іванович Самгін уперше бачив Родзянка, йому сподобався огрядний, громогласний, прекрасно відгодований потомок запорозької козацької знаті».

Якщо французенка з робітничої революційної сім'ї нагадує українку — представницю трудового народу, то поміщик Родзянко — це типовий представник українських правлячих класів, які зневажали інтереси народу і сиділи на народній шиї...

Зіткнення двох націй в кожній нації, непримиренна класова боротьба всередині кожної нації — закон класово-антагоністичного суспільства.

Одним із засобів реакційно-провокаторської політики царизму, як відомо, було розпалювання національної ворожнечі. І великодержавні шовіністи, і буржуазні націоналісти, обдурюючи трудящі маси, намагались спровокувати конфлікти між різними національностями Росії.

Актом саме такої політики була і «справа Бейліса», що була організована в Києві в 1913 р. з метою фальшивого обвинувачення євреїв у ритуальних вбивствах. Про цю чорносотенську «справу» не раз згадується в епопеї Горького.

«Цмокаючи губами, Тагільський нетверезо, з безглуздими паузами між словами розказував:

— В Києві серйозно ставлять справу про вживання євреями християнської крові. — Тагільський зареготав, ляскаючи себе долонями по колінах. — Це дуже доречно напередодні ювілею Романових. Ви, Самгін, антисеміт?..

— ...Це затіяно з метою створити в суспільстві ще одну розколину, — пояснив Дронов».

Вустами одного з своїх героїв Горький іменує справу Бейліса «середньовічним процесом». Навіть міжнародна буржуазія змушена була визнати цю «справу» невдалою провокацією, подібною до справи Дрейфуса у Франції.

«— В Парижі дуже цікавляться нами, але не схвалюють! Не подобається цей дурний єврейський суд у Києві».

І в петербурзькому письменницькому середовищі (сцена в ресторані «Вена») — говорять те саме:

«— Справа Бейліса, так само, як справа Дрейфуса...

— Геть київську політику — своєю ситі по горло».

* * *

«Є дві нації в кожній сучасній нації — скажемо ми всім націонал-соціалам», — писав В. І. Ленін. (Твори, том 20, стор. 15).

Ці дві нації бачив Горький у кожній нації, в тому числі і в українській. І працювиту, талановиту, сміливому українському народові, який завжди разом з російським народом ішов на боротьбу за права трудящих,— віддані найкращі симпатії геніального пролетарського письменника, засновника соціалістичного мистецтва.

ГОРЬКИЙ ПРО УКРАЇНСЬКУ КУЛЬТУРУ

Важливим питанням взаємозв'язків Горького з Україною є його ставлення до української культури і літератури.

В своїй автобіографії (1897) він розповідав, як (у травні 1881 р.) «поступив на пароплав [«Добрий»] учнем до повара. Це був гвардії відставний унтер-офіцер, Михайло Антонов¹ Смурий, людина казкової фізичної сили, грубий, дуже начитаний; він розбудив у мене інтерес до читання книг... У Смурога була ціла скриня, наповнена переважно маленькими томиками в шкіряних обкладинках, і це була найдивніша бібліотека в світі. Еккартсгаузен лежав поруч з Некрасовим, Анна Радкліф — з томом «Современника», тут же була «Искра» за 1864 рік, «Камень веры» і книжки на малоросійській мові»².

Повара Смурога Горький згодом не раз згадував — і в повісті «В людях», і в автобіографічних листах. В листі до Д. Городецького письменник підкреслював: «Пишіть: першим вчителем Горького був солдат-повар Смурий, другим — адвокат Ланін, третім — Калюжний, людина «поза суспільством», четвертим — Короленко... Я розстроївся і розчулився при згадці про цих чудових людей».

Звичайно, коло «книжок на малоросійській мові», які могли зустрітися Альоші Пешкову в скрині Смурога, в 1881 р. було вже досить велике: «Бібліографічний

¹ Насправді — Акимович.

² Підкреслено мною.

покажчик нової української літератури (1798—1883 рр.)» М. Ф. Комарова, що вийшов у 1883 р., вміщує 276 письменників і до тисячі окремих видань українською мовою.

І все ж, якщо у Смурого, дійсно, було хоч кілька українських книг, то серед них неодмінно були вірші Тараса Шевченка — найвідомішого, найпопулярнішого серед простого народу поета, твори якого до 1881 р. вже були видані десятки разів і в Росії і за кордоном¹.

Це стане особливо правдоподібним, якщо ми звернемо увагу на присутність в цьому переліку — Некрасова, а також томів «Современника» та «Искры»: інтерес Смурого саме до демократичної літератури буде для нас очевидним. А для українця-демократа «Кобзар» Шевченка був завжди настільною книгою.

Таким чином, можна вважати вірогідним, що в числі українських книг, з якими познайомився тринадцятилітній Альоша на пароплаві «Добрий», були, крім інших, і твори Т. Г. Шевченка. Між тим, в літературу вже увійшло твердження, ніби з поезією Т. Г. Шевченка Горький вперше познайомився лише наприкінці 80-х рр. Це твердження бере свій початок з одного автобіографічного листа 29 березня 1933 р. самого Горького, в якому читаємо:

«Вперше я читав Шевченка ще юнаком, в Казані, в кінці 80-х років. Тоді ходили по руках збірники заборонених цензурою віршів — рукописні. Пам'ятаю, що мені дуже сподобався куплет «І день іде, і ніч іде», а також «Катерина»... Вірші Шев[ченка] взагалі дуже подобалися мені».

Мабуть, тут мова йде про перше свідоме читання, головним чином, заборонених, гостро революційних творів Т. Г. Шевченка. Зрозуміло, читання в тринадцятилітньому віці перших книжок українською мовою — серед них,

¹ Основні видання до 80-х рр. поезії Шевченка (в Росії): «Кобзар» виходив за життя поета тричі (в 1840, 1844 і 1860); «Гайдамаки» окремо — в 1841; «Гамалія» — 1844; крім того, в 1860—61 рр. окремими брошурами вийшли в дешевому виданні всі твори із «Кобзаря» цього ж року. В 1867 р. з'явився найповніший на той час «Кобзар», виданий демократичним видавництвом Д. Кожанчикова, і двічі був перевиданий малий (зажиттєвий) «Кобзар» — під заголовком «Чигиринський кобзар». В 70-х рр. окремо видавалися в Києві «Гайдамаки», «Наймичка», «Катерина». За кордоном до цього часу були видані вже майже всі відомі нам тепер твори Т. Г. Шевченка, в тому числі і заборонені в Росії. При цьому львівські, празькі, женецькі видання шевченківських віршів досить широко були розповсюджені і в Росії.

слід гадати, також і віршів Шевченка — не могло так запам'ятатися, як читання полум'яних антиурядових творів великого українського поета-революціонера двадцятирічним юнаком-робітником, що відвідував в цей час гуртки казанської революційної молоді і жадібно зачитувався «Маніфестом Комуністичної партії» і «Капіталом», книгами Белінського і Добролюбова, Чернишевського і Плеханова...

Ставлення Горького до Т. Г. Шевченка визначилося потім на все життя—чітко і послідовно: Горький цінував у Т. Г. Шевченка його революційну силу і художню яскравість, світоглядну глибину і ліричну простоту—як невід'ємні одна від одної сторони літературної творчості.

«Кожна духовно здорова людина являє собою немов туго згорнуту хартію, списану враженнями історичного буття його племені, його предків. В щасливих обставинах ця хартія, розгортаючись, збагачує нас такими радісними явищами, як Шевченко, Пушкін, Міцкевич,— писав Горький,— люди, що втілюють дух народу з найбільшою красою, силою і повнотою». (Журн. «Украинская жизнь», 1912, № 9, стор. 14).

Саме тому Горький з охотою читав твори Т. Г. Шевченка народу — і селянам на Україні і робітникам на Капрі. Добре сказав про Горького і його ставлення до Т. Г. Шевченка видатний український поет П. Г. Тичина:

«Горький знав українську мову, українську літературу і народну творчість. Олексій Максимович високо цінував творчість геніального українського Кобзаря — Тараса Шевченка.

В дев'яностих роках, подорожуючи від Києва вниз по берегах Дніпра, Олексій Максимович зупинявся в Каневі, бував на могилі Тараса Шевченка.

В 1897 році Горький в селі Мануйлівці на Полтавщині українською мовою читав селянам поеми Тараса Шевченка. Про це і тепер розповідають там старі колгоспники колгоспу імені Горького». (Павло Тичина — Твори, том 6, К., 1962, стор. 189—190).

Про читання Горьким віршів Т. Г. Шевченка старий колгоспник Денис Дяченко згадує: «З заходом сонця прийшов Горький з книжкою і почав читати. Спочатку «Іван Підкова», а потім «Сон». Дві поеми. Давав пояснення, як розуміти «Сон». Ми гадали, що це — казка, а він розповів, що Шевченко навмисне так написав проти

царя. Читав по книжці, а коли стемніло, став читати напам'ять... І давав при цьому настанови в життя. Іншого разу, коли ми разом знаходились в човні, подарував мені «Кобзаря» Шевченка. Від нього я перший раз дізнався, що був колись на Україні такий Кобзар...»

В Мануйлівці, як відомо, гостював у Горького письменник Скиталець; він розповідає, що вони якось говорили про Шевченка; при цьому Горький висловився, що по-справжньому Шевченко повинен би бути не тільки поетом, а політичним, народним вождем. (С. Скиталець — «Максим Горький. Встречи», — в журн. «Октябрь», 1937, № 2).

Дуже важлива думка: буржуазно-ліберальна традиція відбирала у Шевченка право політичної діяльності; М. І. Костомаров буквально наступного дня після смерті Шевченка запевняв, що «суждение, признавшее его гражданином», є плодом «запоздалых узких теорий», і що «наоборот: Шевченко гражданином-то никогда не был, и оставался поэтом и в литературе и в жизни». (Н. Костомаров — «Воспоминание о двух малярах», в журн. «Основа», 1861, № 4, стор. 54).

Між тим, Горький — слідом за революційними демократами Добролюбовим, Герценом — визнавав, що Шевченко, якби його не підкосили багаторічні переслідування, тюрма, заслання — став би на чолі революційного народу, бо був не тільки поетом, але і борцем, не тільки співцем, але і *діячем*.

В конспекті лекцій (серпень—листопад 1909 р.) з історії російської літератури, читаних робітникам в школі на Капрі, Горький також підкреслював особливе значення Шевченка: «Він заслуговує високої оцінки саме як перший і воістину народний поет, що не спотворював суб'єктивними додатками народних дум і почуттів. В його жалобах на особисту долю — відчутна жалоба всієї Малоросії, в його спогадах про козацьку волю ви відчуєте спогади всього народу». (М. Горький — «История русской литературы», Гослитиздат, М., 1939, стор. 189).

Це повне і гармонійне — без будь-яких рефлексій, без суб'єктивістського «надриву» — злиття прагнень і почуттів поета з почуттям і сподіваннями народу Горький вважав найголовнішим в справжньому демократичному містечті, і саме це злиття бачив і цінив він в усій творчій особі Шевченка.

Горький не випадково значну увагу приділив у своїх лекціях життєвому шляху Шевченка, його політичній боротьбі, вважаючи, що Шевченко—«все знав» в оточуючій соціальній дійсності «або, в крайньому разі, все відчував»; вдивляючись в життя народу оком поета і провидця, Т. Г. Шевченко вигукував:

І день іде, і ніч іде...
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

Рядки цього вірша, як ми знаємо, Горький дуже любив і в своїх лекціях цитував їх, звичайно, напам'ять, бо тут же висловлював жаль, що під руками немає «Кобзаря» і не можна побільше почитати слухачам ширих віршів Шевченка.

При цьому Горький зауважує, що у Шевченка, на жаль, пізніші поети недостатньо вчилися того, як треба сприймати і відчувати народне життя, як широко треба його брати в своїй творчості.

Детально зупинявся Горький на біографії Шевченка; при цьому він — по пам'яті — користується і автобіографічною повістю Шевченка «Художник»; звідси Горький взяв епізод з візитом К. П. Брюллова до поміщика юного таланту — Енгельгардта.

— Це найбільша свиня в торжевських туфлях! — відзивався Брюллов про поміщика після зустрічі і розмови про викуп Шевченка з кріпосної залежності.

Горький напам'ять — не зовсім точно — навів і слова Брюллова, і обставини зустрічі (насправді, Брюллов зовсім не їздив в Звенигород до Енгельгардта, бо останній проживав постійно в Петербурзі), — і це зайвий раз доводить, що Горький не просто для даної лекції проглянув біографічний матеріал про Шевченка, а завжди цікавився його життям, читав про нього і знав ряд характерних біографічних деталей.

Із спогадів слухачів капрійської школи відомо, що Горький велике значення надавав життєпису тих діячів вітчизняної літератури, біографії яких характеризували загальне підневільне становище передових письменників, борців проти існуючого ладу.

І розповідаючи про участь того чи іншого демократичного «письменника, гірка доля якого не дозволяла

розвинутися його таланту, Горький хвилювався іноді до сліз...» (В. Косарев—«Партийная школа на острове Капри», в журн. «Сибирские огни», 1922, № 2).

Очоливши в 1902 р. видавниче товариство «Знание», Горький одним з перших завдань демократичного видавництва в багатонаціональній Росії поставив публікацію— в перекладах на російську мову — кращих творів з літератур народів, які входять до складу Російської держави. І тут на першому місці стояли для нього твори Т. Г. Шевченка.

В своїх спогадах директор-розпорядник «Знання» К. П. П'ятницький повідомляє: «Олексій Максимович завжди цікавився національними літературами; а Шевченко був для нього письменник не тільки український, але і загальноросійський. Тому з моменту нашого знайомства, при всякому обговоренні планів, Горький висловлював побажання добре видати «Кобзаря», і ми взяли за виконання цього побажання».

Вже 16 січня 1904 р. Горький, проїздом через Москву, пише відомому перекладачеві творів Т. Шевченка, поетові-кравцю, активному учасникові «серед» М. Д. Телешова (де Горький з ним познайомився) — Івану Олексійовичу Білоусову:

«Дорогий Іван Олексійович!

Чи не завітаєте поговорити з приводу «Кобзаря» 17-го числа [січня 1904] між 12 і 2 [годинами дня]? Дуже буду вдячний!

О. ПЕШКОВ.

«Княжий двір» — біля Спаса, № 30-й».

Побачення, мабуть, відбулось (хоч в «Летописи...», том I,— про це нічого не говорить), і рукопис перекладів Шевченка на російську мову, частково перекладених І. О. Білоусовим, а частково зібраних ним в інших перекладах,— надійшов у видавництво «Знание».

В основу цього рукопису був покладений — розширений і доповнений зміст книги, що вийшла в 1900 р. в Москві: «Т. Шевченко, Кобзарь, в переводе русских поэтов, под редакцией [и с критико-биографическим очерком] И. Белоусова», 365 стор. Книга складалась з трьох розділів: «Песни и думы», «Баллады и мелкие стихотворения», «Поэмы».

Проте випуск «Кобзаря» у видавництві «Знание»

затягнувся: треба гадати, що Горького не задовольняла якість виконаних або відредагованих Білоусовим перекладів.

Вийшло це видання тільки в 1906 р. і, в основному, з боку повноти складу і якості перекладів не задовольнило читачів.

В неопублікованому листі Горького до Білоусова, написаному весною 1907 р., він рекомендує перекладачеві підготувати для видання новий збірник (або «другий том») перекладів тих віршів Шевченка, які за цензурними умовами не могли увійти в білоусівський «Кобзар» 1906 р.

При цьому Горький м'яко зауважує, що відгуки на видання 1906 р. були недобрі для Білоусова, і зауваження критики необхідно врахувати при підготовці другого тома. І. О. Білоусов відповів Горькому листом від 9 травня 1907 р. (в «Летописи...» не врахований), в якому запевняв, що дуже вже лайливих рецензій не було, а були такі, в яких піддавалась критиці «неточність перекладу», і що він сам передбачав ці закиди, але при підготовці видання «боявся виправляти досвідчених поетів-перекладачів».

Білоусов далі жаліється Горькому в цьому листі на труднощі перекладу такого самобутнього і могутнього поета, як Шевченко, і навіть стверджує, що твори українського народного співця краще і з охотою перекладали раніше, коли в російській поезії ще був живий «демократизм»...

27 вересня 1907 р. Білоусов надіслав Горькому рукопис другого тома «Кобзаря» в російських перекладах, а в супровідному великому листі висловлює побоювання, що цензура в цьому томі багато що заборонить.

Але на цей раз Горький рішуче не погодився друкувати недоброякісні тексти і відповів Білоусову (в жовтні 1907 р.) таким листом:

«Микола ¹ Олексійович, дорогий мій!

Переклади — прелогані, і, якщо видамо Шевченка в такому вигляді, нас будуть бити за спотворення поета. Лаяти будуть і бити.

Прийміть мою добру пораду, попрацюйте над цією книгою, можливо, Вам вдасться зробити справу краще.

¹ Помилка Горького: замість «Іван».

А так видавати — ні у Вас, ні — тим більше — у нас права нема.

Не гнівайтесь.

О. ПЕШКОВ».

Так другий том «Кобзаря» Шевченка у виданні «Знание» і не з'явився. Але Горький постійно думав про необхідність повного і повноцінного перекладу всіх поетичних творів Шевченка на російську мову.

Вже в радянський час, коли за ініціативою Горького була заснована серія «Библиотека поэта», він писав (2 грудня 1931 р.) І. О. Груздеву про необхідність включити в «бібліотеку» твори української поезії — від Котляревського і Шевченка до сучасних поетів.

Зразу ж після Лютневої революції 1917 р., в тексті промови, яку Горький збирався виголосити на похороні полеглих в боях революціонерів, зустрічаємо і ім'я Шевченка: «Згадаймо сьогодні про Радішева і декабристів,— писав Горький,— про Шевченка і петрашевців, про Герцена і героїв «Землі і волі», про Чернишевського і народовольців, про [Олександра] Ульянова і його товаришів 87-го року, про тисячі наших друзів, що загинули в 80-х і 90-х роках, про безіменні жертви 1906—7 років, згадаймо вдячно про всіх, хто віддав нам свої сили, таланти, життя для того, щоб ми, до полусмерті задавлені, нині воскресли до нового життя». («Летопись...», том 3, стор. 22).

Ряд імен, в якому стоїть тут у Горького ім'я Шевченка, дуже значний: знову, як бачимо, він згадує великого українського поета, перш за все як борця, як діяча, як *громадянина*, який служив справі визволення народу, справі революції не тільки словом, але і всім своїм життям.

І з величезним пафосом, з гарячим співчуттям зустрічає Горький відкриття пам'ятника Тарасу Шевченку в Харкові (в березні 1935 р.). 24 березня 1935 р. в усіх радянських газетах було опубліковане полум'яне привітання Горького народу України:

«Сердечно вітаю народ України в день, коли він гідно увічноє в пам'яті дітей і онуків своїх прекрасний образ істинно народного, великого поета-демократа, замученого царизмом.

М. ГОРЬКИЙ».

В архіві О. М. Горького зберігається лист академіка С. Ф. Ольденбурга, неодмінного секретаря Російської Академії наук, від 4 листопада 1919 р., в якому він від імені академії висловлює глибоку вдячність почесному академіку О. М. Пешкову за принесені ним в дар Пушкінському Дому (нині інститут російської літератури АН СРСР) 46 аркушів власноручних малюнків Т. Г. Шевченка і 9 малюнків друга Шевченка Я. П. де-Бальмена (якому присвячена поема «Кавказ»).

На супровідному аркуші до малюнків, принесених у дар Пушкінському Дому Горьким, є напис: «Рисунки Тараса Шевченка достались мне от брата моего деда, Виктора Алексеевича Закревского (1807—1858), бывшего в большой дружбе с поэтом с 1844 года. Рисунки хранились среди его бумаг и перешли ко мне вместе с именем в Полтавской губернии, после смерти моего брата, в 1906 году, — Мария Игнатьевна Бенкендорф, рожденная Закревская».

Далі тут же зроблений і напис рукою О. М. Горького:

«Рисунки эти приобретены мною у М. И. Бенкендорф-Закревской 25 октября 1919 г., в Петербурге.

М. ГОРЬКИЙ».

Марія Гнатівна Закревська, по першому чоловіку Бенкендорф, по другому — Будберг; вона — друг і особистий секретар Горького; їй письменник присвятив найвидатнішу працю свого життя — епопею «Життя Кліма Самгіна». Вона була рідною внучкою тієї самої Ганни Іванівни Закревської, «красуні Ганни», якій Шевченко присвятив свій відомий вірш:

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать. А я
Про тебе, воленько моя,
Оце нагадую...

Брат її діда, Віктор Закревський, був близьким другом Шевченка і де-Бальмена (який загинув на Кавказській війні в 1845 р.), і у нього зберігалось немало важливих меморіальних матеріалів, що стосуються їх обох. Віктор помер бездітним, і архів його дістався у спадок сін'ї брата.

В 1930 р., за просьбою Горького, малюнки були передані із Пушкінського Дому в Харківську картинну галерею (приналежність цих малюнків Тарасу Шевченку зараз спростовується біографами).

26 січня 1920 р. С. Ф. Ольденбург знову дякує Горькому — за подарований ним Академії наук автограф Т. Г. Шевченка.

Горький не раз називав ім'я Шевченка в своїх бесідах з письменниками, закликав радянських літераторів учитися в Шевченка глибини думки і художньої майстерності.

* * *

Олександр Корнійчук у своїх спогадах про Горького розповідає, з яким захопленням він висловлювався про скарби української культури і літератури:

«Горький завжди говорив з якоюсь особливою і ніжною любов'ю про український народ, про українську літературу і фольклор:

— Ваші народні пісні і думи, ваші казки і прислів'я — це справжні перлини, — говорив він, — скільки в них душі, мудрості, краси. Народ — великий художник, дуже великий.

Горький співав з нами українських народних пісень, захоплювався їхньою співучістю і ліризмом.

Високо цинив Горький українську літературу.

— Вам, українцям, — сказав якимось мені Горький, — чим пишатися в своїй культурі. Яких могутніх людей дала ваша література, яку славу традицію! Шевченко, Франко, Леся Українка — адже це не тільки поети гігантського таланту і невичерпної творчої енергії, — вони люди з великим людським серцем і розумом, з героїчною силою духу. У них є чого повчитися не тільки українцям.

З особливою теплотою згадував Горький про свою дружбу з Коцюбинським:

— Яка чудова, душевна людина і який талант! Як жаль, що так рано пішов він від нас». (Див. газ. «Правда Украины», 1946, 18 червня).

Дружба Горького з видатним українським письменником Михайлом Михайловичем Коцюбинським — одна із надзвичайніших, золотих сторінок в історії російської і української культури.

Знайомство Коцюбинського з Горьким почалось заочно:

«Ще років три-чотири тому,— писав Коцюбинський 15 квітня 1908 р. в одному з неопублікованих листів,— як тільки вийшов перший том моїх оповідань в Києві, я... насмілювався надіслати свою книгу тим з російських письменників (з відповідним написом), кого я більше всього люблю. В їх числі був і Горький». (Архів Чернігівського музею М. М. Коцюбинського).

Мова йде про книгу «Оповідання», том I, Вид-во «Вік», Київ, 1903. Сюди входили оповідання Коцюбинського: «На камені», «Посол від чорного царя», «Лялечка», «По-людському», «Пе-коптьор», «Дорогою ціною», «Поєдинок», «На віру», «В путах шайтана», «Для загального добра», «Помстився», «П'ятизлотник», «На крилах пісні».

Слід гадати, що ці оповідання М. Коцюбинського і були тими його творами, по яких Горький вперше пізнав українського письменника.

Мабуть, тоді ж М. Коцюбинський надіслав свою книгу і В. Г. Короленку, з яким згодом, восени 1903 р., особисто познайомився на відкритті пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві. Потім Коцюбинський і В. Г. Короленко листувались, Короленко сприяв опублікуванню в журналі «Русское богатство» оповідань Коцюбинського в російських перекладах.

Коли М. Коцюбинський небезпечно захворів і в 1909 р. йому випала можливість поїхати лікуватись на короткий час в Італію, він за старим знайомством звернувся до Короленка (лист від 9 квітня 1909 р.):

«Вельмишановний і дорогий Володимир Галактіонович!

Не знаю, чи пам'ятаєте Ви мене... В усякому разі, наважуюсь нагадати Вам про себе і одразу ж звертаюся з просьбою.

Здоров'я моє настільки погане, що лікарі посилають мене відпочити в Італію... На Капрі живе М. Горький...

Я був би дуже вдячний Вам, якби Ви знайшли можливим надіслати мені кілька рекомендаційних рядків до Горького».

В. Г. Короленко зразу ж тепло відповів М. Коцюбинському (лист від 15.IV. 1909): «Ви вже надто поганой думки про мою пам'ять. Нашу зустріч я добре пам'ятаю,

не кажучи вже про інше. Охоче надсилаю кілька рядків Олексію Максимовичу Пешкову, хоча думаю, що в них особливої потреби нема і що Ви легко звели б це знайомство і без моєї рекомендації».

Горькому Короленко написав (за тією ж датою): «Дорогий Олексій Максимович! По старій пам'яті дозволю собі рекомендувати Вашій добрій увазі Михайла Михайловича Коцюбинського, талановитого українського письменника і мого знайомого. За станом здоров'я йому теж доведеться жити на Капрі, і він просить мене полегшити йому знайомство з Вами.

При цьому випадку шлю Вам привіт і побажання всього доброго».

2 червня 1909 р. Коцюбинський приїхав на острів Капрі. В цей же день він відвідав Горького, передав йому лист від Короленка. Та виявилось, що Горький чудово знав і без цієї рекомендації М. Коцюбинського по його творах.

Життя М. Коцюбинського на Капрі, зустрічі і розмови з Горьким відбилися у листах українського письменника на батьківщину, які він писав майже щодня і дуже детально,—особливо в листах до дружини, Віри Устимівни (вперше опублікованих лише недавно), і до молоді приятельки — товариша по службі в чернігівському статистичному бюро¹— Олександри Іванівни Аплаксіної.

4 червня 1909 р. М. Коцюбинський писав про першу зустріч з Горьким: «Я був прийнятий з розкритими обіймами. Він мене знає по літературі і, виявилось, цінує... Всі такі привітні і милі зі мною, що навіть совісно. Хотіли перетягти мене до себе, але я не погодився».

Вдруге М. Коцюбинський жив на Капрі з 15 червня по 4 серпня 1910 року (за нов. стилем), в готелі «Royal», і майже щодня бував у Горького, часто у нього залишався обідати.

¹ В цей період, як відомо, сімейне життя М. Коцюбинського дуже ускладнилось: «Взаємовідносини його з Вірою Устимівною погіршали, як каже сам письменник, «обросли буденним, як корою» (оповідання «Сон»)... Прикро вражали письменника зв'язки Віри Устимівни з людьми ліберально-просвітянських переконань, людьми, далекими і ненависними для Коцюбинського... На цей період припадає дружба Коцюбинського з О. І. Аплаксіною, з якою він разом працював у статистичному бюро і яка щиро поділяла його погляди». (З. Х. Коцюбинська-Єфіменко — «Михайло Коцюбинський, Життя і творчість», Київ, 1955, стор. 220).

В один з наступних своїх приїздів, в 1911 р., М. Коцюбинський ще точніше визначив ставлення, яке він зустрів з боку Горького, співставляючи його з ставленням всіляких буржуазно-націоналістичних «діячів» у себе на Україні.

«Приймають мене тут (у Горького),— писав М. Коцюбинський 27 листопада 1911 р.,—більше ніж добре, всі говорять мені компліменти, захоплюються моїми працями, чим немало бентежать мене. Я не звик грати такої ролі, адже мої співвітчизники не балують мене такою увагою...»

Велику теплоту у відносинах, яка виникла зразу між письменниками, відзначає Горький в своєму пізнішому листі до І. Ю. Кулика (червень 1934 р.): «Виконуючи Ваше бажання, відповідаю на питання про мої взаємини з М. М. Коцюбинським. Взаємини ці з перших же днів знайомства склались як дуже дружні і тісні. Ми читали один одному чернетки наших праць, і обидва щиро говорили один одному, що кожен думає про працю іншого. Якщо говорити про «вплив», то він, мабуть, був взаємним. М. М. працював на Капрі мало, але дуже багато розповідав про свої плани. Пам'ятаю, що деякий час його дуже хвилювала повість з життя гуцулів, яку він потім дав як прекрасний нарис «Тіні забутих предків». Мріяв він написати повість про Довбуша, брав у мене «Літературно-наукові» львівські збірники, мріяв дати оповідання про Кармелюка, і я думаю, що не помилюсь, сказавши, що він настроювався на героїчний лад».

Це свідчення Горького дуже знаменне. Адже то був час тяжкої реакції, після розгрому революції 1905 р., коли буржуазна преса, занепадницька література дихали антидемократичним духом, шалено виступали проти революційних ідей в політиці, проти матеріалізму в філософії, проти реалізму в мистецтві,— з проповіддю містицизму і ідеалізму,— словом, всіма силами намагаючись «відвернути маси» від революції.

Саме в 1909 р. вийшов у світ горезвісний збірник «Вехи», енциклопедія ліберального ренегатства, як охарактеризував його В. І. Ленін. В російській белетристиці шуміли Арцибашев і Сологуб, Андреев і Мережковський, в українській — Винниченко, Черкасенко, Яцків, Олесь...

І в цю епоху відступництва і занепаду Коцюбинський «настроювався на героїчний лад»: він писав другу

частину повісті про революційне село—«Фата моргана», нещадно таврував лібералів («Коні не винні») і ренегатів («В дорозі»), рішуче виступав проти «поезії тишини» і «мудрості покою» («Інтермеццо», «Лист»)...

Перебування М. Коцюбинського на Капрі дало українському письменникові можливість, за допомогою Горького, зустрітися і познайомитись з рядом видатних діячів, які відвідували тут російського «буревісника».

Найзнаменнішою, без сумніву, була зустріч Михайла Коцюбинського з Володимиром Іллічем Леніним, який саме 1—14 липня 1910 року гостював у О. М. Горького на Капрі і жив у нього на віллі «Spinola» протягом двох тижнів. Ранком 14 липня (нов. ст.) В. І. Ленін разом з Горьким виїхали з Капрі до Генуї.

Коцюбинський у ці два тижні бував у Горького щодня (див. листи до дружини, до О. І. Аплаксіної та інших осіб), а в останні три дні перебування В. І. Леніна на Капрі (11, 12 і 13 липня за новим стилем) М. Коцюбинський і обідав у Горького, про що писав 14 липня 1910 року:

«Горький виїхав до своїх дітей в Геную, і я залишаюсь в самотині... Три останні дні я, наприклад, не обідав дома. Господар готелю навіть в претензії на мене за це». (Зб. «Листи М. М. Коцюбинського до О. І. Аплаксіної», вид-во АН УРСР, К., 1938, стор. 155).

Недавно знайдені спогади старого чернігівського мешканця Й. Г. Дроздова «Кое-что о жизни и из жизни украинского писателя М. М. Коцюбинского», написані в 1939 році. Тут міститься дуже цінне свідчення про зустрічі Коцюбинського на Капрі з В. І. Леніним:

«А тепер дещо з того, що залишилось у мене в пам'яті із моїх бесід з М. М. Коцюбинським. Одного разу, живучи на Капрі, Коцюбинський катався на човні разом з В. І. Леніним і О. М. Горьким.

У Володимира Ілліча зав'язалась бесіда з човнярем на досить важку тему — про Марксову теорію вартості: як труд утворює споживчу вартість — як ця вартість у вигляді додаткової мінової вартості привласнюється капіталом і т. д., і т. д.

Розповідаючи мені про це, Коцюбинський передав своє враження від цієї бесіди; він просто захоплювався тим надзвичайним і чудовим умінням, з яким Володимир Ілліч викладав перед човнярем Марксову теорію вар-

тості... «Так,—говорив Коцюбинський,—В. І. Ленін справді неперевершений діалектик». (Див. Ірина Коцюбинська — Зустрічі з Леніним, Нова сторінка з біографії М. Коцюбинського,— газ. «Літературна Україна», 1962, 20 квітня).

Про розмови В. І. Леніна на Капрі з човнярами, рибалками, взагалі — з простим народом не раз згадував і Горький.

Михайло Коцюбинський брав участь у багатьох прогулянках разом з Леніним і Горьким, їздив з ними на рибалку.

Вечорами допізна засиджувалися дома в родині Горького, годинами розмовляли, сперечалися про різні актуальні питання життя і літератури, філософії і політики. Серйозні бесіди йшли поруч з розвагами, концертами, веселими іграми, і це сприяло ще більш дружньому зближенню людей.

Про це згадує О. М. Горький, коли розповідає про перебування на Капрі В. І. Леніна: «Я знаю Леніна, коли він грав у карти в «тітку», любив гру і реготав так, як уміє тільки він один».

І в цих же іграх брав участь М. М. Коцюбинський, який писав 10 липня 1910 року (нов. ст.) з Капрі: «Навчили мене якоїсь оригінальної гри в «тітку» (звичайно, без грошей), і я «різався» до 1 години ночі. Гра складна, головоломна, з математикою і рядом комбінацій, що розвивають пам'ять». («Листи М. М. Коцюбинського до О. І. Аплаксіної», стор. 152).

Коли в цьому ж листі Коцюбинський згадує, як у грі брали участь «солідні люди, жреці літератури і жреці філософської думки (були і такі)», то дослідники справедливо здогадуються, що мова йде ні про кого іншого, як саме про Володимира Ілліча Леніна, на той час уже автора прославленої капітальної філософської праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

Цілком можливо, що саме на Капрі, в гостях у Горького, В. І. Ленін зацікавився творчістю і особою Коцюбинського; в усякому разі, В. Д. Бонч-Бруевич пізніше згадував, що йому нерідко доводилось чути відгуки В. І. Леніна про Коцюбинського — як про письменника, «близького до нашого більшовицького напрямку» і що «Володимир Ілліч особливо добре до нього ставився, ...покладав на нього великі надії як на письменника-художника».

Для формування світогляду видатного українського письменника зустрічі з Леніним, при підтримці Горького, мали величезне значення.

М. Коцюбинський на Капрі мав не один раз і нагоду сперечатися зі своїми ідейними противниками.

Продовжуючи свій лист до І. Ю. Кулика, Горький розповідає: «Настрій цей особливо розпалювався нашими суперечками із Стефаном Жеромським, який в цей час «побутував» теж на Капрі, переборюючи рецидив туберкульозу. Жеромський доводив нам, що справжнє мистецтво завжди було релігійне або метафізичне і що естетика без метафізики взагалі неможлива. Він на той час співробітничав, здається, в «Ревю де [де] монд», дуже підкорений був найновішому французькому впливові — Абель Рея, Бергсона, а взагалі міркував «еклектично» і майже невловимо, ніби хитаючись між багатьма протиріччями. Послухавши його, М. М. Коцюбинський засмучено зітхав: «Не дай боже так заплутатися».

Горький незабаром після смерті М. Коцюбинського (в 1913 р.) написав дуже зворушливий нарис-спогад «М. М. Коцюбинський»; нарис був опублікований спочатку українською мовою (в журналі «Літературно-науковий вісник», 1913, № 6, червень), а через місяць — по-російськи (в журналі «Вестник Европы», 1913, № 7, липень).

«Прекрасне — це рідкісне», — словами братів Гонкурів почав Горький свої спогади про М. Коцюбинського. — Він був одним із тих рідкісних людей, які при першій же зустрічі з ними викликають благосне почуття задоволення: саме цю людину ти давно ждав, саме для неї у тебе є якісь особливі думки!

У світі ідей краси і добра він — «своя» людина, рідна людина, і з першої зустрічі він збуджує жадобу бачити його як можна частіше, говорити з ним більше».

Пасинок Горького Ю. А. Желябужський в своїх нотатках «Коцюбинський в гостях у Горького» теж згадує, як при першій зустрічі Горький швидко підійшов до Коцюбинського, посміхнувся і, гаряче, довго потискуючи йому руку, кілька разів повторив:

— От і чудесно! От і чудесно!

Потім раптом ще наблизився і обняв Михайла Михайловича. Коцюбинський розчулено усміхнувся. І зразу стало зрозуміло, що хоч вони зустрілись вперше, —

«обидва давно люблять і глибоко поважають один одного». (Див. «Літературна газета», 1946, 22 серпня).

На Капрі М. Коцюбинський приїжджав тричі. Перший раз він прожив з 2 по 27 червня 1909 р. (проте з Горьким бачився тільки до 23 червня, тобто до від'їзду його з Капрі). Вдруге М. Коцюбинський приїхав рівно через рік — 3 червня 1910 р. і поїхав з Капрі 22 липня 1910 р. Нарешті, третій раз М. Коцюбинський провів на Капрі цілу зиму (з 21 листопада 1911 р. по 20 березня 1912 р.) і весь цей час (власне, з 22 листопада 1911 р.) прожив на квартирі у Горького (а не в готелі, як раніше).

Природно, що в цій обстановці М. Коцюбинський особливо близько здружився з Горьким. При цьому слід пам'ятати, що обидва вони належали до людей такого складу, які зближаються нелегко і винятково — при умові повного контакту, глибокого взаєморозуміння і взаємної симпатії.

Всього через три тижні після знайомства Горький мав виїхати на деякий час, і М. Коцюбинський писав додому (24 червня 1909 р.): «Вчора ми прощалися з Горьким, він виїхав на тиждень з Капрі. Так було жаль, я зжився з ним, звик».

У другий свій приїзд на Капрі Коцюбинський писав О. І. Аплаксіній (4.VI.1910 р.): «Пішов до Горького. Тут зустріли мене як рідного». І далі: «У нас з ним встановлюється тісна дружба, ми полюбили один одного». (10.VI.1910). Ще через кілька днів (14.VI.1910): «Вчора засидівся в гостях. Горький читав мені нову свою річ, веселий драматичний твір, а потім розповідав епізоди із свого життя. Він такий чудовий оповідач, що я заслухався і непомітно просидів до 1 години ночі».

«Розповім тобі про грандіозну рибну ловлю, влаштовану спеціально для мене», — пише М. Коцюбинський до того ж адресата (21.VI.1910).

Про це розповідає він і в листі до І. Л. Шрага (30.VI.1910):

«Тут риби, як квітки, і ми приносимо з собою цілі букети. Ми — себто Горький і я. Спеціально для мене була організована велика пескара [ловля риб], з громадою рибалок, піснями, з кашею, яку варили й їли в якійсь печері, як троглодити».

При цьому М. Коцюбинський пояснює: «Живеться тут мені добре. Опріч природи й спочинку, тішать мене теплі,

приятельські відносини до мене людей. Горький та його родина так дбають про мене, що мені часом соромно буває стояти в центрі піклувань та дбайливості».

Через два дні М. Коцюбинський пише до художника М. І. Жука (2.VII.1910): «Я дуже близько зійшовся з Горьким, бачимось мало не щодня, як я довго не йду, він заходить по мене, гуляємо, сидимо разом та ведемо безконечні розмови на літературні теми. Часом він читає свої нові речі або оповідає, які плани у нього на будучі роботи. Він з родиною так дбають про мене, так багато роблять для мене, що я почуваю гарячу вдячність».

Зрозуміло, в першу чергу ріднило Горького з Коцюбинським спільне розуміння естетичних і етичних завдань літератури, розуміння ролі мистецтва в захисті і пропаганді ідей добра і краси.

«Він, що про все подумав,—говорить Горький про Коцюбинського,—якось особливо близький до хорошого, і в ньому кипить органічна гидливість до поганого. У нього тонко розвинена естетична чуйність до доброго, він любить добро любов'ю художника, вірить в його звитяжну силу, і в ньому живе почуття громадянина, якому глибоко і всебічно зрозуміле культурне значення, історична вартість добра».

Такий смисл і основа глибоко ідейного інтелектуального і емоційного зближення двох великих письменників: гостро розвинуте «почуття громадянина», світла віра в «звитяжну силу» соціального добра.

М. Коцюбинський, згадує Горький, якось сказав:

«— Потрібно б вести із року в рік «Літопис вияву людяного», — щорічно випускати огляд всього, що створено за рік людиною в ділянці її піклування про щастя всіх людей. Це був би чудовий посібник людям для знайомства їх із самими собою, одного з одним. Адже нас більше знайомлять з поганим, аніж з хорошим. А для демократії такі книги мали б особливо величезне значення...»

Безмежно близькою Горькому була ця ідея — зображення не тільки поганого, але і — в першу чергу — *хорошого* в людині, в її громадській діяльності,—«в ділянці її піклування про щастя всіх людей».

Тут — Горький це розумів — закладались основні принципи нового, соціалістичного мистецтва. В звітній доповіді Центрального Комітету на історичному XXII

з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу тов. М. С. Хрущов підкреслив це завдання нашого мистецтва і літератури в епоху побудови комуністичного суспільства:

«Партія виходить з того, що мистецтво покликане виховувати людей насамперед на позитивних прикладах життя, виховувати людей в душі комунізму... Немає благороднішого завдання, ніж правдиво показати нову людину — трудівника, багатство її духовних інтересів, її боротьбу проти старого, що відживає свій вік».

В умовах перемігшого соціалізму «Літопис вияву людського» перетворився в літопис життя і діяльності мільйонів членів нового суспільства...

Величезний соціальний зміст понять «добра і краси» чудово усвідомлювався Горьким, і саме тому він так співчутливо ставився до визрівання цих же ідей у М. Коцюбинського: Горький допомагав українському письменникові піднятися до рівня науково-соціалістичної свідомості.

Справедливо відзначає Х. М. Коцюбинський, тоді директор Чернігівського літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського, в своїй статті «М. М. Коцюбинський і російська література», що «розмови з Горьким на літературні та політичні теми допомогли Коцюбинському краще зрозуміти класове розшарування на селі, рушійні сили революційного руху...

Важливе місце в розмовах двох письменників займали питання про завдання митця в суспільстві, про роль літератури в класовій боротьбі пролетаріату. Це було відгуком на статті В. І. Леніна про партійність літератури і роль письменника у революційній боротьбі.

Вплив Горького, ідейного учня В. І. Леніна, позначився не тільки на таких творах, як «Фата моргана», «Сміх», «В дорозі», але й *на всій спрямованості творчості та діяльності Коцюбинського*. (Див. газ. «Вечірній Київ», 1954, 16 вересня; підкреслено мною.— Л. Х.).

Соціальне спрямування, «імперативну функцію» мистецтва Коцюбинський, як і Горький, бачив у стремлінні до відображення добрих начал. Повторюючи, по суті, свою ідею «Літопису вияву людського», Коцюбинський, «радісно поблискуючи ласкавими очима», говорив Горькому:

«— Демократія завжди романтична, і це добре, знаєте! Адже романтизм найбільш людський настрій; мені

думається, що його культурний смисл недостатньо усвідомлено. Він — перебільшує, авжеж! Та тільки ж бо він перебільшує добрі начала, свідчачи цим, яка велика жадоба добра в людях».

Горький і в цих думках М. Коцюбинського справедливо бачив запоруку мистецтва майбутнього — мистецтва перемігшої демократії. «Він дуже часто говорив про демократію, про народ, і завжди це було якось особливо приємно слухати й повчально...

Людяність, краса, народ, Україна — це улюблені теми розмов Коцюбинського, вони завжди були з ним, як його серце, мозок і славні ласкаві очі».

В любові М. Коцюбинського до України Горького захоплювало, перш за все, те, що ця любов була адресована її трудовому народу і була зовсім вільна від якого б то не було нальоту національної обмеженості¹.

«Він особливо ніжно любив свою Україну, — розповідає Горький, — і часто чув запах чебрецю там, де його не було.

А одного разу, побачивши під білою стіною рибальської хати блідо-рожеві мальви, — увесь освітився усмішкою і, скинувши капелюха, сказав до квітів:

— Здоровенькі були! Як живеться на чужині?

Засоромився й пожартував:

— Знаєте — трошки сентиментальним стаю!

...Його українське червоне серце завжди було на батьківщині, — її скорботами він жив, її муками мучився... І починав стиха говорити про долю батьківщини, про майбутнє її, про її людей, яких він любив сильно, про літературу...»

М. Коцюбинський — особливо в останнє тривале своє перебування на Капрі, коли жив на квартирі у Горького, на віллі «Серафіна», — багато бачив письменників, художників, музикантів, які приїжджали з Росії і Західної Європи. Тут український письменник близько, в дружній обстановці, познайомився з І. О. Буніним, Ф. І. Шаляпіним, А. В. Луначарським, О. В. Амфітеатровим, С. І. Гусевим-Оренбургським, І. Я. Гінцбургом, В. С. Миролюбовим, К. П. П'ятницьким, С. Жеромським.

¹ Між іншим, Ю. А. Желябужський згадує, що Коцюбинський чудово володів російською мовою: «Він говорив по-російськи дуже красиво, правильно, без найменшого натяку на південний акцент чи говірку». (Див. «Літературна газета», 1946, 22 серпня).

В листах М. Коцюбинського, які відображають життя і літературні розмови на Капрі, видно, що здебільшого його оцінки творів і письменників співпадали з оцінками Горького: вони з однаковими критеріями підходили до явищ мистецтва, і цю спільність думок Коцюбинський завжди з охотою підкреслював.

Так, як і Горький, М. Коцюбинський позитивно оцінює оповідання Буніна і негативно — роман Андреева «Сашка Жегульов».

Обидва захоплюються народними піснями, глибоко цікавляться науковими працями з етнографії і народної творчості.

Дуже цінні взаємні оцінки літературних творів в листуванні Горького і Коцюбинського. Слід не забувати, що обидва вони завжди неодмінно прямо висловлювались про будь-які книги своїх друзів (наприклад, Горький писав Андрееву про той же роман «Сашка Жегульов»: «Сашку — читав. Це написано погано — нудно і строкато... Натхнення твої холодні і надумані»), — тому і висловлювання їхні один про одного повинні сприйматися у всій їх серйозності.

Після другої поїздки на Капрі М. Коцюбинський писав Горькому (9.IX.1910): «Як посувається Ваша праця? Якби Ви знали, з яким нетерпінням чекаю я продовження «Окурова» — цієї прекрасної речі, яка змушує з трепетом слідкувати, як міцніє і росте талант, що вже виріс, здається, на весь свій ріст».

Продовженням «Городка Окурова» Горького була повість «Життя Матвія Кожемякіна»; перша частина її опублікована в кн. 30-31 збірників «Знання» (Спб., 1910) — ще під заголовком «Городок Окуров (продовження)».

Через кілька тижнів (на початку жовтня 1910 р.) М. Коцюбинський, одержавши збірник 32 «Знання», в якому була надрукована п'єса «Диваки», пише Горькому:

«Диваки», незважаючи на Ваше невдоволення п'єсою, мені дуже сподобались. Прекрасні типи і ситуації, цікава мета, вся п'єса прозора і дзвінка. І все-таки це не те, що «Городок». Ви знаєте, я буквально сумую за продовженням. Це така річ (просто скажу — велика), що ради неї Ви будете змушені примиритися з нелюбимим Вами письменником — Горьким».

А після прочитання продовження «Городка Окуро-

ва» — «Життя Матвія Кожемякіна» М. Коцюбинський пише:

«Пишу під враженням від II частини «Кожемякіна». У мене весь час, до прочитання її, було страшне почуття побоювання: а що, коли після того високого піднесення, з яким написана I частина, тон спаде — і хоча буде хороша річ (поганой, звичайно, не можна було чекати), але все ж не те. Дочитавши до кінця, я полегшено зітхнув з почуттям повного задоволення. Мало сказати: хорошо. II частина така ж прекрасна, як і перша. Епопея російського міста, повітового життя розгорнулась і вшир і вглиб. Моторошно і страшно стало від тієї буденщини, яку так спокійно записував Кожемякін. Ніби розгорнулась сторінка історії життя народу, що має початок в темному минулому, а закінченням стосується вчорашнього, близького, знайомого, але погано усвідомленого. Фон такий хороший, що кращого важко бажати. А які прекрасні люди на цьому фоні, скрізь мармур, скрізь різець. Дивно вдався Вам, зокрема, Маркуша. І все — люди, почуття, природа — все таке ефірне, соняче, яскраве і до болю дуже переживається. І за всім чувається якість проникнення, до кінця продуманий синтез. Неповторно хороші порівняння. Я вважав великим майстром в цьому відношенні Аннунціо. Але тепер бачу, що у нього порівняння часто надто штучні, роблені, вигадані, тоді коли у Вас вони такі ж невимушені, вільні і красиві, як стрибок дикого степового коня (пробачте за порівняння). Про красу мови нічого й говорити: це школа для російських белетристів».

Горький глибоко оцінив відзив М. Коцюбинського. «Радий, що ви помітили Маркушу, — пише Горький у відповідь (23.IV.1911), — це для мене майже символічна особа. В третій частині теж буде Маркуша, але вже на релігійному ґрунті».

7 грудня 1910 р. М. Коцюбинський писав Горькому про щойно прочитану п'єсу «Васса Железнова»: «Я зараз під великим враженням від «Васси Железнової», глибокої, сильної і оригінальної речі. І як це дивно зроблено! Взято грудку болота — а з неї бризкають яскраві іскри і освітлюють такі тайники, що навіть моторошно стає. Ось воно — це бездонне, темне материнське почуття — початок всього живого! По-моєму — створена велика річ. І хочеться сказати: спасибі — в ім'я мистецтва!»

Вже після своєї останньої зустрічі з Горьким М. Коцюбинський пише йому: «Над чим Ви тепер працюєте, дорогий Олексій Максимович? Це з мого боку не проста цікавість. Тут (на Україні) зачитуються Вашим оповіданням «Три дні». Навіть кислого, розчарованого в сучасній літературі читача оповідання захоплює. А мені це так приємно, ніби я сам написав «Три дні». (Лист 15.V.1912).

Оповідання «Три дні», що вийшло окремою брошурою у виданні І. П. Ладижнікова (Берлін, 1912), Горький надіслав М. Коцюбинському 14 березня 1912 р. з таким написом:

«Михайло Михайлович—дуже радий я, що зустрів вас і дуже полубив чудову вашу душу. *Олексій Пешков*».

Горький з теплими написами надсилав М. Коцюбинському майже всі свої книги. 7 листопада 1910 р. він писав у Чернігів:

«Надсилаю вам, на пам'ять, «Зустріч», можливо, читаючи, посміхнетесь». До листа була додана в окремому виданні п'єса Горького «Діти» (початковий заголовок—«Зустріч»), з написом: «Сердечній людині Михайлу Коцюбинському на пам'ять. *О. Пешков*».

В свою книгу Горький поклав листок з текстом і нотами вірша Янки Купали «А хто там іде?»

В цьому ж листі Горький писав: «У Білорусії є два поети: Якуб Колас і Янка Купала — дуже цікаві хлопці! Так примітивно-просто пишуть, так ласкаво, сумно, щиро. Нашим би трохи таких якостей! О господи! Як би це добре було!

В книжку мою вкладений листок — пісня і ноти, щось подібне до Білоруського гімна, мабуть. Мене ця річ розхвилювала. Похмуро.

А кто это их, не один миллион,
Научил кривду несть, разбудил их сон?
Беда, горе!

Слов'яни! Пам'ятаєте — великоруську пісню:

Мы не сами-то идем,—
Нас нужда ведет, нужда горькая!»

Горький — не тільки найуважніший читач і прихильник таланту М. Коцюбинського, але і найактивніший популяризатор його творчості. Завдяки Горькому видавниче

товариство «Знання» видало в 1910—1911 рр. два томи повістей і оповідань М. Коцюбинського в російському перекладі (сюди увійшли «Фата моргана» і п'ятнадцять оповідань).

Вже після смерті М. Коцюбинського вийшов третій том (Спб., 1914), в який увійшло ще вісім оповідань.

Переклади були виконані М. Могилянським і авторизовані М. Коцюбинським, проте в них залишилось немало огріхів, про які пізніше писали і сам Коцюбинський і Горький.

Перший том вийшов наприкінці 1910 р. (позначений він був: «Спб., 1911»).

І з Капрі Коцюбинському писали його друзі: «Одержали Ваш перший томик і з великим задоволенням прочитали його,— писала дружина Горького, М. Ф. Андреева.— Спасибі вам за добрі години!» «Дорогий Михайло Михайлович! — писав Горький.— Книжку вашу прочитав з великою насолодою, з душевною радістю... Як відносно другого тома?»

18 березня 1911 р. Горький звернув увагу М. Коцюбинського на теплу участь, якою зустріла критика вихід російського видання його творів,— у відповідь на зауваження Коцюбинського (I.III.1911), немов «І том, очевидно, не викликав ніякого інтересу. Три місяці минуло з часу виходу його, а ні один журнал не відзначив книжки. Можливо, що така ж доля чекає і II том. Тоді вже мені зовсім совісно буде, що підвів «Знання».

Горький заперечує: «Михайло Михайлович, дорогий мій, ви — неправі! Перший том викликав ряд рецензій і, на мій погляд, досить цікавих. Навіть «Речь», загалом ставлячись до «Знання» немилостиво, вшанувала вашу книгу і добрим і недурним відзивом. Був відзив в «Современном мире» і в «Современнике» Амфітеатрова, а також в ряді провінціальних газет... Вихід другого тома ще підніме інтерес до першого».

Скромність М. Коцюбинського не дозволяла йому широко висловлюватися в своїх листах про високі оцінки, які давав Горький його творам. Проте в одному листі з Капрі до дружини (18.II.1912) Коцюбинський, в самому кінці, коротко нагадує: «Мое оповідання в «Современнику» так сподобалось моїм хазяям, що вони нахвалитись не можуть».

А Горький — вже після передчасної смерті М. Коцю-

бинського—з якою широко схвильованістю писав у своєму нарисі-спогадах:

«Для мене смерть Михайла Коцюбинського визначилась як тяжка особиста втрата, я втратив сердечного товариша.

Прекрасна, виняткова квітка відцвіла, ласкава зірка погасла. Важко жилося йому: бути чесною людиною на Русі дуже дорого коштує».

Коли на Капрі прийшла трагічна звістка про смерть М. Коцюбинського, Горький зразу ж надіслав на Україну дві телеграми (12 чи 13 квітня 1913 р.):

«Знаю, що зайві слова співчуття горю Вашому. Шанобливо кланяюсь вам... Міцно обнімаю дітей... Велику людину втратила Україна,— довго і добре буде вона пам'ятати хорошу його працю». (Дружині і сім'ї М. М. Коцюбинського).

«Смертна людина, народ безсмертний. Глибокий мій поклін народу України». (Друзям і співробітникам Коцюбинського).

В ці дні Горький так тяжко переживав смерть близької і дорогої йому людини, що писав про неї у багатьох листах до знайомих. Так, в листі до Д. М. Овсяніко-Куликовського (19.IV.1913) читаємо: «Дуже приголомшила мене смерть М. М. Коцюбинського. Знав я, що він хворий тяжко, знав і бачив це, а все-таки — прикро, що так рано пішла від життя ця славна людина, цей лірик, що любив землю якоюсь особливою, ніби жіночою любов'ю. Добре ми жили з ним».

* * *

З іменем Коцюбинського пов'язано багато сторін спілкування Горького з літературою і культурою України. М. Коцюбинський систематично знайомив Горького з українськими письменниками і їхніми творами, переслав йому книги, етнографічні і фольклорні збірники, бібліографічні і наукові праці, присвячені Україні.

«...Надсилаю обіцяні книги... Зверніть увагу на книгу «Література українського фольклору 1777—1900 рр.», вона може знадобитися для Вашої роботи як показник етнографічних матеріалів. Додаю також для зразка 3 прим. відкритих листів з узорами старовинних вишивок на

рушниках»,— писав М. Коцюбинський Горькому в своєму листі (6.VIII.1909) після першої поїздки на Капрі.

Горький звертається з просьбами до М. Коцюбинського: наприклад, замовити кому-небудь для журналу «Современник» статті «Культурные запросы Украины» і «Украинско-русские отношения», нарис історії української літератури і ін.; М. Коцюбинський енергійно і акуратно розміщує ці замовлення; його листування повне доручень від імені Горького, він пише українським письменникам про свої розмови з Горьким з питань, що їх цікавлять.

Василя Стефаніка М. Коцюбинський з Капрі повідомляє (16.VI.1909): «Ми тут з Горьким дуже часто згадуємо Вас, бо і він (Горький) великий Ваш поклонник.

Його роздратовало, що в якійсь статті Вас порівняли з П. Альтенбергом. Він каже, що коли читав Ваші оповідання, то мало не плакав. Дуже мені приємно, що ми так сходимося з ним на цьому пункті».

Відомому журналісту, етнографу і фольклористу, другу Івана Франка, Володимиру Гнатюку Коцюбинський теж пише неодноразово про Горького: «Кілька разів ми розмовляли про Вас з Горьким і він дуже зацікавився Вашими працями. Йому, межі іншим, дуже потрібна книжка Клоустона [«Народні казки»], в перекладі [А. Ю.] Кримського, але я не можу дістати її. Чи нема у Вас зайвого примірника?» (Лист 22 липня 1909).

Ще раніше (3.VI.1909) М. Коцюбинський просив Гнатюка: «М. Горький дуже цікавиться нашими піснями та казками. Прошу Вас, вишліть йому... Ваші етнографічні видання, хоч би за мій кошт». А через півтора-два тижні вже дякував за книги: «Горький дуже Вам вдячний за книжки». (15.VI.1909).

Інтерес Горького до української культури, літератури, інтерес, як бачимо, давній і глибокий, підтримувався і зміцнювався завдяки М. Коцюбинському. Ю. А. Желябужський свідчить:

«М. М. [Коцюбинський] побачив, що О. М. [Горький] не лише прекрасно знає й любить українську літературу, але й належно знає українську мову (пізніше М. М. не раз читав йому вголос або давав читати свої творіння в оригіналі по-українському, а не в перекладі)...

Олексій [Максимович] завжди дуже високо цінував творчість Карпенка-Карого і Кропивницького за правдивість, глибоку життєрадісність, справжню народність їх

п'єс. Пам'ятаю, наприклад, як він говорив, що, незважаючи на різницю обдарувань, у водевілі Кропивницького «По ревізії» — зерно того ж національного гумору і навіть сатири, що й у творах великого Гоголя.

Цінував він Лесю Українку та Івана Франка. А от вузький націоналізм Винниченка, незважаючи на всю обдарованість цього письменника, викликав гостру відсіч з боку Горького». (Зб. «Спогади про Михайла Коцюбинського», Київ, 1962, стор. 187 і 193).

За допомогою М. Коцюбинського познайомився Горький з талановитим українським художником Михайлом Івановичем Жуком, який виступав також як автор оповідань і віршів, літературно-критичних статей.

М. І. Жуку належить прекрасний портрет М. Коцюбинського, про який пише Горький в своїх спогадах:

«Бувало, бачиш: іде він помалу, трохі зігнувшись, оголивши сяючу голову, з тим вдумливим обличчям, як на портреті Жука,—бачиш і догадуєшся: думає про свою Чернігівщину».

Коли Горький дізнався від М. Коцюбинського про смерть видатного композитора Миколи Віталійовича Лисенка (пом. 24 жовтня 1912 р. в Києві), він написав теплий, щирий лист, який М. Коцюбинський з дозволу Горького віддав тоді ж опублікувати. Горький писав (24.XI.1912):

«Смерть Лисенка розумію як величезну втрату, але, читаючи опис його похорону,—пробачте мені за дивне, мабуть, слово,—відчуваю якесь тремтіння радості в серці: як любить народ свою людину! Яка глибоко повчальна ця сумна, але така могутня, прекрасна церемонія проведів людини, що відслужила своїй справі, і як ясно почуваш, що народ зрозумів велич її праці! Прекрасна і смерть, коли вона веде за собою таке пробудження життя, такий полум'яний розквіт почуття любові і повагу до того, хто пішов від нас». («На Украине и вне ее. М. Горький о Н. Лысенко»,— див. журн. «Украинская жизнь», 1913, № 1, стор. 109).

М. Коцюбинський, вже смертельно хворий, відповідав Горькому на ці рядки з київської лікарні:

«Прекрасне місце Вашого листа з приводу смерті Лисенка вразило мене дуже». (I.XII.1912).

Живо цікавлячись розвитком української літератури, Горький писав В. Г. Короленку (23.V.1913), що одержав

листа від В. М. Гнатюка, і наводив з цього листа таке місце: «Покійний М. М. [Коцюбинський] передавав мені [Гнатюку], що В. Г. Короленко має якісь праці по-українськи; як було б всім нам радісно, коли б він надіслав одну з них».

Повідомлення це виявилось якимсь непорозумінням: М. Коцюбинський, очевидно, говорив не про власні праці Короленка, а про чийсь інші; Короленко відповів Горькому (неопублікований лист із с. Хаток Полтавської губ. 10 червня 1913 р.) на його запитання, що не досить добре знає українську мову для того, щоб писати нею.

В цьому ж листі (23.V.1913) Горький писав В. Г. Короленкові: «Редакція збірника на честь Франка, членом якої був і М. М. Коцюбинський, доручила йому просити Вас взяти участь у збірнику... Я теж надіслав оповідання».

На прохання М. Коцюбинського Горький дав своє оповідання — «Лука Чекин» (в Зібранні творів — під заголовком «Кража») в збірник, присвячений 40-річчю літературної і громадської діяльності Івана Франка, який видавався у Львові.

І. О. Буніну Горький теж нагадував: «Пам'ятаєте, — Ви обіцяли дати оповідання для збірника на честь Франка? Термін — до кінця жовтня». (Серпень 1912 р.). Бунін відповів (28.IX.1912): «До збірника Франка надсилаю днями вірші. А Ви будете в ньому?» («Горьковские чтения 1958—1959», стор. 67 і 69).

Збірник запізнився до 40-річчя діяльності Івана Франка і вийшов — через першу світову війну, що почалася, — тільки в 1916 р., під заголовком: «Привіт Іванові Франкові в сорокалітте його письменської праці, 1874—1914, літературно-науковий збірник, Накладом Ювілейного комітету», Львів, 1916.

Але Горький пам'ятав про ювілей великого українського письменника; в неопублікованому листі із Мустаяк О. М. Тихонову (квітень 1914 р.) він пише: «Страшно жаль старика Франка; в цьому році минає сорокарічний ювілей його літературної і партійної діяльності, а він — хворий і тілесно і духовно».

З цим же листом Горький надіслав одержаний ним від Петра Дятлова російський переклад найчудовішої поеми Івана Франка «Мойсей», в якій відбилися ідеї революції 1905 р.:

Горький хотів, щоб Тихонов запропонував поему видавництву «Прибой», маючи на увазі значний інтерес, що являє собою цей твір, незважаючи на дуже невдалий переклад.

Проте опублікувати «Мойсея» Франка в цьому перекладі не вдалося. В червні 1914 р. Горький повернув рукопис Дятлову з таким листом: «Шановний товаришу. В збірниках «Знання» я давно не беру участі. Для «Просвещения» поема Івана Франка незручна. Книговидавництво «Прибой» — відмовилось видати Ваш переклад, визнавши його недосконалим. Мені теж здається, що переклад не вдався Вам. Вітаю. *О. Пешков*». (Див. М. Пархоменко — «Горький і Західна Україна», «Львів, 1946, стор. 73).

Горький знав творчість Івана Франка давно. Ще в 90-х роках вони немовби «зустрілись» на сторінках одеського прогресивного журналу «Жизнь Юга»: Горький в 1897 р. вмістив тут кілька своїх оповідань: «В степу» (березень, додаток до № 1), «Ванька Мазін» (квітень, №№ 14—16), «Зазубрина» (травень, № 18).

Слід гадати, що цей журнал, який почав виходити (щотижнево) з січня 1897 р., надсилався Горькому, бо в першому ж номері, в об'яві про передплату, його ім'я було назване серед постійних учасників видання. Тому можна гадати, що Горький читав і вміщені в «Жизни Юга» оповідання Івана Франка: «Малий Мирон», «Schön schreiben», «Історія моєї січкарни».

Ще в 1896 р. Горький зав'язав близькі стосунки з петербурзьким «товстим» журналом «Новое слово», який з 1897 р. перейшов в руки «легальних марксистів»; тут з'явилися такі великі його твори: «Тоска» (1896, № 9, червень, і № 10, липень), «Коновалов» (1897, № 6, березень), «Бывшие люди» (1897, № 1—2, жовтень—листопад).

Російські революціонери-марксисты використали журнал для пропаганди марксистських поглядів, для боротьби з народництвом. В. І. Ленін вмістив в «Новом слові» свої статті «По поводу одной газетной заметки» (1897, № 1), «К характеристике экономического романтизма» (1897, № 7 і 10). Тут же вміщувались статті Г. В. Плеханова («Судьбы русской критики», «О материалистическом понимании истории»), переклади праць Фрідріха Енгельса («Закон ценности и уровень прибыли» —

1897, № 12), спогади Поля Лафарга про Карла Маркса (1897, № 11).

В літературно-художньому відділі «Нового слова» брали участь, крім Горького, О. Серафимович, В. Богучарський, В. Вересаєв, Є. Чириков та інші письменники-реалісти демократичного спрямування.

В тому ж № 6 (березневному) «Нового слова» за 1897 р., де друкувався горьківський «Коновалов», з'явилась стаття близького знайомого Франка — С. В. Дегена «Іван Франко (галицький писатель)» з дуже високою оцінкою творчості українського письменника. А в наступному, № 7 (квітневому), в одному номері з початком праці В. І. Леніна «К характеристике экономического романтизма», був надрукований переклад оповідання Івана Франка «Цигани».

Це не був перший російський переклад із Франка (як помилково твердиться в деяких працях, див., напр., зб. «Велика дружба», Київ, 1959, стор. 282). Ще в кінці 80-х років з'явилися в російських перекладах оповідання «Сам собі винен» і «Цигани» (в газ. «Киевлянин», 1887, №№ 154, 155 і 227), «Гава» (під заголовком—«Слава богу, для начала это хорошо!») і «Чума» (в журн. «Киевская старина», 1888, № 10 і 1889, № 5 і 6); в 1890 р. в тому ж журналі «Киевская старина» був вміщений переклад оповідання «Яць Зелепуга» (під заголовком «Миллионер», №№ 5 і 6); в 1896 р. окремим виданням вийшла «Сказка об Иване-лентяе, о Деде-волшебнике и о прекрасной княжне Нине. С разрешения автора переложил с малорусского Г. Коваленко», Москва, 1896 (це — переклад казки «Без праці»).

Проте стаття про Івана Франка і його оповідання, вміщені в такому великому і поширеному журналі, як «Новое слово», мали вирішальне значення для популяризації його імені і творів серед широкого кола російських передових читачів.

І «зустріч» Івана Франка з Горьким на сторінках першого російського марксистського журналу не випадкова.

Коли журнал «Новое слово» наприкінці 1897 р. був заборонений за постановою Особливої наради чотирьох міністрів «за шкідливу діяльність»,— органом «легальних марксистів», в якому друкувались також і революційні марксистичні, став журнал «Жизнь». Белетристичний відділ

тут очолив в 1899 р. О. М. Горький, на той час вже прославлений письменник.

Горький опубліковував тут свої твори: «Кирилко» і «Про чорта» (1899, № 1), «Ще про чорта» (1899, № 2), «Хома Гордєєв» (1899, №№ 2—4, 6—9), «Двадцять шість і одна» (1899, № 12), «Мужик» (1900, №№ 3—4), «Троє» (1900, №№ 11—12; 1901, №№ 1—4), «Пісня про Буревісника» (1901, № 4), — за останній твір журнал «Жизнь» був закритий урядом, а редактори арештовані і заслані.

Горький залучив до участі в журналі А. Чехова, М. Гаріна-Михайловського, О. Серафимовича, В. Вересаєва, а також ряд українських письменників. В. І. Ленін писав про «Жизнь»: «...непоганий журнал! Белетристика прямо хороша і навіть краща всіх!» (Том 34, стор. 15). Тут друкувались праці В. І. Леніна: «Відповідь п. П. Нежданову» (1899, № 12) і «Капіталізм у сільському господарстві. Про книгу Каутського і про статтю п. Булгакова» (1900, №№ 1—2).

За прямою вказівкою Горького «Жизнь» широко відкрила свої сторінки українським демократичним письменникам. В журналі, за короткий час його існування, виступили зі своїми творами всі кращі письменники і «російської» і «Західної» України. Публікувались систематично також літературно-критичні статті про українську літературу.

Іван Франко надрукував в «Жизни» оповідання «Муляр» (1900, № 2) і «Домашній промисл» (1900, № 9). Василь Стефаник — цикл невеликих новел під загальним заголовком «Із селянського побуту» (1900, № 1), куди увійшли: «Новина», «Синя книжечка», «Сама саміська».

Леся Мартович опублікував в цьому журналі оповідання («Мужицька смерть» (1899, № 4), М. Коцюбинський—оповідання «Для загального добра» (1899, № 12); Ольга Кобилянська (письменниця, що до того часу не перекладалася на російську мову) була представлена рядом оповідань: «Банк рустикальний», «Жебрачка», «*Improptue phantasie*», «У св. Івана» (1900, № 9) і «*Valse mélancolique*» (1900, № 11).

Нарешті, Леся Українка виступила в журналі «Жизнь» із статтями: «Два напрямлення в новейшій італійській літературі» (1900, № 7), «Малорусские писатели на Буковині» (1900, № 9), «Новые перспективы и старые тени» (1900, № 12), «Заметки о новейшій

польської літературі» (1901, № 1—2); крім того, її стаття «Новейшая общественная драма», передана для «Жизни», була заборонена в журналі цензурою.

Про Стефаніка, як ми знаємо, Горький розмовляв з Коцюбинським; але він знав його твори раніше. І коли взяв на себе редагування літературно-художнього відділу «Жизни», то залучив до участі в журналі і Стефаніка.

В 1908 р. Горький писав молодому письменникові І. М. Касаткіну, щоб він почитав новели Василя Стефаніка: «Прочитайте, ви побачите, як коротко, сильно і страшно пише ця людина».

Одержавши від харківського перекладача В. Гетьманчука пропозицію видати в товаристві «Знание» російський переклад оповідань І. Франка і В. Стефаніка, Горький відповідав 23 жовтня 1911 р., що видавництво з охотою надрукує ці оповідання; при цьому він нагадував перекладачеві, що вже опубліковані збірники: І. Франка «В поте лица», з передмовою М. Славинського, видання М. Д. Орехова (Спб., 1901); В. Стефаніка «Рассказы», з передмовою Г. Алексинського (Спб., 1907).

Як бачимо, обидва ці видання були знайомі Горькому. Публікацію російських перекладів кращих творів сучасної української літератури і класики Горький вважав одним з важливих завдань. Пізніше він говорив в одному з листів (29. III. 1933): «Взагалі я мав «влеченье, род недуга» до літератури України. Дуже хотілось видати Гулака-Артемовського, Основ'яненка, Котляревського — особливо! Вів переговори з одним таким Могілянським¹ — досить мутна особа! — про видання збірника «Історичних пісень» Антоновича і Драгоманова², але М. М. Коцюбинський порадив мені звернутися до іншої особи і хотів, після повернення на Україну, знайти таку, та — не встиг, це було під час останнього нашого побачення з ним — М. М. [Коцюбинським] — на Капрі. Стефан Жеромський глузував з мого «українофільства».

Як відомо, Горький повернувся до широких планів видання літератури народів СРСР в російських перекладах — в радянський час.

В листі до І. Ю. Кулика (червень 1934 р.) Горький,

¹ Могілянський, Мих. Мих. (1873—1944), перекладач творів М. Коцюбинського у виданні «Знание».

² У Горького написано помилково: «Драгомирова».

згадуючи свої відносини з М. Коцюбинським і видання українських письменників до революції, прямо переходить до практичного здійснення своєї давньої мрії — в наш час:

«Енеїду» одержав,— пише Горький,— і передав «Академії»¹. Буде потрібна стаття про Котляревського, про його місце в історії української літератури і про вплив «Енеїди»,— кого б ви рекомендували для такої статті? Чи є нарис історії української літератури, а як ні, то чи є намір написати такий? Це дуже потрібно для нас, росіян, а то наша молодь нічого не знає про минуле України. Необхідно взаємно обмінятися знанням минулого для всіх союзних республік. Треба, щоб білорус знав, що таке грузин, турк[мен] і інші, а всі інші знали, що таке українець, білорус, узбек, татарин і т. д. Вірно?».

* * *

На прохання М. Коцюбинського Горький в 1912 р. написав для журналу «Украинская жизнь», що виходив у Москві, статтю «О русской интеллигенции и национальных вопросах». Стаття була загострена як проти великодержавних шовіністів, так і проти місцевого націоналізму, зокрема — проти українських буржуазних націоналістів (а саме до цієї категорії належало і керівництво журналу).

Горький підкреслює, перш за все, що вся передова російська інтелігенція завжди виступала за єднання народів Росії, в тому числі братських національностей— російської, української і білоруської, — для спільної боротьби проти загального ворога — самодержавства. Назвати прямо цього ворога в підцензурному журналі Горький, звичайно, не міг, але він писав цілком ясно для гямушого читача:

«Оскільки я знаю психіку кращої частини російської інтелігенції, я знаю, що російський народ всіх трьох племен мислився і відчувався нею як єдине ціле, що має перед собою ворога цілком визначеного для «хохла», «кацапа» і «ягута»². Російський інтелігент — демократ... однаково вперто і безкорисливо працював у всіх колах

¹ Ленінградське видавництво «Academia».

² Зневажлива, шовіністична назва українців, білорусів та росіян.

строкатого населення Росії, і оскільки це населення усвідомлює свою культурну єдність, свої соціальні права,— цією свідомістю воно зобов'язане тільки роботі демократичної інтелігенції». (Див. журн. «Украинская жизнь», 1912, № 9, стор. 7).

Горький звертається не тільки до інтелігенції, а й до широких мас трудящих, закликаючи їх не піддаватися націоналістичній пропаганді, з якого боку вона б не розповсюджувалась.

Горький висловлює впевненість, що «народ... скоро повинен зрозуміти, наскільки безглузда проповідь націоналізму в епоху гігантських інтернаціональних організацій і наскільки згубна може бути для його [народу] свободи ця проповідь».

Горький пояснює, що інтернаціоналізм повинен бути заповіддю трудового народу. «Він [російський народ] не дозволить будувати «Велику Росію» на пригнобленні племен, серед яких живе, бо ця будова надовго перетворилась би в залізну клітку для нього самого».

Червоною ниткою проходить через усю статтю Горького думка про те, що існуючий в Росії—«тюрмі народів»—соціально-політичний гніт тяжкий не тільки для всіх «малих» національностей, але і для самого російського народу, для російських трудящих, для російської демократії.

Єдиний шлях справжнього національного звільнення — це шлях боротьби за соціальне звільнення трудящих націй, в тому числі і «великоруської», «державної» нації.

«Пам'ятаючи пригнічення в минулому і тепер,— говорить Горький,— російська демократія не піде за тими, хто хотів би привабити її до гноблення народностей, що живуть поруч з нею, не дозволить утискувати свободу людей, яким свобода необхідна так само, як і їй самій».

Нагадуючи про великих синів слов'ян — Шевченка, Пушкіна, Міцкевича,—Горький вказує на той незаперечний факт, що в кожному народі, в кожній національності криється невичерпна творча сила, і плоди її діяльності будуть прекрасні, якщо буде вільний народ-творець.

Горький пише: «Кожне плем'я є джерелом численних можливостей збагачення життя енергією духу, і необхідно, в інтересах найшвидшого росту світової культури, щоб ця енергія розвивалась нормально, вливалась в

життя на щастя і радість нам — при умові найбільшої свободи».

Великодержавним шовіністам адресована заява Горького про те, що «насильство держави над вільним устремлінням людей до самовизначення затримує процес спільної організації духовних сил світу, штучно утворює потяг людини і племені до роз'єднання від світу, від вселенської праці».

Відповіддю місцевому націоналізму є гарячий заклик Горького, звернений до всіх народів, — боротися спільно проти соціального гніту:

«Ворог у нас — один, його обличчя добре відоме нам, засіб його політики давно знайомий — «розділяючи, володарюй»...

Ми повинні нарешті зрозуміти, що вся сила нашого ворога в нашій неорганізованості і що нам слід прагнути до всеросійського єднання...

В єднанні сила!»

Стаття Горького виявилась цілком своєчасними ліками по хворобі. З усіх боків обрушились на Горького вороги демократії і соціалістичних ідей. Вже 20 жовтня 1912 р. Горький писав М. Коцюбинському про бурхливу реакцію «охоронців» на його статтю в «Українській жити»: «Як мене лають за неї патріоти великоруські!»

Редактор журналу «Современник», відомий письменник О. В. Амфітеатров, писав Горькому з роздратуванням: «Маю деякий зуб на вашу статтю во славу малоросів». («Горький, Матеріали и исследования», том I, стор. 203).

З другого боку злобно заверещали на Горького українські буржуазні націоналісти. М. Шаповал-Сріблянський в київському журналі «Українська хата» виступив зі статтю «Гіпноз єдності», в якій твердив, що любов до своєї нації необхідно передбачає ненависть до всіх інших націй: «Любити — значить жертвувати. Якщо ти любиш Україну, — мусиш пожертвувати любов'ю до інших географічних одиниць (!). Любиш свою мову — ненавидь мову ворога. Почуєш ворожу мову з милих вуст — зречись їх. Вмій ненавидіти... Єдність, або «царство боже на землі», знаходиться в повному протиріччі з законами природи, яка фанатично ненавидить всяку єдність». (Журн. «Українська хата», 1912, №№ 11—12, стор. 643).

Наступний свій випад проти Горького — в статті «Чи буде просвіт?», яка бризкала скаженою слиною націоналізму,— Шаповал-Сріблянський починав наклепницьким твердженням, ніби Горький стоїть на тих же «охоронних» позиціях, що і великодержавні шовіністи Струве або Родичев. («Українська хата», 1913, № 1, стор. 63). «Праця демократичної інтелігенції, яку пропагує для нас Горький,—шипів цей буржуазно-націоналістичний зубр,—шкідлива: цю працю веде за допомогою адміністративного апарату офіціальна Росія понад дві з половиною сотні років...»

Напередодні першої світової війни, коли імперіалісти всіх країн розпалювали темні націоналістичні сили,— послідовно інтернаціоналістична позиція Горького відіграла велику роль, допомагаючи більшовикам, партії революційного пролетаріату об'єднувати трудящих всіх націй на боротьбу проти самодержавства і імперіалізму.

В. І. Ленін в написаних в цей же період геніальних працях «Критичні замітки з національного питання» і «Про право націй на самовизначення» озброював партію безпомилковою теоретичною зброєю для рішучого викриття ворогів марксизму-ленінізму в національному питанні.

Він піддає нищівній критиці позиції великоросійських шовіністів, українських, єврейських і всіх інших буржуазних націоналістів — ворогів робітничого класу і пролетарського інтернаціоналізму. «Хто хоче служити пролетаріатові,— вказував В. І. Ленін,— той повинен об'єднувати робітників усіх націй, борючись неухильно з буржуазним націоналізмом і «своїм» і чужим... Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм — ось два непримиренно ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають *дві* політики (більше того: два світогляди) в національному питанні». (Том 20, стор. 9—10).

В. І. Ленін дав безсмертну, яка стала класичною, формулу єднання робітничого класу як необхідної умови і соціального і національного визволення пригнічених народів:

«При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна м о ж л и в а, без такої єдності про неї не може бути й мови». (Том 20, стор. 14).

Сила і значення виступів Горького з українського

питання полягали саме в тому, що він стояв на ленінській позиції в оцінці справді прогресивного розвитку націй і боротьби за їхнє визволення на основі марксистських ідей.

Надзвичайно цікава зустріч відбулася у Горького з представниками української інтелігенції в самому логові буржуазного націоналізму — в редакції журналу «Украинская жизнь» (в Москві) в першій половині грудня 1916 р.

Акад. А. Ю. Кримський в статті «Незабутній вечір» зберіг нам майже стенографічний запис виступу Горького на цій зустрічі. «На цьому зібранні,— сказав Горький,— не можу не сказати про талановитий і могутній український народ. Цей народ надзвичайно м'який, дуже здібний. Я люблю чарівні мелодії української народної пісні, хвилюючу красу української музики, прекрасну українську мову, чудесний його народний говір. Побувавши вперше на одному з українських ярмарків, я не міг одірватися від гри кобзарів, бандуристів, лірників — цієї перлини народної творчості. Народна поезія України — апофеоз краси. Український народ проніс через століття рабства й неволі дорогоцінне багатство свого генія. Гляньте, який ласкавий і співучий світ розкривається в його безсмертних піснях».

З особливою силою Горький зупинився в своїй промові на споконвічній і нерозривній історичній дружбі російського і українського народів: «Російський народ є другом і братом українського народу. Він разом з ним глибоко переживає його страждання. Нема і не може бути ворожнечі між російською і українською трудовою людиною. Бувши на Україні, я бачив, з якою любов'ю український селянин говорить про російського хлібороба. Обидва народи повинні разом брати участь у великій боротьбі проти свавілля і деспотизму».

І тут же Горький, з властивою для нього конкретністю і діловитістю, перейшов до тих реальних, практичних заходів, які повинна взяти на себе інтелігенція для пропаганди і здійснення справді культурного єднання народів:

«Я звертаюсь до вас з проханням взятися до випуску спеціальної книги з історії України, яка буде своєрідною енциклопедією. Російський народ і всі народи Росії треба познайомити в популярній формі з минулим україн-

ського народу і його сучасним, залитим слізьми і кров'ю, треба яскраво і образно відтворити думи, прагнення і сподівання українського народу. В цій книзі слід розповісти про великих героїв українського народу, справжніх народних героїв, що віддали своє життя в боротьбі проти гнобителів. Я нагадаю лише одне ім'я, навіки овіяне славою,— Устим Кармелюк.

Треба ознайомити всі народи Росії з піснями українського народу — чудовими красою і силою, що розповідають про тяжку долю. Книга повинна бути легкою для читання і збуджувати інтерес у найбільш широкого читача. Спеціальна глава повинна бути присвячена історії революційного руху на Україні. Окремі глави охоплять музику, мову народу, його народну творчість. Подумайте тільки, яку велику і благородну мету ми ставимо собі». (Див. газету «Советская Украина», 1940, 24 червня).

Горький правильно розумів ще тоді величезну роль російської мови як важливого засобу культурного і політичного спілкування, взаєморозуміння і єднання всіх народів Росії. Тепер, в наші дні комуністичного будівництва, ми є свідками того, як ця роль російської мови ще більше поглиблюється і посилюється, досягнувши небувалого значення, коли російську мову вивчають майже в усіх країнах світу.

* * *

Непримиренний ворог буржуазного націоналізму у всіх його проявах, Горький завжди вмів розпізнавати ворожу, антинародну ідеологію, хоч як би вона не маскувалась. Характерним було в цьому плані ставлення Горького до українського письменника Володимира Винниченка, який на початку ХХ ст. користувався значною популярністю, який умів «грати» на демократичній і навіть на «революційній» темі, часто друкувався не тільки в українській, але і російській пресі.

Познайомившись з Винниченком у квітні 1908 р., коли той приїхав на Капрі, Горький спочатку гадав, що вибрані оповідання цього письменника можна було б видати в «Знанні». Проте, мабуть, у Горького і тоді не дуже лежала душа до творів Винниченка. Коли ж Винниченко надіслав свої рукописи (наприкінці 1908 р.), Горький

відповів йому листом (9 січня 1909 р.), в якому нагадав, що нічого йому не «обіцяв», а від К. П. П'ятницького Горький одержав повідомлення, що видати твори Винниченка можна не раніше весни 1910 р. в зв'язку з великою кількістю матеріалу. Горький при цьому повідомляв Винниченкові, що рукописи йому повертаються.

Незважаючи на цілком виразну відповідь Горького, Винниченко продовжував нав'язувати видавництву «Знание» свої твори, зокрема — незабаром надіслав п'єсу «Базар», про яку Горький написав автору зі всією прикритістю й прямою (4. IV. 1909):

«Всяка красива жінка для чоловіка — хто б він не був — самка» — такий Ваш тезис. Щоб захистити його, Вам довелося зробити майже всіх людей, які оточують Марусю, тваринами. А люди ці революціонери.

Правда, за останній час і с-дек Вересаєв і ес-ер Савінков всіляко зривають з російського революціонера романтичні та ідеальні серпанки, але я не можу вважати їхню суперечку з російською історією переможною для них, — не можу. І буду розглядати цю суперечку з дійсністю, як боротьбу індивідуалізму, що відроджується для останньої передсмертної судороги, з тією творчою, новою силою, яка скоро і назавжди задушить його.

Революціонери Ваші — не соціалісти, це помітно Вам? Кращий з них, тобто той, що найбільше вдався Вам, — Маркович міркує на 4-й сторінці більше ніж дивно. Хіба заради цього ідуть люди в маси, щоб витиснути в них «соціальну сльозу»? Для чого вона, ця сльоза, і який у ній смисл?

І весь Маркович, як типовий для Вас представник ідей «крамнички» і «базару», підкреслений Вами занадто, з деякою ворожістю — мені незрозумілою.

Взагалі я — не розумію Вашої п'єси, мабуть. А тому утримаюсь краще від дальших міркувань про неї. Мені не хочеться ставити Вас в один ряд з Вересаєвим, Савінковим і іншими ліквідаторами революції. Я дозволю собі подивитись на Вашу працю, як на непорозуміння Ваше, як на помилку...»

На цю досить стриману критику Винниченко вибухнув непристойним, люто наклепницьким листом від 9 травня 1909 р., в якому обвинуватив Горького в усіх смертних гріхах, аж до «експлуатації чужої праці»...

Чернетка листа Винниченка російською мовою збері-

гається в архіві Бібліотеки Академії наук у Львові. (Див. М. Пархоменко — «Горький і Західна Україна», Львів, 1946, стор. 14). Чи був лист відісланий Горькому — невідомо (в «Летописи...» одержання цього листа не зареєстроване).

Але 28 травня 1909 р. Винниченко не посоромився цей безпрецедентний «документ» опублікувати в газеті «Рада» (№ 119, стор. 4).

Лист Винниченка повністю викриває і яскраво характеризує моральне обличчя буржуазних націоналістів, які йшли на всякі провокації, щоб тільки будь-якою ціною скомпрометувати великого пролетарського письменника-інтернаціоналіста.

З документів видно, що Горький справді нічого Винниченкові не «обіцяв», навпаки, вже на початку січня повернув йому рукописи, і автор давно міг їх передати іншому видавництву.

Весь скандал піднятий був з однією тільки метою: кинути на Горького тінь, запідозрюючи його в «неповазі» до українських письменників.

Проте ставлення демократичних українських письменників до Горького і до самого Винниченка не могло змінитися від всього цього галасу.

Через кілька днів після появи провокаційного листа в газеті «Рада» до Горького на Капрі приїхав М. Коцюбинський, який писав дружині 13 червня 1909 р.: «Листа до Горького Винниченко читав мені сам — він дуже не сподобався мені. Коли Горький прочитав листа в «Раді», був дуже засмучений, схвильований, все ходив по хаті і казав: «Так мені і треба, так і треба, поки я видавець. Відмовлюсь від справи («Знание») — тоді не буду мати подібних неприятностей».

Таким чином, співчуття М. Коцюбинського було зразу ж на боці Горького, а не на боці Винниченка, хоч Коцюбинський лише потім на власному прикладі переконався, як багато праці докладає Горький, щоб організувати видання передової української літератури в російських перекладах.

В. М. Гнатюкові М. Коцюбинський в цей час з Капрі писав (15. VI. 1909): «Родина Горького і він сам все більше подобаються мені. Вони так мене приймають, мов рідного... Горький дуже Вам вдячний за книжки, каже, що така чемність хапає його за серце... Справа з Винни-

ченком зовсім приголомшила його. Коли він прочитав у «Раді» листа (хтось прислав йому), то все хапався за голову, хвилювався й повторяв: «Так мені й треба, так і треба, поки я рахуюсь видавцем». Бачачи, що ця справа така болюча для нього, я дав спокій і не розпитував по-дробіць»¹.

А той факт, що сам М. Коцюбинський повністю поділяв ставлення Горького до творчості Винниченка, між іншим, підтверджується тим, що зберігся екземпляр п'єси Винниченка «Щаблі життя» (1907) з власноручним написом М. Коцюбинського:

«Свинство!»

На ставлення Горького до творчості Винниченка весь цей шантаж не міг, зрозуміло, вплинути: Горький з кожним новим твором цього письменника переконувався, що це наклепник і пасквілянт, готовий оплювати найсвятіші пориви народу в його боротьбі за своє визволення.

7 травня 1911 р., повертаючи К. П. П'ятницькому запропоноване для збірника «Знание» оповідання Винниченка Горький оцінив цей твір негативно і відхилив його друкування. (Див. «Архів Горького», том IV, лист № 436).

Ще через кілька місяців Винниченко знову передав для збірників «Знание» свій великий роман. Горький у листі до В. С. Миролюбова (між 20 і 25 серпня 1911 р.) детально розібрав цей роман, викривши його ідейну суть і художню безпорадність.

«Твір Винниченка,— писав Горький,— майже талановитий, якщо прийняти за талант працьовитість, з якою він зібрав всю грязюку і мерзоти життя, щоб кинути ними в обличчя вчорашніх «святих і героїв», нині, як виявилось, винних в найпаскудніших гріхах світу... В цьому нерозумному творі нема жодної здорової людини... Загальне враження від повісті таке: нема на світі людей, більш спотворених, розпутних, безсовісних і дурних, ніж російські революціонери. Їхнє любиме заняття: проживання на крадені гроші, брехня, плітки, насильство над дівчатами, гра в карти (програють навіть «Капітал», а «Історичні листи»— давно програні!), проституція, провокатура, публічні бійки і скандали. Роблячи все це, вони стомлено говорять один одному: «Ох, яке важке жит-

¹ Дані в «Летописи...», т. 2, ст. 83,— дуже неточні.

тя!..» Технічно — твір слабкий: мелодраматичний, рясніє повтореннями і нудний — всі герої говорять однаковою мовою, по-книжному і паскудно. Багато пущено публіцистики, карикатури і наймодніших думок, не пережованих автором... Взагалі — з усіх точок зору — писанина паскудна...

Мені, будь ласка, віднині не надсилайте писань Винниченка, я знаю літературу цього напрямку, і вона мене не цікавить».

Ставлення Горького до «літератури цього напрямку», в тому числі і до творів Винниченка, повністю співпало з оцінкою подібної ренегатської літератури ленінською партією. Познайомившись якось з одним з романів Винниченка В. І. Ленін з обуренням писав (лист до І. Арманд від 5 червня 1914 р., із Пороніна):

«Прочитав зараз... новий роман Винниченка, що ти прислала. От ахінея і нісенітниця! З'єднати разом якнайбільше всяких «страхить», зібрати воедино і «порок», і «сифіліс», і романічне злочинство з вимаганням грошей за додержання таємниці (і з перетворенням сестри суб'єкта, якого оббирають, у коханку), і суд над лікарем! Все це з істериками і вивертами, з претензіями на «свою» теорію організації проститутток... Цей претенціозний несовітений дурень Винниченко, що любить собою, зробив звідси колекцію самих страхить — щось ніби «на 2 пенси страхить». Бррр... Муть, нісенітниця, досадно, що гаяв час на читання». (Том 35, стор. 107).

Більшовицька преса боролася з писаннями такого роду, систематично викриваючи їхнє ідейне убозтво і шкідливий вплив на читачів.

Критик-ленінець М. С. Ольмінський виступив у більшовицькій газеті «Звезда» із статтею «Белетрист В. Винниченко» (1911, № 25, від 11 червня), в якій піддав нищівній критиці оповідання Винниченка, яке увійшло в перший том «Рассказов» цього автора, виданий в 1911 р. в Москві. Оповідання це являє собою пасквіль на революцію і революціонерів.

В кінці статті критик згадує і роман Винниченка «Чесність з собою», відзначаючи, що цей письменник, який написав цілу книгу «про чесність», навряд чи сам добре знає, що це таке: «Недарма існує приказка — на злодієві шапка горить...»

Протягом всього свого життя Горький приділяв велику увагу роботі з молодими письменниками. Серед них було немало українських авторів.

Одним з перших українських початківців, якому Горький допомагав листами і порадами, читав і правив рукописи,— був молодий робітничий поет — Антін Якович Шабленко (1872—1930).

Син робітника-тесляра, Шабленко народився в Сумах; рано втративши батьків, з 16 років наймитував, потім працював на одному із харківських заводів. В Харкові почав брати участь в політичному житті пролетаріату і — під впливом «Кобзаря» Тараса Шевченка — писати вірші українською мовою.

За участь в політичних страйках харківська поліція хотіла арештувати в 1899 р. Шабленка, але він перебрався в Петербург, вступив там на завод, продовжуючи політичну і літературну роботу.

Наприкінці 1899 р. Антін Шабленко надіслав рукопис своїх віршів О. М. Горькому в Нижній Новгород і попросив його літературної консультації. На початку січня 1900 р. Горький відповів молодому поетові великим, теплим листом:

«Вірші Ваші, Антоне Яковичу, я одержав. Спасибі за любов. Оскільки сам я — цеховий малярного цеху, булочник, молотобоець і т. д., то Ви, певно, зрозумієте, який інтерес для мене являє свій брат-робітник, схильний до писання віршів і тому подібне. Тому дозвольте запитати — прозою писати Ви не пробували? Коли пробували — надішліть подивитись, а не пробували — спробуйте і надішліть.

Дуже важливо, щоб наш брат заговорив, нарешті, голосно, і своєю мовою, і про своє... До речі, вже в грудневій книзі «Жизни» вміщене оповідання «Отслужил» Ніколаєвича. Автор — теж робітник-слюсар. Бачите? А Лев Толстой хвалить його оповідання. Так ось, подумайте і наважтесь, напишіть що-небудь. А пишіть коротше, стисліше, про найістотніше, і так, щоб все в читача, як цвях у дерево, входило. Написавши — несіть у «Жизнь» редакторові Володимирі Олександровичу Поссе, скажіть йому, що я прислав. А то просто мені надсилайте.

Міцно тисну руку.

О. Пешков».

Названий тут Горьким письменник-робітник Ніколаєвич (псевдонім) — це вишневолоцький міщанин Микола Миколайович Мельницький; його оповідання, про яке згадує Горький і яке співчутливо зустрів Л. М. Толстой, залишилось, здається, його єдиним виступом в літературі.

Інакше склалась доля Шабленка. В 1900 р. він видав у Петербурзі збірку своїх віршів (українською мовою) — «Нова хатина», одночасно, за порадою Горького, пробує також свої сили в прозі, надсилає йому знову свої твори. Наприкінці 1900 р. чи на початку 1901 р. Горький пише Шабленкові:

«Мені дуже приємно сказати Вам, що прозою Ви можете писати краще, ніж віршами. Віршем Ви не володієте поки що. Але в прозі Ви виявили і спостережливість і багато серця. Багато серця — найкращий засіб добре писати!

Я дуже радий, що я, робітник, можу сказати Вам, робітничкові, — пишіть! Пишіть коротко, просто, як Ви бачили, як почували. Пишіть, як страждає наш брат, як трудно йому знайти дорогу до світла, як він хоче щастя, радості, хорошого життя і як змушений падати в бруд. Пишіть!

А щоб виходило добре, тобто сильно, — уявляйте, що пишете не для друзів, а для ворогів, для людей, серця яких в броні безсидства і черствого себелюбства і нахабного цинізму. Публіка — це велика тварина, це наш ворог. Бийте її в морду, в серце, в тім'я, бийте міцними, твердими словами! Нехай їй буде боляче, нехай їй буде тривожно! Міцно тисну Вашу руку».

Разом з листом Горький відіслав назад Шабленку рукопис його оповідання зі своєю правкою і зауваженнями. Горький радив звільнитися від зайвої розтягнутості, змінити заголовки, взагалі — писати коротше і більш старанно добирати слова. На закінчення Горький вказував:

«У мене не вчіться писати — я поганий приклад! Вчіться у Чехова, це письменник, у якого нема зайвих слів! Який би я був радий, коли б Вам вдалося написати з побуту робітників що-небудь сильне, оригінальне! Як це потрібно для життя... До побачення, товаришу!

О. Пешков».

Шабленко брав активну участь в революції 1905 р. і після її розгрому, рятуючись від арешту, змушений був перейти на нелегальне становище: він проживав у різних містах Росії та України, переховуючись під чужим прізвиськом, за чужими документами.

Ще в січні 1905 р. йому вдалось деякий час видавати під власною редакцією журнал «Вільна Україна», в якому він помістив також ряд своїх творів.

В 1910 р. Антона Шабленка схопила поліція (в Новоросійську), відправила етапом у виборзьку тюрму і віддала до суду; тюремне ув'язнення він потім відбував у петербурзьких «Хрестах» і звільнився лише в 1912 р. Після Жовтневої революції Шабленко служив в петроградському продовольчому комітеті, потім в системі народної освіти. Від літературної праці відійшов, вважаючи, що у нього для цього нема достатніх даних.

Один з кращих віршів Антона Шабленка — «Шахта-рі» (1910):

Далеко за північ гуртом шахтарі
Вертались додому поволі
І гомоном, співом до сходу зорі
Будили ще соннее поле.
А хтось-то могутній невпинно гукав:
Гей, скоро шахтар запанує!
Дорогу шахтарським робочим рукам!
Дорогу тому, хто працює!

Оповідання «За півдня» відображає життя і працю заводського пролетаріату, зростання його самосвідомості, почуття колективізму і власної гідності. Молодий робітник, організатор страйку протесту, вигукує, звертаючись до товаришів по роботі:

«— Невже ми не зможемо сказати владно і гордо нашим хазяїнам-капіталістам: Годі!.. Ми... требуєм, а не прохаєм!..

— Требуєм! Требуєм!— загули всі навкруги... — Досить з них... Напились нашої крові... Пора!.. Ми їм покажемо!— вчувалися вигуки...»

Після виходу в світ це оповідання А. Шабленка було конфісковане. Царський цензор писав про цей твір: «Зміст оповідання спрямований на збудження ворожнечі робітників до своїх хазяїв...»

Так без промаху біла прямо в ціль бойова творчість учнів і вихованців Горького...

Коли М. М. Коцюбинський жив у Чернігові і їздив лікуватися на Капрі, серед його молодих прихильників і друзів було кілька чоловік, які почали вже серйозно займатися літературою. Визначався своїм оригінальним, свіжим обдаруванням юний поет, учень чернігівської духовної семінарії Павло Тичина.

В своїй автобіографії Павло Григорович Тичина згадує: «Після закінчення бурси (в 1907 р.) я вступив там же, в Чернігові, до духовної семінарії, яку закінчив року 1913. ...У Чернігові в цей час жив Коцюбинський. Він для передової частини українського населення, а також для молоді влаштовував у себе так звані «суботи». Суботи дуже багато дали мені».

Про ці свої молоді чернігівські роки Павло Тичина розповів у ряді віршів «Перше знайомство», «Як ми писали листа М. Коцюбинському», «На «суботах» М. Коцюбинського», «В гості кличе Горький Коцюбинського». Учнівська молодь—після першої російської революції—особливо захоплювалась Горьким, читала його твори таємно, ховаючись від «начальства»:

...Сказать
про це багато б можна. Незатишно
в Росії царській...
...Нам би треба «Мать»
гуртом тут прочитати. Іскри крешуть
в імперії. Ну от вони й до нас
доскакують...

— Молодь,— розповідає Павло Тичина,— пише листа М. Коцюбинському для передачі Горькому своїх дум і стремлень:

...Хай побачить
Михайло Коцюбинський із листа
із нашого...
...і скаже, одкриваючи уста,

до Горького:— Людино! Чоловіче!
Із України наймолодші шлють
привіт тобі!

У статті «Великий син великого народу» Павло Григорович Тичина пише: «Горький, як і Коцюбинський, зав-

жди для мене був і є найближчим учителем, хоча довгий час я і не мав можливості зустрічатися з ним. Про Максима Горького я почув ще в 900-х роках, коли в дитинстві співав у хорі м. Чернігова. При гуртожитку хористів жив тоді спільний наш репетитор із семінаристів Микола Ілліч Подвойський, який багато розповідав нам про Горького і навчив нас співати горьківську пісню «Солнце всходит и заходит». З його розповідей ми чомусь зробили висновок, що Максим Горький ще недавно співав у нашому хорі і що він зараз нібито у відсутності. І я часто вдивлявся у мандрівників і подорожніх з торбиною за плечима і питав себе: чи не це часом іде до нас Горький?

У 1911 році Михайло Коцюбинський, збираючись їхати в гості до Максима Горького на острів Капрі, взяв з собою і мої юнацькі вірші — і там прочитав їх великому російському письменникові по-українськи в оригіналі. Максим Горький через Коцюбинського підбадьорив мене чуйним, своїм ласкавим словом. Слово схвалення Олексія Максимовича Горького в ті жахливі роки реакції влило в мою душу багато незнаної тоді ще для мене сили і повернуло все життя моє по-новому, в бік небоязні дійсності, уважного вивчення її, в бік творчих дерзань. Згодом сам Олексій Максимович згадував про ці ранні мої писання в листі до мене з Сорренто в серпні 1927 року». (Павло Тичина. Твори, том 6, стор. 192).

Влітку 1927 р. П. Г. Тичина надіслав О. М. Горькому збірку своїх творів, що вийшла в російському перекладі: Павло Тичина «Избранные стихотворения», авторизований переклад с українского, с предисловием А. Гатова, Госиздат Украины, Харьков, 1927.

Горький 10 серпня 1927 р. написав П. Тичині теплого, зворушливого листа:

«Сердечно дякую Вам, Павле Григоровичу, за надіслану книгу, вельми зворушений люб'язністю Вашою. Знаю я Вас давно, мені багато і ніжно — як він напрочуд добре умів говорити про людей — розповідав про Вас М. М. Коцюбинський, читав деякі Ваші вірші. Потім я читав — по-українськи — «Замість сонетів»...

Дуже не сподобалась мені розв'язна і — на мій погляд — не зовсім грамотна передмова Гатова. Але — «і на сонці плями».

Міцно тисну руку Вашу. Бажаю Вам душевної бадьо-

рості, здоров'я. Чи не маєте наміру писати прозу? Мені здається, що і тут Ви були б новатором.

Ще раз — дякую!

О. Пешков.

20.VIII.27 Sorrento».

В цьому листі Горький говорить про своє знайомство з поетичною книгою Павла Тичини «Замість сонетів і октав», яка вийшла в 1920 р.

Після невеликого вступного вірша («Уже світає, а ще імла...») збірка складається з окремих маленьких уривків, написаних ритмізованою прозою, наприклад:

«Ритм

Коли йде дві струнких дівчини — ще й мак червоний
в косах —

— десь далеко! молоді планети!

Пливуть. Струнчать. Атоми утоми — на світ, у світ
із тьми! Танцюють, куряву збивають... Сонця стають у
коло. А від них майви

по всесвіту всьому.

Дві дівчини».

Кожному такому уривку («строфі») протиставляється «антистрофа», пов'язана з ним інколи дуже складним психологічним, емоціональним або філософським зв'язком.

Так, наведена строфа «Ритм» має таку «антистрофу»:

«Налила голодним дітям молока,— сама сіла та й за-
думалась...

А по гладищі, мов з очей незрячих, сльози покотились.
Одна швидче, вперед. А друга,

мов знехотя,

за нею,

слідом...

Дві дівчини».

Ці своєрідні «вірші в прозі»,— мабуть, і наштотхнули Горького на думку, висловлену в його листі до Тичини: писати прозу, щоб і тут бути новатором.

Ставлення Горького до творчості П. Тичини досить показове: пошуки поета в галузі форми, оновлення всієї образної системи, а також його стремління відобразити зовсім новий життєвий зміст у філософсько-глибоких, якісно нових творіннях поезії,— зустрічає у Горького повне розуміння і всіляку підтримку.

Повернувшись в СРСР, Горький і далі завжди пам'ятав про українського радянського поета — Павла Тичину. Він високо цинив його як митця, громадського діяча, як ученого — академіка (з 1929 р.) Української РСР.

Коли в 1934 р. був організований Пушкінський комітет при ЦВК СРСР, Горький, як голова цього комітету, спеціальним листом звертається до П. Г. Тичини з проханням про співробітництво. («Летопись...», том 4, стор. 374).

5 жовтня 1935 р. засідання Президії Ленінградської комісії Академії наук СРСР, на подання О. М. Горького в Президію АН СРСР, постановляє ввести до складу Редакційної ради академічного видання Творів О. С. Пушкіна — академіка АН УРСР Павла Григоровича Тичину. («Летопись...», том 4, стор. 525)

Вірш в прозі «Людина», написаний П. Г. Тичиною вже після смерті Горького, досить переконливо змальовує обличчя великого співця соціалістичної революції і братерства народів:

«Коли ходив по землі Максим Горький, його людяну високу фігуру далеко було видно всім — на всіх кінцях землі, по всіх шляхах і перепуттях!..

Коли голосом своїм починав говорити Максим Горький,— його революційне людське слово летіло швидше від блискавок — до всіх націй, у всі міста, у всі селища під сонцем...

І був він як пророк — тільки не в мантиї пророків стародавніх, не в смутку за старим, минулим,— а був він як новий пророк, що разом з гнобленими в нове життя уперто прокладав дороги і найпростіше, найголовніше всім сказав: «Людина — це звучить гордо!» (Твори, том 5, стор. 73—74).

* * *

Десятки, сотні листів писав Горький власноручно, своїм бісерним почерком, сам підписуючи кожний конверт,— протягом цілої третини століття,— відповідаючи всім, хто прагнув світла істини, хто вірив в силу мистецтва...

Серед цих листів (в більшості—не тільки не опублікованих, але навіть і не зібраних) багато адресованих початкуючим письменникам, а то й просто трудовій молоді Радянської України.

В листах до ще зовсім зелених молодиків Горький виявляв максимум обережності; він завжди намагався збудити у свого адресата самостійну думку.

Горький, наприклад, неодноразово підкреслював у своїх листах:

«Вчитися слід не на ідеях, а — на фактах. Засвоївши ідеї раніше фактів, Ви неминуче будете формувати Ваші враження,— факти Вашого досвіду,— по лініях, по клітинах засвоєних Вами ідей і таким чином створите для Вашого особистого досвіду Прокрустове ложе, тобто обмежите, спотворите вільний, нормальний процес Вашого розвитку...

Ви — людина, добре обдарована природою, і Вам варто взятися за виховання своє серйозно. Засвоєння чужих ідей це ще не самовиховання, а підкорення свого розуму чужому, самовиховання починається з перевірки чужого досвіду — своїм досвідом, з критики чужих висновків і сумніву в правильності своїх». (Лист від 17 лютого 1929 р.).

А на закінчення своїх мудрих порад Горький у цьому ж листі м'яко звертається до автора: «Ну, будьте здорові! Не сердьтесь за те, що я «пробрав» Вас, я щиро бажаю Вам добра і, як бачите, своїх думок не нав'язую Вам. Роль вчителя — не моя роль. Мені людина дорога сама по собі, а не як учень, і мені хочеться бачити людину розумною, сміливою, сильною, доброю. Ось так. Тисну руку.

О. Пешков».

Подібна думка висловлюється Горьким і в іншому листі до цього ж 17-річного адресата: «Можете бути впевнені, що я пишу Вам не за «свідомістю обов'язку», а також і не за бажанням «повчати» Вас, а просто тому, що мені цікаво і приємно говорити з людиною, яка молодша за мене на 40 років, тобто майже на два покоління, і яку хвилюють дуже серйозні думки». (Лист 21.XII.1928).

Як бачимо, Горького захоплює жива радянська молодь, що прагне знань, шукає відповідей на найрізноманітніші питання, які висуває оточуюче життя. Ось чому в цьому ж листі він писав: «Я знаю, що в мій вік — компліменти зайві — не було таких юнаків, як Ви, а тепер їх — тисячі. Суть справи не в Дніпробуді, не у Волго-Донському каналі і т. д., а в тім, що швидко росте дійсно «нова людина». Моє право захоплюватися і дивува-

тися засноване саме на рості цієї людини. Для мене справжні «великі люди» — це так звані «маленькі люди». Ось чого Ви, мабуть, не зрозумієте зараз».

Величезне за розмахом і за вкладеною в нього творчою енергією, листування Горького з молодими людьми Країни Рад було одним з найяскравіших виявів великого, горьківського, соціалістичного гуманізму. В цьому листуванні Горький практично здійснював лєнінський лозунг культурної революції, вимагаючи від радянської молоді вдумливого оволодіння знанням всіх культурних багатств минулого, створених людством.

Горький наполегливо, послідовно добивався вдосконалення професіональної майстерності у початкуючих письменників. Добре і щиро розповідає про це один із його молодих кореспондентів, згодом український письменник, Іван Плахтін у своїх спогадах — «Виховання молодих письменників»:

«В 1927 році, працюючи в Донбасі залізничником, я написав своє перше оповідання «На баштані»... Я вирішив написати листа Олексію Максимовичу Горькому. Я чув, що Горький живе в Італії, але точної адреси його не знав. Написав навмання: «Італія, великому російському письменнику Максиму Горькому», і надіслав разом з оповіданням величезний, повний відчаю і граматичних помилок лист. Я гадав, що доведеться довго чекати відповіді. Тим сильнішою була моя радість, коли я одержав її дуже скоро... Звістка про одержання листа від Горького блискавично поширилась по всій Ясинуватій. Тремтячими руками розпечатав пакет, вийняв звідти рукопис оповідання і невеликий лист:

«І. О. Плахтіну.

Для того, щоб писати оповідання, необхідно дуже добре знати грамоту,— Ви погано знаєте це. Потім: треба добре бачити те, про що пишеш, а бачите ви погано. Оповідання Ваше неясне і здібностей Ваших до роботи літературної не виявляє. Вам треба вчитися російської мови. Ви мало знайомі з нею.

Писати — почекайте. А візьміть книжку Крайського «Что надо знать начинающему писателю» і уважно прочитайте її. Взагалі — читайте і як можна більше.

О. Пешков.

15.III.28.
Сорренто».

Рукопис оповідання ряснів виправленнями, зауваженнями і поправками. Олексій Максимович дуже уважно читав оповідання і старанно виправляв помилки». (Див. газ. «Советская Украина», 1938, 28.III).

Названу тут книжку А. П. Крайського (вид. «Красная газета», Л. 1928, 3 вип.) Горький нерідко рекомендував молоді, що поривалася до літератури. Задовго до революції Горький, який цікавився літературною творчістю людей «з народу», завжди мріяв про видання спеціальних книг і журналу «для початкуючих».

Селянській кореспондентці Оксані Анзиміровій Горький писав (28.VI.1927): «Потяг робітників і селян до літератури, це одне з великих «позитивних» явищ в Радянській Росії; це цілком природне стремління нової творчої сили зайняти «командні висоти культури». Потяг цей повинен рости все міцніше і швидше, бо у нас близько дванадцяти тисяч сількорів, та, мабуть, і робкорів не менше.

Ця солідна армія теж з року в рік неминуче буде розростатися кількісно і виділяти із середовища свого десятки і сотні молоді в «велику літературу». Цифри ніби приголомшливі, але якщо ми згадаємо, що у нас 150 мільйонів жителів, які не затримаються перетворитись у читачів, то ці цифри зразу стануть мізерними.

Поставлене Вами мені запитання про керівництво першими кроками початкуючих письменників давно вже усвідомлене мною як настійна необхідність. Років п'ятнадцять тому я навіть думав видавати «Журнал для письменників-самоуків». Мені здається, що тепер саме час для такого видання». (Див. журн. «Жернов», 1927, № 4—5).

Величезною вимогливістю і любов'ю до високої якості літератури продиктована більшість листів Горького, в яких він настійно вказує на необхідність вивчати мову, оволодівати професійною майстерністю, а головне — серйозно ставитись до літературної роботи.

Горький завжди прямо і різко висловлює свою думку про низьку якість рукописів, що надсилають йому.

Літгуртківцям м. Запоріжжя він пише так: «Надіслані вами літературні спроби неохайністю і несерйозністю своєю викликали в мене враження жарту «знічев'я». Я одержую сотні рукописів набагато більш малограмотних, але в них завжди відчувається щире прагнення

людей сказати щось від себе і своїм голосом. В творах ваших я цього не відчув.

Особливо погані афоризми, і не тільки тому, що автор погано знайомий з формою афоризму. Всі вони вкрай грубі і непродумані. Вірші виказують незнайомство з технікою вірша. А головне,— малограмотно все... Детальною критикою таких спроб, як ваші, я не маю права займатися, у мене нема часу для цього.

О. Пешков.

6.I.29 р.» (Див. газ. «Червоне Запоріжжя», 30 червня 1936 р.)

Критикуючи недоліки в роботі і початкуючих письменників і радянських визнаних діячів культури, Горький завжди ясно бачив також і те нове, те соціалістичне, що є в їхніх творах, при всіх прорахунках в художній формі.

Наприклад, Горький, виступаючи на нараді письменників, композиторів, художників і кінорежисерів з питань кіно в Москві, 10 квітня 1935 р. (опубліковано в газеті «Правда» 14 квітня 1935 р.), піддав гострій критиці деякі ранні кінофільми талановитого письменника і режисера Олександра Довженка: фільм «Земля»— за надмірний натуралізм, фільм «Іван»— за відсутність внутрішньої організованості, хаотичність.

Проте в ряді випадків Горький звертається саме до кінокартини «Земля» Довженка, коли хоче назвати твори, які відобразили нове, радянське село. У спогадах А. С. Курської (дружини радянського посла в Італії Д. І. Курського) ми читаємо про візит Горького в Рим, де він зупинився в сім'ї Курського (в лютому 1931 р.):

«Майже весь день пройшов у жвавій бесіді. Увечері з захопленням, з якоюсь дитячою радістю Олексій Максимович дивився наші радянські фільми «Турксиб», «Земля» та інші... Цим фільмам, що змальовують розмах нашого радянського будівництва, Горький надавав великого агітаційного значення». (А. С. Курская—«Горький в Італії», в зб. «М. Горький в воспоминаниях...», стор. 619—620).

Зберігся лист Горького до Д. І. Курського (9.II.1931), в якому він спеціально просить надіслати фільм «Земля» для розповсюдження за рубежем: «Р. Роллану хотілось би бачити наші фільми: «Турксиб» і «Земля»... — це фільми, що демонструють колгоспи і радгоспи. Бачити

це треба не тільки йому, але й численним друзям його в Швейцарії, а також різноплеменним людям... Чи нема у Вас цих лент?»

Незвичайно чутливий до кожного нового талановитого слова, Горький зразу ж, з одного невеликого уривка, помітив і вгадав великий, неабиякий хист українського письменника Юрія Івановича Яновського.

«В першій книзі «Кр[асной] нови»,— пише Горький 18 березня 1931 р. з Сорренто Леоніду Леонову,— мені сподобались «Чотири шаблі» [Ю. Яновського]; якщо вони написані молодим чоловіком, то з нього, мабуть, вийдуть люди...».

Дійсно, «Чотири шаблі» (1930 р.)— один з ранніх, ще незрілих творів Юрія Яновського, який через кілька років, в 1935 р., видав свій чудовий твір «Вершники», що ввійшов у золотий фонд української радянської культури.

Для українських радянських письменників, як і для всіх діячів літератур народів СРСР, Горький був не просто живим класиком: він завжди був близьким другом, дбайливим опікуном, строгим наставником і незмінно — помічником.

Як найпричепливішому, але найдоброзичливішому критикові, надсилали українські радянські письменники Горькому перші примірники тих своїх книг, в яких були викладені найзаповітніші думи, почуття, надії...

Багато збереглося книг з такими написами: «Дорогому Ол. Максим. Горькому від молодшого співбрата. З широю повагою. Петро Панч. 22.VIII.34. Москва». (Див «Летопись...», том 4, стор. 405).

10 квітня 1935 р., за рік до смерті, Горький зібрав у себе вдома, в Москві, групу провідних письменників України для дружньої, творчої розмови. В ній брали участь поети, прозаїки і драматурги: П. Г. Тичина, О. Є. Корнійчук, П. Й. Панч, О. І. Копиленко, І. Л. Ле та інші.

Петро Панч згадує цю зустріч: «Група письменників України, будучи в Москві, завітала до Горького на Мало-Нікітську вулицю. За широким вікном плавав сивий туман, чіплявся за голі кущі і олив'яними краплями стікав по шибках.

Олексій Максимович Горький поставив перед собою ковану попільничку, поклав біля неї окуляри в роговій оправі і, посміхаючись у русяві вуса, казав:

— Я от і говорю, товариші, наближається двадцятиріччя Радянської влади, багато вже людей стали дорослими, але так і не знають, якою ціною дісталась до їхніх рук влада. Є і такі юнаки, які виявляють навіть невдоволення. Я, мовляв, і того бажаю, і того, а мені не дають. Вони не знають, як жилось раніше, бо ми мало про це пишемо. А взяти наших жінок, це ж чудо, а не жінки. Новий тип людини! І це треба показати...

Коли зайшла розмова про історичну тематику, виявилось, що Горький широко обізнаний не тільки із життям сучасної йому України, а і з її глибоким минулим.

Він порадив писати історичні романи, щоб люди знали, якою ціною виборювалась доля народу...

Нагадав Горький також і про необхідність більшого розвитку жанрів гумору й сатири, притаманних духові й традиціям української літератури і мови». (Петро Панч—Твори, том 5, К., стор. 400—401).

Зміст розмов з Горьким згадує і Олександр Корнійчук: «Пам'ятаю одного разу, цікавлячись, над чим працюю я і мої товариші, він [Горький] сказав:

— Мало ще, дуже мало пов'язані наші письменники з життям, з народом. Не бачать, які великі зміни відбулися у нас за роки радянського життя. Ось я одержую багато, дуже багато листів від колгоспників, робітників, студентів... Які чудові люди — нові люди — вирости у нас... Народ — велетень. Кожна маленька людина стала великою, справжньою — повноцінним діячем і творцем... А от письменники наші не завжди це бачать, не завжди помічають нове, бо мало знають наших людей, їхні діла, думи, настрої, їхні духовні запити.

І раптом запитав:

— А роз'їжджаєте ви багато?

І, немовби відповідаючи на своє запитання, додав:

— Більше в кабінетах сидять наші письменники, мало їздять, мало спілкуються, а це непростимо. А якщо їздять, то в м'яких або міжнародних вагонах. Адже правда?

Я посміхнувся:

— Це вірно, Олексій Максимович.

— Ось це і погано. Не в м'яких вагонах їздити письменникам. Це, правда, зручно, але без користі. Я в свій час дуже багато ходив, навіть занадто багато. Це, звичайно, не обов'язково, але якщо вже їздити — то третім

класом. Скільки життєвого матеріалу додалось би для письменника і який матеріал!

Говорячи про творчі завдання радянських літераторів, Горький неодноразово і настійливо нагадував нам:

— Треба побільше хороших книг про наших людей, про наше життя, про народження нового, прекрасного світу,— говорив він.— Адже ми, письменники Союзу Рад, свідки неповторного, великого перетворення людства. І ми повинні відбити це для поколінь. А який вдячний матеріал для художника дає наша епоха! Подивіться глибше, проникливіше, і ви побачите, скільки яскравих конфліктів, колізій, драматизму таїться в цьому матеріалі. Новий світ, який вже міцно утверджується в нашій країні,— світ торжества свободи, розуму і праці не просто приходить на зміну старому. Світ капіталу — страшний, нелюдський, звірячий світ не тільки чинить опір і буде чинити опір новому,— він наступає і намагається будь-що зламати нас.

Це треба пам'ятати кожному. Боротьба розгоряється у великих міжнародних масштабах, і нам треба бути завжди і невтомно на варті...

— Літератори Союзу Рад,— продовжував далі Горький,— зобов'язані показати, як в новій, радянській системі суспільного життя, всупереч всьому, народжується новий світ і нова людина—творець цього світу, якому чужі індивідуалізм, власність, обивательщина, зазнайство і багато які інші виразки капіталу. У нас вже багато таких людей і буде їх все більше, їх народжує наш соціалістичний лад. І ми, літератори, повинні цьому всіляко сприяти...

Горький закликав письменників до наполегливої праці над зміцненням священної і непорушної дружби народів, їхньої морально-політичної єдності:

— В дружбі цій, в єдності, в колективізмі,— говорить він,— наша сила, пам'ятайте це, товариші». (Александр Корнейчук — «Встречи. Страничка воспоминаний», — в газ. «Правда Украины», 1946, 18 червня).

В цих же спогадах О. Є. Корнійчук підкреслює, яке особливе, надихаюче і організуюче значення мало для письменників особисте спілкування з Горьким, його живе, бадьоре і точне слово: «Нам, письменникам Радянського Союзу, сучасникам Горького, яким випало щастя починати свою літературну діяльність під його керівни-

цтвом, назавжди залишаться пам'ятними зустрічі і розмови з ним.

Кожна зустріч з Горьким, кожне його слово, порада побажання, повні невідомості ширості і мудрості, надихали нас, запалювали творчою пристрастю.

З справжнім батьківським піклуванням ставився Горький до нас, літераторів союзних республік, цікавився нашим життям, нашими творчими планами, роботою.. Він бачив здійснення своєї довгорічної мрії — «Союз вільних» — дружну, багатонаціональну сім'ю радянських літераторів...

Мені довелось кілька разів зустрічатись і розмовляти з Горьким. Ці зустрічі незгладимо збереглися в моїй пам'яті».

В інших мемуарних нотатках про Горького Олександр Корнійчук згадує, з якою симпатією відзивався великий російський письменник про Україну, її народ, літературу: «Багато говорили про Україну. З незвичайною теплотою Горький згадував М. М. Коцюбинського, класиків української літератури. «А чи співають зараз на Україні цю пісню: «Ой наступала та чорна хмара...»? — запитав Олексій Максимович, — люблю я пісні українські! Чудова творчість українського народу!» І Горький заспівав: «Ой наступала та чорна хмара». Ми його підтримали. Він встав, випростався, схвильовано подивився у відчинене вікно. Там вдалині верхів'я сосен, освітлені місячним сяйвом, можливо, нагадали йому стрункі українські тополі, зоряні ночі і села у вишневих садах, де багато років тому, в неповторній молодості, він вперше слухав чудову пісню України». (Александр Корнейчук — «Великий учитель», — в газ. «Советская Украина», 1938, 28 березня).

Багато українських радянських письменників згадують, як Горький при особистих зустрічах, в розмовах «за круглим столом» неодноразово висловлював свою любов до України і її передової культури, в той же час завжди бував зовсім непримиримий до проявів націоналізму і національної обмеженості, до порушення священних принципів соціалістичної дружби народів.

Зокрема, Петро Панч розповідає, як під час квітневої зустрічі в 1935 році «один із присутніх письменників запитав про його ставлення до української мови. Як тон, так і зміст запитання були явно недоброзичливі. Олексій

Максимович почервонів і, рвучко випроставшись, відказав:

— Для мене всі мови гарні, чи буде то російська, чи чуваська. Важливо те, що нею говорять. Треба, щоб книги всіма мовами однаково допомагали будувати соціалізм, щоб були гарно написані, а з цим у нас поки що не все гаразд, хоч повчитися є в кого. Спадщина велика.— І згадав Михайла Михайловича Коцюбинського... Згадав про перший збірник новел Коцюбинського, виданий за його участю російською мовою». (Петро Панч, Твори, том 5, стор. 398—399).

Любов Горького до України була невіддільна від любові до всіх радянських соціалістичних республік. В багатонаціональному Союзі РСР великий пролетарський письменник бачив втілення мрії всіх народів, бачив здійснення сподівань людства. Звертаючись в 1932 р. з привітанням до творців Дніпробуду, він писав:

«Розум організованого пролетаріату змінює географію Союзу Рад, змінює обличчя всієї країни...

Розум, кращий, найбільш енергійний і активний розум трудового народу Союзу Рад втілений в партії більшовиків. На цьому святі великої перемоги ми ще раз переконаємося, що партія більшовиків — прекрасне і могутнє організуюче начало, що у трудового народу Союзу Рад — добра, світла голова».

Так глибоко, по-комуністичному оцінював Горький великі перетворення, принесені Україні радянським ладом, організованою волею комуністів, мудрою політикою могутньої партії Леніна.

І тепер, в дні розгорнутого комуністичного будівництва, коли дружна, згуртована сім'я соціалістичних націй здійснює нові накреслення партії, які записані в новій Програмі,— слово Горького, вся його велична творча діяльність — постійно супроводить і окрилює наших людей в усіх трудових і героїчних ділах.

ПІСЛЯСЛОВО

ЗНАЧЕННЯ ГОРЬКОГО ДЛЯ УКРАЇНИ

Величезна тема — про вплив творчості Горького на розвиток української літератури і мистецтва—залишається поза межами цієї праці, в якій автор поставив своїм завданням лише зібрати докупи матеріал, який характеризує ставлення великого пролетарського письменника до України, до українського народу, української культури і літератури.

Відомо, що творчість Горького ще в дореволюційний період мала величезний вплив на світову демократичну, реалістичну літературу, а особливо — російську і всіх народів Росії.

Ми бачили, як високо ставив творчість Горького М. Коцюбинський; благодіючий вплив Горького не важко простежити в кращих, найбільш революційних творах М. Коцюбинського: в повісті «Фата моргана», в більшості його оповідань 1908—1913 рр.

Іван Франко також давно знав і цінував твори Горького, з глибокою повагою ставився до його суспільно-політичної діяльності. А. Ю. Кримський згадує, як в розмові з ним Іван Франко називав Горького людиною великої щирості, теплоти і ліричної ніжності.

Зокрема, А. Кримський розповідає, як Іван Франко переконував одну з українських громадських діячок, перекладачку творів ряду російських письменників, перекласти в першу чергу Горького, красу і гордість світової літератури, з чією творчістю необхідно познайомити широкі маси українського народу.

За ініціативою І. Франка В. Гнатюк переклав на

українську мову оповідання Горького «Челкаш» і вмістив його в найбільшому тодішньому українському журналі «Літературно-науковий вісник» (1900, № 11),— це був взагалі перший переклад з творів Горького на Західній Україні. В 1901 році в цьому ж журналі, де Іван Франко в той час був одним з редакторів, з'явився переклад «Пісні про Буревісника» (тільки-но забороненої в Росії), в 1902 р.—«Макар Чудра», в 1903 —«Двадцять шість і одна».

В серії «Літературно-наукова бібліотека», яку видавав у цей же час І. Франко, він вмістив переклад драми Горького «На дні» (під заголовком «На дні життя», Львів, 1903, переклад В. Темницького). В наступному році у Львові з'явився збірник оповідань Горького: «Мальва і інші оповідання» (сюди ввійшли: «Мальва», «Серед степу», «Челкаш», «Зазубрина», «Приятелі», «Хан і його син»).

Саме за порадою Івана Франка був здійснений також і переклад драми Горького «На дні»— польською мовою (В. Г. Щурат, 1903 р.).

Про високу оцінку І. Франком значення Горького розповів у своєму «інтерв'ю» кореспондент московської прогресивної газети «Новости дня», який відвідав українського письменника у Львові в жовтні 1902 року.

«Франко дуже цінує Горького,— писала газета 3 листопада 1902 року,— і ставить його твори високо.

— Заслуги Горького,— говорить Франко,— ще й тим великі, що своїм пристрасним закликком до боротьби і протесту він зумів потягти за собою російську публіку і вбив таким шляхом декадентство, яке розвивалося вже один час, в дрібній, щоправда, мірі, в Росії і мало своїх адептів».

Коли Горький в 1905 р. був схоплений царським урядом і ув'язнений в каземат Петропавлівської фортеці, І. Франко написав статтю «Максим Горький» і надрукував її в газеті «Новий громадський голос» (1905, № 9, від 23 лютого). В цьому ж номері газети, що була органом радикальної партії і виходила за найближчою участю І. Франка, був вміщений «Лист М. Горького до війська» (текст його не належав Горькому, але приписувався йому в ряді передруків).

В своїй статті про Горького Іван Франко від особи «всього освіченого світу, всіх свободолюбних людей» під-

німав голос на захист «одного із світочів російського народу, одної з оздоб російського письменства».

Іван Франко особливо підкреслює, що Горький «ще кілька літ тому був простим робітником», що він на власному життєвому досвіді «зазнав і голоду, й холоду, і всякої нужди». Однак в ньому вже «горіла іскра великого таланту», і перші ж його оповідання «звернули на себе увагу своїм незвичайно ярким малюнком та новістю предмета» — відображенням світу нещасних і пригноблених.

Горький, за словами І. Франка, все більш ясно заявляв про себе як «вітхнений апостол чоловіколюбства», у якого «чимраз голосніше звучала ще одна струна — гарячий поклик до боротьби з теперішніми гнилими порядками в Росії... Оце й була головна причина його ув'язнення».

«Ось чому,— закінчував Франко статтю,— очі всього світу звернені сьогодні на Горького».

Повага і симпатія Івана Франка до Горького — один із яскравих фактів єдності письменників реалістичного і демократичного спрямування, один з важливих етапів єднання російської і української передової культури.

Безсумнівним є вплив творчості і всієї діяльності Горького на видатну українську письменницю Лесю Українку, яка поєднувала в своїй творчості величезну художню силу з революційною ідейністю. Романтизм раннього Горького був надзвичайно співзвучний тій активній революційній романтиці, якою овіяна вся творчість Лесі Українки.

В 1902 році Леся Українка переклала на українську мову оповідання М. Горького «Стара Ізергіль» і видрукувала його в демократичному галицькому журналі «Молода Україна» (1902, № 5). Цей переклад — дуже цікавий зразок творчого, «вільного» відтворення авторського тексту, в якому Леся Українка підкреслювала те, що її приваблювало з ідейно-художнього боку.

В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Черемшина — в Західній Україні, А. Тесленко, С. Васильченко, Л. Яновська — в Придніпров'ї, кожний по-своєму, відображали вплив і прози, і драматургії Горького, його активного, людинолюбного і життєстверджуючого ставлення до соціальної дійсності, його потягу до філософських роздумів і узагальнень, до афористичного, образного діалога.

Для цілого покоління дожовтневих українських письменників творчість Горького, вся його діяльність на полі розвитку передової, соціалістичної громадської думки була предметом пильного зацікавлення, глибокої поваги. Недаремно Василь Стефаник, коли перебував у 1903 році в Росії, особливо прагнув познайомитися з О. М. Горьким; дізнавшись, що російський письменник у цей час виїхав у Нижній Новгород, Стефаник прискорив своє повернення додому:

«Побував цілий день на могилі Шевченка, — писав Стефаник 21 вересня 1903 року з Канева до Львова. — Осе ж місце, звідки я поклонився всій Україні. Іду до Києва, з Києва в Житомир, а звідтам до Тернополя.

В Петербурзі нема Горького, ото ж я вертаю»¹.

Драматургія Горького допомагала розвитку українського театру, створенню українського репертуару. Видатні українські майстри сцени Гнат Юра, Амвросій Бучма, Марія Заньковецька та інші, що виступали в п'єсах Горького, не раз свідчили про те, що саме Горький сприяв розвиненню на українській сцені реалізму, ідейно-художньої вимогливості, гострого громадянського звучання.

А. М. Бучма пише: «Я бачив, як зміцнювався і збагачувався талант моїх товаришів-акторів при зустрічах з могутніми горьківськими образами». Г. П. Юра також відзначає, яке значення мав «пристрасний, натхненний голос Горького — Буревісника революції», як запалював діячів українського театру цей «голос боротьби і свободи, голос хазяїна життя — Людини в високому, горьківському значенні цього прекрасного слова». (Див. зб. «МХАТ і українська театральна культура», К., 1949).

Значення Горького для розвитку української радянської літератури визначається всією його роллю основоположника соціалістичного реалізму в мистецтві.

Для літератур народів СРСР Горький втілював високий взірець служіння художнім словом революційному народові, ідеям комунізму. В голосі Горького, в його художній і публіцистичній спадщині діячі багатонаціональної культури Радянського Союзу завжди брали і зараз знаходять для себе невичерпне натхнення.

Невтомний борець за торжество соціалістичного реалізму

¹ Василь Стефаник, Твори, К., 1954, том III, стор. 243.

лізму в мистецтві і літературі, Горький всією своєю письменницькою практикою, всією своєю організаційною діяльністю сприяв створенню спільної, наступальної літератури радянського народу.

«Ми, літератори,— зазначав Горький в 1933 році в листі до драматурга О. М. Афіногенова, — починаємо говорити про необхідність соціалістичного реалізму в літературі, реалізм цей може бути заснований тільки на соціалістичному досвіді праці, проробленої партією за п'ятнадцять років».

Справді, завдання розвитку соціалістичного реалізму в літературі могло бути розв'язане тоді, коли партією були створені для цього відповідні умови: метод соціалістичного реалізму став провідним і безроздільно пануючим методом радянської літератури, відбиваючи перемогу соціалізму в нашій країні. «Наші література і мистецтво невіддільні від життя народу і живуть його життям, його інтересами», — як сказав М. С. Хрущов у бесіді з кореспондентом американського агентства Юнайтед Прес, Генрі Шапіро, 14 листопада 1957 року.

Соціалістичний реалізм розвивався і розвивається в багатонаціональній радянській літературі, насамперед, під впливом самого соціалістичного життя, всієї — небувалої в історії! — практики будівництва першого в світі комуністичного суспільства. Разом з тим, значення художньої творчості геніального основоположника соціалістичного мистецтва, численних публіцистичних, літературно-критичних виступів Горького було і залишається дуже великим.

Не можна не погодитися з тим, що вплив Горького на радянську літературу, в тому числі і на українську радянську літературу, є дуже значним. Справедливо зазначає Л. Новиченко: «У творах великого пролетарського письменника знайшли яскраве втілення ті основоположні принципи соціалістичного реалізму, які стали тепер надбанням усієї радянської літератури, а також передових письменників зарубіжних країн. Тому цілком ясно, що горьківський вплив, горьківська традиція в літературі не можуть зводитися до поняття вузької художньої «школи», бо вони не розкриваються і не можуть бути розкриті в якихось зовнішніх, формальних ознаках». (Л. Новиченко — «М. Горький і українська радянська література», — в зб. «Велика дружба», стор. 395—396).

Горький завжди був невтомним борцем за глибоку ідейність радянського мистецтва і за його високу професійну майстерність. Це впливало з основної настанови партії про виховну, перетворюючу роль соціалістичного мистецтва.

Нині, коли партія нагадала радянським митцям про велику мету радянської художньої творчості — партійність і народність, — з новою силою звучать висловлювання Горького про завдання нашої літератури, про її зв'язки з життям людей, про духовну, наснажуючу силу художніх образів.

Борючись проти буржуазних тенденцій «принизити» людину, показати в літературі переважно її негативні риси, Горький 24 лютого 1928 року писав робкорові І. В. Львову таке: «Капіталістичний світ був зацікавлений в тому, щоб змалювати людину гіршою, ніж вона є, цінувати її дешевше, ніж вона коштує. Ця буржуазна оцінка вкорінилася й у нас. Проти неї необхідно боротися, вона — найшкідливіша брехня. Людина — не нікчема, якою її звикло бачити класове суспільство, якому було вигідно дивитись на людину саме як на нікчому. Людина — чудо, єдине чудо на землі, а вся решта чудес на ній — результати творчості її волі, розуму, уяви».

Соціалістична естетика вимагає змалювання «середньої» радянської людини так, щоб читач відчував, що саме ця людина — будівник нового, комуністичного суспільства, щоб читач сам ставав кращим, розумнішим, здоровішим.

Змалювання повноцінної нової людини в її напруженій боротьбі проти залишків старого, ворожого комуністичній ідеології, — є важливим засобом виховання радянської молоді, загартування в нашому народі свідомості своєї гідності і сили.

Небувала в історії людства доба — доба завершення будівництва комунізму — вимагає відповідних художніх засобів, здатних втілити новий ідейний зміст. Комуністична партія неодноразово вказувала, що досконалість і новаторство в галузі художньої форми не лише не мають нічого спільного з формалістичним «штукарством», але й прямо протилежні до нього.

Антинародна, антидемократична природа формалізму, його індивідуалістичний смисл, його ставка на «замкну» творчу мову, доступну тільки «втаємниченим»;

нехтування змістом (насамперед — ідейним, соціальним змістом) мистецтва, тобто відрив, абстрагування форми від змісту,— всі ці складові елементи формалістичного мистецтва роблять його реакційним, назадницьким в самій основі, отже, й ворожим по самій своїй суті усьому справді новаторському.

В боротьбі за справжнє новаторство, за чистоту і досконалість художньої творчості Горький завжди показував, що соціалістичне мистецтво, з одного боку, нерозривно пов'язане з кращими традиціями передового, реалістичного мистецтва нашої класики, з другого — невіддільне від вимог ідейно-громадського життя, від реальної соціальної дійсності нового часу і нових суспільно-політичних відносин, які покликане відтворювати і якому мусить служити.

Українські радянські письменники знаходять в творчості Горького підтримку в своїй боротьбі за дальший розвиток літератури соціалістичного реалізму, їм близькою є думка Горького про необхідність вивчення народної творчості, глибшого засвоєння народної мови і системи художніх образів. Одній колгоспниці, яка пробує себе в поезії, Горький радить:

«Справжня народна пісня за зовнішньою красою, за формою — не женеться, а вміє говорити від душі, найпростішими і тому красивими словами». (Див. зб. «Письма М. Горького к рабкорам и писателям», вип. 2, стор. 45).

Мовне штукарство, вигадкування слів, формалістичні трюки викликали у Горького обурення. Він яскраво показував, що формалізм не є питанням самої лише форми, але є проблемою ідеологічною, бо проповідь формалізму — це проповідь безідейного, реакційного, ворожого соціалістичній дійсності мистецтва, це — намагання протягти в радянську культуру буржуазні, занепадницькі тенденції.

Спадщина Горького — безсмертна, вона дає нам ключ до багатьох актуальних проблем в боротьбі за народну, справді передову, глибоко партійну літературу соціалістичного реалізму.

З М І С Т

	<i>Стор.</i>
<i>Вступ.</i> Горький і народи СРСР	3
<i>Глава I.</i> Горький на Україні	20
<i>Глава II.</i> Україна в творчості Горького	70
<i>Глава III.</i> Горький про українську культуру	133
<i>Післяслово.</i> Значення Горького для України	191

ХИНКУЛОВ ЛЕОНИД ФЕДОРОВИЧ
Україна в житті і творчестві М. Горького

Издательство «Радянський письменник»
(На українському мові)

Редактор *М. К. Богущкий*
Художник *Г. Я. Ігнат'єв*
Художній редактор *М. Н. Вальчук*
Технічний редактор *Н. В. М'яковська*
Коректор *Л. П. Яблонська*

Здано на виробництво 7/VIII 1963 р.
Підписано до друку 20/XI 1963 р.
Формат 84×108¹/₃₂.
6¹/₄ фіз.-друк. арк., 10,25 ум.-друк. арк., 10,9 обл.-вид. арк.
БФ 02527. Тираж 3 000. Зам. 4347.
Ціна в оправі 59 коп.

Радянський письменник,
Київ, Бульвар Лесі Українки, 20.

Книжкова фабрика
Головполіграфвидаву Міністерства культури УРСР,
Одеса, Купальний зав., 5.